

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2026 | 1]

Emlékeztörténet: szimbolikus és emlékezetpolitika, igazolások, menekültek,
Balaton • Hajdu Tibor • társadalomtörténet-írás • holokauszt

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Ständeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczy Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 9.

www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hirlapot kézbesítőknél,

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

**Ruhájukon amerikai katonai jelzéseket viselő
külföldi fiatalok igazoltatása Siófokon, 1973.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Urbán Tamás**

E SZÁM MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

Politikátörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXXI. évfolyam 1. szám]

Fészek Klub, az 1939. február 18-án tartandó Művészek rongyos báljának házi főpróbáján.
A hajóban: Bajor Gizi színművésznő, Korcsmáros Nándor újságíró, Kövér Gyula festőművész,
mögöttük Scheiber Hugó festőművész. A hintalovon Lugosy Bálint építészmérnök,
mögötte Hajtun József sakkmeister, szakíró.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Lugosi Szilvia

LÁSZLÓ ANDOR

A magyar utcanévek szimbolikus szerepe a második világháború utáni években

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.1>

Ahogy a 19. század első felétől a történelemre való hivatkozás a politikai cselekvés egyik alkotóelemévé vált, előtérbe került a legitimitás megszerzésére, majd további fenntartására irányuló emlékezetpolitika. A nyilvánosságban folyó vitákban megszólalók használható múlt létrehozására törekedtek,¹ amely akkor számított igazán beszédesnek, ha képesek voltak azt a napi események, cselekvések fényében, a saját érdekeikhez igazodva értelmezni. Ilyen körülmények közt a történelem olyan politikai fegyverré vált, „amely a jelen logikája szerint ad értelmet a múlt világának”.²

A politikai élet résztvevői felismerték a társadalmi emlékezet közösséget formáló erejét, és gyakran folyamodtak a múltból merített példákhoz, döntéseiket, az általuk vallott értékeket a történelem sajátos, részrehajló magyarázatával is próbálták alátámasztani. Ezzel megerősítették az uralkodó történeti képzeteket, esetleg egészen új, sajátos beállításokat helyezhettek előtérbe, amelyek más fényt vetettek az egykori eseményekre és személyiségekre.³ A történelem megfelelő eszköznek bizonyult a politikai

¹ James V. WERTSCH: *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 40. Lásd még: PATAKI Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 2010/7. 786.

² Giovanni LEVI: *A történelem politikai használatáról*. In: François HARTOG–Jacques REVEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 21.

³ Az emlékezetpolitika fogalmáról lásd: Holger FISCHER: Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában. *Történelmi Szemle*, 2012/3. 395.

élet szereplőinek álláspontjaik tisztázására, ütköztetésére, így a közéleti viták időnként a múlt értelméről, a nagyságok megítéléséről folyó történelmi polémiákká váltak.⁴

A nagy történelmi sorsfordulók alkalmával különösen látványosan változott az elváráshorizont és a tapasztalati tér, miközben a különböző politikai irányzatok többé-kevésbé határozottan igyekeztek érvényesíteni saját múltképüket. A rendszerváltásokkor egyszerre történt meg az előző korszakkal való szembehegyezkedés, annak (történet)szemléletével való leszámolás, és az új rendszer által mintaadónak tekintett hagyományok kijelölése, a közvélemény számára minél változatosabb formákban való közvetítése.

Ennek lehetünk tanúi a második világháborút követő átmeneti években is. Magyarországon ekkor korlátozott többpártrendszer működött, miközben a kommunisták egyre határozottabban érvényesítették akarataikat. Számukra kulcskérdéssé vált az emlékezetpolitika, amelynek segítségével saját érdekeiknek megfelelően tárták a nyilvánosság elé a múltat. Ennek kinyilvánítására kiváló lehetőséget biztosítottak a különböző elnevezések, így például magának az újjáalakuló pártnak is megváltozott a neve, Magyar Kommunista Párt (MKP) lett. Ez az új elnevezés nemzeti elkötelezettségüket közvetítette csakúgy, mint a formálódó nemzeti bizottságok vagy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front neve is.⁵

⁴ Az „antagonisztikus emlékezetről” lásd: Jan KUBIK–Michael BERNHARD: *A Theory of Politics of Memory*. In: Uók (eds.): *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford University Press, Oxford, 2014. 7–34. Az „emlékezeti háborúkról” lásd: Magdalena SARYUSZ-WOLSKA–Joanna WAWRZYŃIAK–Zofia WÓYCICKA: New constellations of mnemonic wars. An introduction. *Memory Studies*, 2022/6. 1275–1288. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980221133733>; Zofia WÓYCICKA–Joanna WAWRZYŃIAK–Magdalena SARYUSZ-WOLSKA: Mnemonic Wars in Poland. An Introduction to New Research Directions. *Acta Poloniae Historica*, 128. (2023) 5–25. DOI: <https://doi.org/10.12775/APH.2023.128.01>

⁵ A Moszkvából vezényelt népfrontos fordulat nyomán a többi térségbeli kommunista párthoz hasonlóan ugyanis az MKP is határozott nemzeti irányvonalat követett. Erről részletesebben lásd: Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005.

A politikai erők már jóval korábban felismerték az utcanevek jelentőségét a települések közterein megvalósuló jelképes térfoglalásban is. Az elvileg elsősorban a földrajzi egységek elkülönítésére, egyéni megjelölésükre, a tájékozódás segítésére létrejött utcanevek a 19. század második felében a szimbolikus politizálás színtereivé lettek, hiszen térben jeleníthették meg az éppen hatalmon lévők politikai-kulturális értékrendjét. Az átnevezések egyformán alkalmasnak bizonyultak az elhatárolódásra és az eszményesítésre, a megbélyegzésre és a mintaadásra. Emlékezhelyekké válva képesek voltak összekapcsolni a konkrétat és az elvontat, fizikai valóságukon túl gyakorlati szereppel bírtak, miközben jelképes tartalmat is hordoztak.⁶

A kommunista ideológia központi eleme volt az egyértelmű szakítás a korábbi „romlott” rendszerekkel. A „reakciós” és „haladó” erők megkülönböztetésére, a követendő hagyomány és a példamutató személyiségek kijelölésére, egyszersmind kisajátításukra törekedtek, ennek szolgálatába állították az utcaneveket is. Azok cseréjével ugyanis gyorsan és egyszerűen leszámolhattak a meghaladni kívánt korok szimbolikus örökségével, eltüntethették annak emlékeit. A „sötét” múltat így kívánták a felejtés homályába száműzni, végeredményben kiiktatni a történelemből, miközben az utcaneveken bemutathatták az általuk fontosnak tartott értékeket, hősokeket, fogalmakat.

A továbbiakban a tanulmány elsősorban azt vizsgálja, miként hatott a magyar utcanevekre az ország második világháború végi „felszabadítása”,⁷ majd az azt követő politikai átalakulás egészen 1948-ig, a fordulat évéig, amikor megtörtént a kommunista hatalomátvétel. Ez az év a szűkebb témát tekintve is fordulópontnak

⁶ Az utcanevekről mint emlékezhelyekről magyarul lásd: LÁSZLÓ Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetiségek lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i2.81>

⁷ A felszabadulás és/vagy megszállás kérdéséről lásd: BÓDY Zsombor: 1945 Magyarországon. *Törés és/vagy kontinuitás – narratívák nemzetközi összehasonlításban, vállalatok mikroléptékben*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2024. 17–70. Röviden: HUBAI László: Felszabadulás vagy megszállás volt 1945? In: FEITL István (szerk.): *Kérdések és válaszok az 1944–1949 közötti magyar történelemről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 19–20.

számít: ekkor határozott a Gazdasági Főtanács a Budapesten az utcanevek ügyében addig illetékes, ám szociáldemokrata befolyás alatt működő Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) felszámolásáról,⁸ vidéken pedig belügyminiszteri rendelet írta elő a helyi hatóságok számára a közterületek neveinek gyökeres revízióját.

A tanulmány nem tekinti céljának a korszak eseménytörténetének áttekintését, hanem az ország egész területéről hozott példák segítségével arra keresi a választ, hogy a vizsgált időszakban kik, mikor és miért változtattak utcaneveket. Az alábbiakban arról is szó lesz, hogy mely nevektől akartak megszabadulni, milyeneket kívántak alkalmazni helyettük, és mennyire szorosan függtek össze az utcanevek módosításai a közéleti fordulatokkal. Az érintett korszak korlátozott, ám többpárti nyilvánosságának köszönhetően az akkori újságok hasábjain megjelent rövidebb-hosszabb cikkek nem csupán beszámoltak a hatóságok utcanév-változtatásairól, hanem teret engedtek az azokról folyó vitáknak is. A hivatalos iratok – közgyűlési, bizottsági vagy tanácsülési jegyzőkönyvek – időnként szűkszavúak, így belőlük jóval nehezebben kaphatunk képet a döntések körüli ellentétekről, az emlekezetpolitikai vitákról.

A „legtöbbet bírált tevékenység”: a névadás folyamata

Magyarországon a 19. század közepétől általában a települési önkormányzatok adtak nevet a közterületeknek, míg Budapesten 1870 óta törvényi felhatalmazással az FKT-ra hárult a feladat.⁹ A névadás folyamata egyre több helyen intézményesedett: a Budapesten alkotott, majd több ízben megújított minta alapján az illetékes hatóságok már másutt is meghatá-

⁸ A testület az 1948. évi XLIV. tc. alapján 1948. december 31-én szűnt meg. TAKÁTS Rózsa: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985. 301.; Ezentúl a főváros adja az utcaneveket. *Magyar Nemzet*, 1948. március 3. 2.

⁹ Az 1870. évi X. tc. 14. § d) pont.

rozott elvekkal igyekeztek szabályozni a hivatalos utcanévadás folyamatát.¹⁰ Kezdetről komoly viták folytak a módosítások és a tiszteleti elnevezések szükségességéről, a régi, helytörténeti mozzanatokot őrző nevek védelméről, az utcanévek tájékoztató vagy nevelő rendeltetéséről, politikai szerepükről, szimbolikus vagy gyakorlati jelentőségükről.

A fővárosban rendszeresen kritizálták az FKT-t mint nem választott testületet, mert kellő felhatalmazás, a lakosság bevonása nélkül döntött, időnként a fővárosi közgyűlés ellenében hozott határozatokat utcanévek megőrzéséről vagy megváltoztatásáról. Azzal is vádolták, hogy képtelen vagy túl hosszú új neveket adományoz, illetve nagy befolyást gyakorolnak munkájára a politikai viszonyok. Közben az utcák elnevezése nem tartozott az FKT legfontosabb feladatai közé, egy utólagos, 1946-os értékelés szerint egyértelműen a „legtöbbet bírálta, a felháborodástól az irodalmi és néphumorig a legváltozatosabb közérzelmeket kiváltó tevékenységévé” vált.¹¹ Széles volt azok köre, akik véleményét nyilvánították e kérdésekben: írók, újságírók, főiskolai hallgatók, egyházi személyek, tudósok, várospolitikával foglalkozó szakemberek, különböző egyesületek képviselői szólaltak meg ez ügyben a sajtó hasábjain vagy különböző testületekben.

Vidéken sehol sem létezett a fővárosihoz hasonló testület, az utcaelnevezés mindenütt az önkormányzatok hatáskörébe tartozott. Munkájukat ugyan időnként egy-egy bizottság segítette, ám ennek ellenére ott sokkal inkább érvényesültek azok a bírált jelenségek, amelyeknek Budapesten igyekeztek gátat szabni. Az FKT tevékenységének köszönhetően ugyanis – a kritikák ellenére – jóval kiegyensúlyozottabb volt az utcanévszerkezet, mint a

¹⁰ Az FKT 1877-ben, majd 1902-ben megfogalmazott elveit lásd: TAKÁTS Rózsa: I. m. 299. Debrecenben 1927-ben fogadtak el hasonlókat. NÁBRÁDI Mihály (szerk.): *Debrecen utcanévei*. Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya, Debrecen, 1984. 42–43.; BALOGH László: Debrecen utcanéveinek változása a kezdetektől napjainkig. In: *Debrecen város utcanévkatasztere. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei* 30. Debrecen, 2007. 16. Sopronban is hasonló elveket fogalmaztak meg a városi tanácsban. HARS József: Utcáink nevei az utóbbi százhusz évben. *Soproni Szemle*, 1990/2. 141.

¹¹ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. december 9-i jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára (BFL) II.1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. 102. d.

legtöbb városban: alacsonyabb maradt az emlékezeti nevek aránya, és a testület tagjai tudatosan törekedtek a névanyag megőrzésére, fontosnak tartották a stabilitás elvét. Gyakorlati okok miatt is óvakodtak a sűrű változtatásoktól, a személyekről elharmarkodottan történő elnevezésektől, próbáltak ellenállni a tekintélytisztelet ilyen formán való megnyilvánulásainak, az időnként erős politikai nyomásnak.

Több ízben leszögezték, hogy élő emberekről nem neveznek el utcát, sőt, elvileg személyekről csak haláluk után legalább tíz évvel lehetett volna közterületet elnevezni. Új elnevezéseket névtelen utcáknak kívántak adni, így kímélve a megszokott neveket, egyben elősegítve a városban való tájékozódást. Az FKT élén álló Podmaniczky Frigyes (1873–1905), majd később Rakovszky Iván (1928–1935) több ízben a közvélemény előtt is kifejtették elveiket, próbálták elfogadtatni azokat. Ugyanakkor a tanács a személynevek esetén rendszeresen kivételt tett e szabályok alól, ahogy a fent idézett 1946-os utcareviziós bizottsági jelentés megfogalmazta: a személynevek alkalmazásával kapcsolatos „gát azonban erős politikai nyomás alatt mindig átszakadt”.¹²

1945-re a legtöbb magyarországi településen már megjelent a hatósági utcanévadás, és egyre inkább megfogyatkoztak a régi, leíró nevek. Ezek sokak számára az elmaradottságot jelképezték, ezért szükségteleneknek, semmitmondóknak tűntek, míg az őket kiszorító tiszteleti utcanevek a modernizációt, a korszerűséget képviselték. Elterjedésüket a felgyorsuló városiasodás nyomán keletkező új telepek, városrészek utcáinak elnevezése is siettette. Országszerte hasonló névtípusokkal találkozunk, és a térhierarchia is többnyire egyezett: a jeles személyiségekről a központban neveztek el köztereket, míg a szimbolikus üzenettel nem vagy kevésbé bíró utcaneveket a külső negyedekben alkalmazták. A települések uniformizálódásának egyik jellegzetes tünete éppen e nevek egyformasága volt. Az 1920-as évek második felétől rohamosan terjedő „irredenta” utcanevek a Trianon nyomán elvesztett területekre emlékeztettek. Élő magyar és külföldi sze-

¹² Uo.

mélyiségek nevét is viselték közterületek,¹³ sokan pedig kevéssel haláluk után részesültek ebben a megtiszteltetésben.¹⁴

Összességében a Horthy-korszak a legtöbb helyen egy alapvetően felforgatott utcanevrendszert hagyott örökölni, ami „jó alapul” szolgált az 1945-től megvalósuló újabb átnevezéseknek.

A Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB) 1945. január 28-án Fischer József építészt nevezte ki az FKT elnökévé, egyben azt is előírta, hogy a tanácsba a BNB pártjai két-két tagot küldjenek.¹⁵ Fél éven keresztül, 1945 júliusáig ők döntöttek az utcaneveket érintő ügyekben is, és ezekben a mozgalmas hónapokban az általunk áttekintett időszak (1945. február–1948. február) fővárosi változtatásainak több mint 40%-ára került sor.¹⁶ Az utcaelnevezési bizottság nyáron alakult újjá, munkájában a kormány és a főváros által kinevezett négy-négy fő vett részt, akik az úgynevezett demokratikus (azaz a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban részt vevő) pártokat képviselték. Így a bizottság tagjai közt a megújult FKT-ben kezdettől szerephez jutó szociáldemokraták (MSZDP), kommunisták (MKP), kiskgazdák (FKGP) és parasztpártiak (NPP) mellett a Polgári Demokrata Párt (PDP) egy tagja is megjelent.¹⁷

¹³ Budapesten például Apponyi Albert, Bethlen István, Herczeg Ferenc, Horthy Miklós, Adolf Hitler, August von Mackensen, Benito Mussolini, Stefánia főhercegnő, Guido Romanelli, Lord Rothermere, II. Vilmos, Vilma holland királynő, Zita királyné, míg vidéken helyileg tisztelt, egy-egy közösségért, településért sokat tevő személyiségek részesültek ebben a megtiszteltetésben.

¹⁴ Mint Bangha Béla, Darányi Ignác, Gömbös Gyula, Kémeri Nagy Imre, Prohászka Ottokár, Széll Kálmán, Teleki Pál, Tisza István, Tormay Cécile vagy Wolff Károly.

¹⁵ Jegyzőkönyv a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. január 28-i üléséről. In: SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1975. 22. A kormány 3800/1945. ME. sz. rendelete az FKT újjáalakításáról. *Magyar Közlöny*, 1945. július 4. 1.

¹⁶ A körülbelül 96 budapesti változásból 39 történt ekkor. (Saját számítás.)

¹⁷ A bizottság tagjai a kormány részéről: Kállay Gyula (MKP), Pásint Ödön (miniszteri osztályfőnök), Bibó István (NPP) és Hegedűs Gyula (újságíró, a polgári, ugyanakkor náciellenes irányvonalat követő *Magyar Nemzet* alapító főszerkesztője). A főváros részéről Erdődy Mihály (NPP), ifj. Szentiványi Lajos (FKGP), Székely Dezső (PDP) és Büchler József (MSZDP) vettek részt a munkában. Az FKT 3235/1945-ös számú határozatát lásd a tanács 1945. július 16-i ülésének jegyzőkönyvében. BFL II.1.a. 73. kötet, 57.

Az új utcaelnevezési szakbizottság ülésein részt vett az FKT elnöke, ám annak összetétele rendszeresen változott: már a megalkuláskor módosítottak rajta,¹⁸ és a munkában számos további szakember (köztük mérnök, építész, minisztériumi tisztviselő) vett részt.¹⁹ Közülük Marinovich Sándor fél évszázaddal később úgy emlékezett, hogy ő volt a bizottság elnöke (bár ilyen tisztségről nem tudunk).²⁰ A bizottság javaslatai alapján a tanács hozott döntést az utcanevekről, ugyanakkor a két testület tagjai közti jelentős átfedésnek köszönhetően ott valójában már csak formális jóváhagyásra került sor.

1945 nyarán ismét felmerült egy régóta napirenden levő kérdés. Budapest akkor még kommunista vezetése arra kérte az ideiglenes kormányt, adjon számára kizárólagos jogkört az utcaelnevezések terén (szemben az FKT-vel, amelynél a tizennyolc tagnak csak a felét adta a főváros, a többi a kormányt képviselte). A kérdésben maga a miniszterelnök is megszólalt nyilvánosan: elutasító válasza szerint az ügy felülemelkedett a helyi jelentőségen, hiszen a főváros különleges szerepet töltött be az ország életében, annak „központja és szíve” – ezért országos jelentőségű szervezetre volt szükség. A párton kívüli Miklós Béla az FKT álláspontját visszhangozva óvott az „általános gúnyolódás tárgyává” váló, a város múltját elhomályosító átnevezésektől. Javasolta, hogy az új „nemzeti nagyságokról” a névtelen utcákat kereszteljük el.²¹ Határozott fellépése ellenére a fővárosi közgyűlésben két ízben is előterjesztést nyújtottak be az utcanevek elnevezésének önkormányzati hatáskörbe utalásáról.²² Ez ügyben szavazásra nem került sor, viszont egy bizottsági ülésen éles szóváltásba

¹⁸ Büchlert például a szintén szociáldemokrata Gallai Lajos váltotta.

¹⁹ Például Gáll Pongrác, Helle László, Urbán István vagy Veszprémy Loránd.

²⁰ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és Budapest, a nemzeti és regionális főváros. Beszélgetés. *Budapesti Negyed*, 14. (1996. tél) 26. Ezzel szemben a korabeli bizottsági jegyzőkönyvek Fischert nevezik elnöknek.

²¹ Budapest nemcsak Budapesté, hanem az egész országé! Vita a kormány és a főváros között az utcaelnevezések jogáról. *Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 5. 2.

²² Az 1945. augusztus 8-i közgyűlés napirendje. *Fővárosi Közlöny*, 1945/45. 470.; Az 1945. augusztus 29-i közgyűlés napirendje. *Fővárosi Közlöny*, 1945/51. 510.

keveredett a kérdésben Vas Zoltán kommunista polgármester és a szociáldemokrata Fischer József.²³

Mindez előrevetítette az országosan is kirajzolódó legfőbb térvonalat. Ez nem feltétlenül az eltérő történelemszemléletek miatt alakult ki,²⁴ hiszen a nemzeti panteonba újonnan beemelni kívánt nagyságok megítélésében például a szociáldemokraták és a kommunisták közt nem volt lényeges különbség, és egyetértettek az előző rendszerrel való szakításban is. Az utcanevek szerepének értelmezése körül viszont időnként komoly nézeteltérést tapasztalhatunk: a nagyarányú és gyors változásokat sürgető kommunisták és a stabilitás elvét szem előtt tartó más pártbeli politikusok vagy közigazgatási szakemberek szembenállása körvonalazódott a fővárosban és vidéken egyaránt.

Ebben a néhány átmeneti évben Budapesten még jelentős mértékben a kormány és az FKT mérsékelt álláspontja is érvényesülhetett. Vidéken ez kevésbé volt jellemző, hiszen nem létezett hasonló fékezőerő, ugyanakkor a változások mértéke és üteme jelentősen függött a helyi politikai viszonyok alakulásától. Az utcaelnevezések ügyében is általában a nemzeti bizottságok vagy nemzeti tanácsok kezdeményeztek, és több esetben különbizottságokat hoztak létre a pártok és a szakszervezetek képviselőiből. Ezekhez Békéscsabán például az állandó művészeti bizottság is csatlakozott. Miskolcon és Szombathelyen a mérnöki hivatal az építésügyi bizottsággal közösen készített javaslatot a „demokráciával ellentétben álló utcanevek” megváltoztatásáról, amit a városi közgyűlés fogadott el.²⁵ Makón ugyancsak az építé-

²³ A közigazgatási bizottság 1945. szeptember 18-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1945/60. 628.

²⁴ Komoly ellentét volt a marxista tanítás nyomán az osztályharc elsődlegességét valló szociáldemokraták és a népfrontpolitika nemzeti irányvonalát követő kommunisták között. Míg az előbbieket közül akadtak, akik elutasították a magyar főurak által vezetett Habsburg-ellenes felkelések dicsőítését, az utóbbiak ezeket is a szabadságharcok, a haladó hagyományok közé sorolták. MATE Iván: *Osztályharc és darutoll. Mód Aladár könyvéről. Szocializmus*, 1946/1–2. 89–92. A Magyar Radikális Párt lapjában: GOGOLÁK Lajos: *Tehetségtelen konspirátorok vagyunk. Haladás*, 1947. január 23. 5. Kommunista résziről: LUKÁCS György: *Szocializmus. Társadalmi Szemle*, 1946/4. 311.

²⁵ A demokráciával ellentétben álló utcanevek megváltoztatásáról a közgyűlés fog véglegesen dönteni. *Miskolci Hírlap*, 1945. szeptember 18. 3.; Lassan, de

si bizottság feladatává tették az utcanevek ügyét,²⁶ míg Szegeden a nemzeti bizottság állt elő javaslattal 1945. május végén a „reakciós” neveket viselő utcák és a laktanyák átnevezésére, ráadásul a kommunista főispán is írt az ügyben a polgármesternek, aki villámgyorsan intézkedett.²⁷

Sopronban a polgármester az elhamarkodottan hozott, túlságosan nagyszámú változtatás megelőzése érdekében javasolta illetékes bizottság alakítását.²⁸ Kaposváron a szovjet városparancsnokság szólította fel a város közgyűlését utcák elnevezésére.²⁹ Az MKP helyi szervezetei országsszerte élen jártak az utcanevek módosításának követelésében. Budapest mellett ezt tapasztalhatjuk például Balassagyarmaton, Salgótarjánban, Pakson, Bonyhádon vagy Rákospalotán.³⁰

bizonytalanul. *Felvidéki Népszava*, 1945. szeptember 19. 2.; A novemberi közgyűlés átkereszteli a miskolci hírhedt utcaneveket. *Miskolci Hírlap*, 1945. november 13. 3.; Fasiszta utcanevek. *Miskolci Hírlap*, 1945. november 15. 4.; Új nevet kap néhány szombathelyi utca. *Szabad Vasmegye*, 1946. június 1. 3.; Új utcanevek Szombathelyen. *Szabad Vasmegye*, 1947. április 24. 2.

²⁶ BUZÁS László–TÖTH Ferenc: *Makó utcanevei*. Makó Város Önkormányzata, Makó, 1992. 16.

²⁷ Berlini körút helyett Moszkvai körút, Rudolf tér helyett Roosevelttér, Horthy Miklós utca helyett Dózsa György utca. *Délmagyarország*, 1945. június 2. 3.; Utcanévek. *Szegedi Népszava*, 1945. június 23. 1.; Az új utcaelnevezések. *Szegedi Népszava*, 1945. június 26. 2.; PÉTER László: *Szeged utcanevei*. Szeged Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Igazgatási Osztálya, Szeged, 1974. 42.; Összel azt tették szavá, hogy késett az utcanévtáblák cseréje... *Szegedi Népszava*, 1945. október 17. 2.

²⁸ Külön bizottság intézkedik majd az utcanevek megváltoztatásáról. *Soproni Újság*, 1947. január 31. 2.

²⁹ RÉCSEI Balázs: „...mert nem a térben, hanem az időben léteztek...” *Kaposvár utcáinak, tereinek (n)évtörténete*. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2016. 263.

³⁰ NÉMETH Béla et al.: *Balassagyarmat története 896–1962*. Balassagyarmat Városi Tanácsa, Balassagyarmat, 1977. 413.; MOLNÁR Pál: A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom győzelme Salgótarjánban. In: SZABÓ Béla (szerk.): *Salgótarján története*. Salgótarjáni Városi Tanács V. B., Salgótarján, 1972. 280.; NÉMETH Imre: Paks településföldrajza. In: Uó: *Paks monográfiája*. Paks Nagyközségi Tanács, Paks, 1976. 227–228.; SOLYMÁR Imre: A bonyhádi utcanevek története. In: KOLTA László (szerk.): *Bonyhád a 18–20. században*. Bonyhád Nagyközségi Tanácsa, Bonyhád, 1975. 154.; Az MKP rákospalotai szervezetének 1946 szeptemberi közszékpolitikai programja. In: SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *Források Budapest múltjából IV. 1945–1950*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1973. 293.

A kisebb településeken is hasonló folyamatok zajlottak. Kunszentmártonban az 1945. május 1-jei felvonulás során az MKP helyi titkára saját kezűleg szegezte fel a Marx, a Lenin és a Sztálin utca névtábláit.³¹ A békési Nagykamaráson a „rég, re-akciós személyek” helyét „a magyar szabadság szelleme nagyjai, történelmi alakjai, tudományos és művészeti kiválóságai” vették át.³² Borsodban több község a főispánhoz folyamodott engedélyért a „fasiszta utcanevek” átkeresztelésére, akadt köztük olyan, amely buzgalmában „túllőtt a célon”, és a Szent Imre tér megváltoztatását kérte. Ezt azonban a pártok képviselői 1945 őszén visszautasították, mivel az szerintük nem a katolikus szentre, hanem az Árpád-házi hercegre emlékeztetett, akinek a neve akkor még maradhatott.³³

Míg vidéken általában a helyi hatalmi viszonyok határozták meg az utcaelnevezések mértékét, Budapesten az FKT és az illetékes bizottság kiegyensúlyozott összetétele biztosította, hogy ne érvényesülhessenek a túlzó javaslatok. Az utcaelnevezési bizottságban 1946 nyarán ismét felvetették, hogy élőkről ne nevezzenek el utcát, és holtakról is csak legalább öt-tíz év türelmi idő után.³⁴ A szakemberek tisztában voltak a közéleti viszonyok radikális változásának várható hatásával Budapest utcanévszerkezetére. Erre hívta fel a figyelmet „a tanács bölcse”,³⁵ az önkormányzati ügyekkel már évtizedek óta foglalkozó Harrer Ferenc: „Politikai átalakulások alkalmával nagyon hamar az utcaelnevezések felé terelődik a figyelem.” Ehelyett az utcaneveknek szerinte első-sorban az útbaigazítást kell szolgálniuk, ezért a várostörténeti vonatkozásúakat vissza kellene állítani. 1945 végén az ő javas-

³¹ A későbbi változtatásokkal a Szent Imre utcából Vörös Hadsereg utca, a Szent István utcából Szabadság utca, az Erzsébet utcából pedig Felszabadulás utca lett. Józsa László: *Kunszentmárton utcanevei*. Kunszentmárton, 1990. 17.

³² Új utakat épít, utakat javít, cséplési üzemanyagot szerez, megjavítja a köz-ellátást Nagykamarás község a kommunista képviselőtestületi tagok kezdeményezésére. *Makói Néptűszag*, 1946. július 30. 2.

³³ Fasiszta utcanevek. *Miskolci Hírlap*, 1945. november 15. 4.

³⁴ Jegyzőkönyv az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. június 24-i üléséről. BFL II.1.a. 102. d.; Az FKT elnökének jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1946/32. 890.

³⁵ Marinovich Sándor nevezi így. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és Budapest... I. m. 25.

latára újabb, szakemberekből álló bizottság alakult a főváros utcaneveinek áttekintése és a döntéshozók munkájának megkönnyítése céljából.³⁶

E különbizottság felülvizsgálta és csoportosította az összes fővárosi utcanevet. Jelentésében felhívta a figyelmet eddig ötletszerűen történő elnevezésekre, amelyek oda vezettek, hogy sem a tájékoztató, sem a „történelmet rögzítő szándék” nem érvényesült megfelelően, a régi elnevezések pedig nem részesültek kellő védelemben. A testület tagjai az 1918 óta adott neveket még túl frisseknek tartották: „ami azóta folyik, az eleven politika, amely történeti szemléletre és még kevésbé ilyen értékelésre még nem érett meg”. Ennek megfelelően az ebben az időszakban adott 619 utcanevet (amely az összes, 2250 fővárosi elnevezés több mint egynegyede volt) a nem védendők közé sorolták. Csupán azokkal tettek volna kivételt, amelyeknél „az elnevezés tárgyilag, személyeknél pedig szerep szempontjából az 1918 előtti időre adódik”. Mindezt a Horthy-korszakkal való szakítás szándékával is magyarázhatjuk. A megóvásra javasolt utcanevek közé kerültek viszont a tájékoztató (mint a Budafoki út vagy az Akadémia utca), az 1918 előtti helytörténeti jelentőségű (mint a Kápolna tér), valamint a „hagyományos” (mint az Akácfa utca) utcanevek. Tizenöt esetben a korábbi nevek (mint a Zerge utca vagy a Hold utca) visszaállítását tartották kívánatosnak. Végeredményben az összes utcanév körülbelül felét (1102-t) ítélték mindenképpen megtartandónak.³⁷

Az osztályozáskor kikristályosodtak az utcanévadás általuk irányadónak ítélt elvei is. A korábbi szempontok (a név rövidsége, kettős utcanevek kiküszöbölése, hasonló hangzású nevek kerülése) mellett újabb követelményeket rögzítettek. Ezek alap-

³⁶ Az FKT 1945. december 18-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 23–24. Harrer és Marinovich mellett a bizottság tagja lett még Bánrévy György és Rexa Dezső leváltáros. Utóbbi egy kiadatlanul maradt hatalmas utcanév-történeti munka szerzője. SUNKÓ Attila: „A Vár”. Rexa Dezső utcanév-történeti kézírata. *Fons*, 1996/2. 111–180.

³⁷ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. december 9-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.; TAKÁTS Rózsa: I. m. 300–301. Lásd még: Az FKT elnökének jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1946/32. 890. A budai hídfők rendezése. *Magyar Nemzet*, 1947. április 26. 3.

ján az intézményekkel, szobrokkal, emlékművekkel kapcsolatos névadáskor a hellyel összhangban levő neveket alkalmaznának. Személyi elnevezéseknél mérlegelnék az „erkölcsi előfeltételeket”, a név valamely jelentős eseménnyel állna szoros kapcsolatban, vagy kiemelkedő szerepet töltene be a főváros múltjában. A helytörténeti jelentőségű utcaneveket eredeti helyükön állították volna vissza. A gyökeres változásoktól pénzügyi szempontból is óvtak. Már Nagy-Budapest létrejötte előtt figyelmeztettek a többes elnevezések problémájára. Például Kossuth vagy Batthyány nevét utca is viselte, ezért helyreállították volna a róluk elnevezett terek régi nevét (Országház tér, Bomba tér). Ugyancsak régi, patinás nevek (Stáció utca, Nagyhíd utca, Gyár utca) felelevenítésével szüntették volna meg például a Baross utcát, a Deák Ferenc utcát és a Jókai utcát, miután e személyekről terek is voltak elnevezve. Ehhez hasonló, konkrét javaslatokat tettek korábbi utcanevek visszaállítására,³⁸ változtatásokra is.³⁹

„Vilmos császár, Károly király, meg Andrássy neve még döfi a szememet”. Az eltüntetett utcanevek

Az újjáalakult FKT-nek működése első napjaitól komoly kihívásokkal kellett szembesülnie. Még zajlott a második világháború, amikor országszerte elkezdődött az előző rendszerrel való szimbolikus leszámolás, és a „felszabadítók” megörökítése. 1944 őszén Budapesten, a Döbrentei téren Gömbös Gyulának az alig több mint két évvel korábban felavatott szobrát felrobbantották,

³⁸ A Primás sétány ismét Bástyá sétány, a Kürt utca Valero utca, a Romanelli utca Illés utca, a Báró Kaas Ivor utca Borz utca, a Horánszky utca Zerge utca, a Türr István utca Kis híd utca, az Árpád fejedelem útja Újlaki rakpart, a Bem József utca Királyhegy utca, a Gróf Klebelsberg Kunó utca ismét Hold utca lett volna. Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. december 9-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d. A „hagyomány szentesítette”, patinás utcanevek megőrzését egy polgári demokrata lap is szorgalmazta. TEMPEFŐI: Rokonszenves revízió. *Világ*, 1947. május 14. 1.

³⁹ A Zsigmond király útját Kunfi Zsigmond útra, a Bulyovszky utcát Rippl-Rónai József utcára, a Magdolna utcát Koltói Anna utcára, a Pilsudski utat Stromfeld Aurél útra keresztelnék át. GÁRDONYI Jenő: A budapesti utcanevek revíziója. *Magyar Nemzet*, 1947. május 15. 6.

majd 1945 márciusában mellszobrát fényes nappal döntötték le saját szülőfalujában – amit Gömbösfalváról visszaneveztek Szomolyára. Hasonlóképpen vesztette el nevét Horthyfalva (ma Nagybakos / Szvoboda Kárpátalján), Horthy-liget (ma Sziget-halom része) vagy Horthy-telep (Visegrádon). A Szabadság térről eltávolították az Ereklýs Országzászlót és az elszakított ország-részekre emlékeztető irredenta szoborcsoportot.⁴⁰

1945. május 1-jén avatták fel a Szabadság téren, a Vigadó előtt és a Gellért téren a szovjet hősök villámgyorsan felállított emlékműveit, egyúttal ismét letakarták (akárcsak az 1919-es felvonuláskor) a Körönd szobrait.⁴¹ Ugyanezen a napon az „ünnepi tömeg” ledöntötte az Apponyi téren (ma Ferenciek tere) Werbőczy István szobrát, amely fejfel a földre fűrődött, talapzatára pedig a „Dózsa György emlékére” felirat került. Ezzel igazságot szolgáltatott annak, „aki a jog védelmet nyújtó korlátait a kiváltságosokon túl ki akarta terjeszteni az egész nemzetre”. Az újonnan berendezkedő hatalom álláspontját képviselő lapok tudósításai egyetértettek a „népítélettel”, hiszen a *Hármaskönyv* „írásba foglalt katekizmusa volt a rendi Magyarország jogfosztó uralmának”.⁴² Hasonlóan végezte Tisza István hatalmas szobra az Országgyűlés mellett,⁴³ és Debrecenben, ahol a róla elnevezett egyetem nevének megváltoztatását is követelték. Az egykori miniszterelnököt „a német hódítók szolgájának, a magyar nép és nemzetiségek zsarnokának” kiáltották ki, ezért még az emlékének is pusztulnia kellett.⁴⁴

A rendszerváltás jelképes kinyilvánításának a szobordöntésnél vagy újabb emlékművek felállításánál sokkal olcsóbb, egyszerűbb és gyorsabb módja volt az utcanevek megváltoztatása.

⁴⁰ Póró János: Revíziós emlékművek. *História*, 1988/2–3. 40–42.

⁴¹ Bár ezzel még kommunista pártkörökben sem értett egyet mindenki: az akciót „teljesen helytelennek” minősítették, ugyanis a munkásság nem tagadta meg „a múlt magyar szabadságharcok nagy történelmi alakjait”. ORBÁN László: *Pártunk propagandamunkája, 1945. június 13.* Szikra, h. n. 12.

⁴² „Ítélt a nép”. *Kossuth Népe*, 1945. május 4. 5.

⁴³ Póró János: A Tisza-szobor építése, lerombolása. Darabokban, szanaszét. *História*, 2007/4. 28–29.

⁴⁴ Ledöntötte Tisza István szobrát az egyetemi ifjúság. *Néplap*, 1945. április 25. 3.

A fentiekhez hasonló, spontánnak tűnő akciókra ezek kapcsán is sor került. A német csapatok kiűzését követően „Budapest népe” kivonult a Hitler és Mussolini térre, ahol „hazafias dalok éneklése között” eltávolította „Magyarország két legnagyobb ellenségének nevét az útjelzőtáblákról”. A minden bizonnyal kommunista fiatalokból álló csoport ebből az alkalomból Sztálin és Lenin nevét írta fel a sebtében felragasztott papírosokra.⁴⁵ Az MKP újonnan alakult Propaganda Osztálya ugyanebben az időben a „fasiszta” és „reakciós” utcanevet „demokratikus” és „haladó” nevekre cserélte volna fel.⁴⁶ A Sztálin tér neve néhány alkalommal a korabeli fővárosi és vidéki sajtóban is megjelent.⁴⁷

Az FKT élére alig néhány nappal korábban kinevezett Fischer nem értett egyet az új elnevezésekkel, és azonnal közbelépett: visszaemlékezése alapján egy viccel sikerült meggyőznie a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőjét: eszerint a földalattin így mondták be akkoriban a megállókat: „Mussolini tér, Hitler tér, Állatkert”. Fischer felhívta rá a figyelmet, hogy a változtatásokkal Sztálin nevét emlegetnék együtt az Állatkerttel. Érvei alapján a szovjet hadvezetés elrendelte az új elnevezések eltávolítását.⁴⁸ Egy szovjet főtiszt nyilatkozata szerint a Vörös Hadsereg nem kívánta érvényesíteni befolyását, „még a látszatát is kerülni kívánja annak, mintha Szovjetország politikai tekintetben bármilyen nyomást akarna gyakorolni a magyar közvéleményre”.⁴⁹

A fővárosban ugyan még nem állt helyre a víz- és áramellátás, nem volt élelmiszer, számtalan ház állt romokban vagy vált lakhatatlanná – az utcanevekre azonban még ilyen körül-

⁴⁵ Hírek Budapestről. *Igazság (Eger)*, 1945. február 11. 3.; Ismét lesz Oktogon és Körönd Budapestben. *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 7. 3.; FISCHER József: A Roosevelttér. *Irodalmi Újság*, 1970. június 15. 5.

⁴⁶ MARTIN MEVIUS: I. m. 200.

⁴⁷ Három halálos ítéletet hozott első tárgyalásán a budapesti Néptörvényszék. *Népszava*, 1945. február 7. 3.; Budapesti népítélet. *Népszava*, 1945. február 8. 1.; Hírek Budapestről. *Igazság (Eger)*, 1945. március 1. 3.

⁴⁸ FISCHER József: I. m.

⁴⁹ A tábornok szavait Fischer és a sajtó is idézi. Az FKT 1945. február 19-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 6.; Hírek. *Szabadság*, 1945. február 21. 3.

mények között is figyeltek.⁵⁰ Már 1945. február 19-én, az FKT átszervezése utáni első ülésén döntöttek a legkényesebbnek ítélt utcanevek ügyében: az Oktogon a Körönddel együtt visszanyerte nevét csakúgy, mint az Alkotás út, ami korábban Gömbös nevét viselte.⁵¹

Kelet-Magyarországon hamarabb véget értek a harcok, így ott előbb elkezdődtek az átnevezések. Nyíregyházán már 1944 decemberében átkereszteltek egy teret a városi tanács javaslatára, a kommunista polgármester utasítására.⁵² Szentesen 1945 januárjában a helyi nemzeti tanács indítványozta a „fasiszta-hangzású utcanevek” megváltoztatását. A városi tanács itt első lépésben helyreállította a Mussolini utca régi nevét (Lakos), míg a vitéz Gömbös Gyula utca új névadója „a magyar függetlenségi gondolat harcosa”, gróf Teleki Pál lett.⁵³ Szeptemberig még utcanevadó maradhatott Horthy Miklós, Horthy István és Tisza István is. Egerben február 13-án módosították a Hitler tér és a Mussolini tér nevét.⁵⁴

Sárváron a helyi nemzeti bizottság 1945 áprilisában utasította a fősztalgarbírói hivatalt a „régi, romlott fasiszta rendszer embereiről” elnevezett utcák átnevezésére, amire hét esetben került sor. Nem csupán a volt dinasztiaira emlékeztető neveket változtatták meg, de helyi kötődésű, 1918 után tevékenykedő politikusokkal is „leszámoltak”.⁵⁵ Békéscsabán szintén áprilisban kezdődött az

⁵⁰ SZIVÓS Erika: Utcanevek és utcanevváltozások. Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: PAPP Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség*. Az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének konferenciája (2019. december 5.). ELTE BTK, Budapest, 2021. 207.

⁵¹ Az FKT 1945. február 19-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 5–6.; Hírek. *Szabadság*, 1945. február 21. 3.; Ismét lesz Oktogon és Körönd Budapesten. *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 7. 3.

⁵² MEZŐ András: A nyíregyházi utcanevek sorsa. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1968/3. 28.

⁵³ Új utcanevek. *Magyar Alföld*, 1945. február 20. 2.; BARTA László–PAHI Ferenc: *Szentés utcanevei*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1980. 49.

⁵⁴ SZECSKÓ Károly: Az egeri Nemzeti Bizottság Kultúrpolitikái Bizottságának tevékenysége 1945–1946-ban. In: KOVÁCS Béla (szerk.): *Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményei* 5. Eger, 1975. 108.

⁵⁵ Huszár Károly miniszterelnök, Vass József miniszter és Herbst Géza alispán neve tűnt el. A sárvári nemzeti bizottság 1945. április 13-i ülésének jegyző-

utcanevek cseréje. Itt tíz változásra került sor ekkor, ezek közül hat esetben a régi névhez tértek vissza.⁵⁶

Egyes városokban nagyobb szabású tervek is születtek: az illetékes helyi bizottságok Debrecenben 120, Békéscsabán 111, Gyulán 60 utcanév megváltoztatását tartották szükségesnek.⁵⁷ Bár e tervek csupán töredékesen valósultak meg, több esetben nem lehetett gátat szabni a városi terek radikális „átírásának”, újrjelölésének. Pápán például 1945 nyarán 30 utcát neveztek át „a demokrácia kimagasló harcosairól”.⁵⁸ Ebben az időszakban történt a valaha volt legnagyobb utcanév-változtatás Szombathelyen (34 darab), Mezőberényben pedig az utcák fele kapott új nevet.⁵⁹

Az első jelentős budapesti utcaátnevezésre 1945. április közepén került sor. Ez 28 utcát érintett, és a vizsgált korszak legnagyobb mértékű változását hozta. Az esetek közel egyharmadában a régi utcaneveket állítottak vissza. Ezeknél részben az előző rendszerre emlékeztető névadó (mint Hitler, Mussolini, Gömbös, Horthy István, vagy Vilmos császár) személye indokolta a váltást, míg máshol a háború alatt eltávolított zsidó származású személyek (mint Ballagi Mór, Bródy Zsigmond vagy Falk Miksa) neve került vissza.⁶⁰ Az esetek kétharmadában viszont új neveket adtak – ezekről a következő fejezetben lesz szó.

könyve. In: HORVÁTH Ferenc: Az élet megindulása – dokumentumok 1945-ből I. *Vasi Szemle*, 1970/4. 507–508.

⁵⁶ CZEGLÉDI Imre: *Békéscsaba utcanevei*. Békéscsabai Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba, 1981. 20.

⁵⁷ Debrecenben 120 utcanév megváltoztatása időszerű. *Debreczen*, 1945. július 8. 3.; CZEGLÉDI IMRE: I. m. 20. Gyulán ez a szám az összes utcanév közel egyharmadát jelentette volna. NAGY Ilona: *Gyula utcanevei (1851–1987)*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége, Budapest, 1994. 32–35.

⁵⁸ Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.

⁵⁹ KUNTÁR Lajos: A tér- és utcanevekről I. *Vas Népe*, 1980. július 23. 5.; BERTALAN Lajos: *Vasi negyedszázad 1945–1970. Történelmi tudósítás*. Vas megyei Nyomdaipari Vállalat, Szombathely, 1970. 19.; MOLNÁR Ambrus: A belterület története és helynevei. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): *Mezőberény története II*. Mezőberény Nagyközség Tanácsa, Mezőberény, 1973. 166.

⁶⁰ Utóbbi esetekben ráadásul a háború alatt olyan személyekről nevezték el az utcákat, akikkel kapcsolatban különböző okokból 1945-ben már kifogások

Országszerte leginkább az előző korszakot, az átkosnak minősített „úri világot” jelképező neveket igyekeztek eltávolítani. Elsőként többnyire a német megszállást és az annyi szenvedést hozó háború legfőbb felelősei, Hitler, Mussolini és Horthy neve került le az utcátáblákról. Budapesten az ifjú Horthy István út eltörlése már 1945 áprilisában megtörtént, de meglepő módon a magáról Horthy Miklósról elnevezett három köztér az év végéig megmaradt. Szeptemberben Vas Zoltán polgármester nehezményezte is, hogy az FKT még nem intézkedett ez ügyben. Fischer válaszában viszont arról beszélt, hogy ebben a kérdésben „az alkotmányosan működő pártokkal összhangban”, azaz komolyabb politikai felhatalmazással szeretnének döntenéi.⁶¹ Az októberi fővárosi választások után az egyik kommunista lapban ismét sürgették a Horthy Miklós út átnevezését.⁶² A javaslatot az FKT végül a novemberi parlamenti választások után fogadta el.⁶³ Ugyancsak a kormányzóról kapta a nevét a Tengernagy utca, amit később szintén átkereszteltek. Hasonló sorsra jutott a szélsőjobboldali mozgalomra emlékeztető, ám nevét nem arról kapta Nyilas utca is.⁶⁴

Az egész országban elkezdtek megszabadulni a Horthy- és részben a dualista korszakra emlékeztető további egykori politikusoktól, hírességektől, helyi földbirtokosoktól, arisztokratáktól, akik az új rendben a korábbi kizsákmányolást, elnyomást, illetve a németekkel való együttműködést jelképezték. Budapesten az első nagyobb változtatáskor közéjük került Darányi Kálmán, Gömbös Gyula, Tisza István, Wolff Károly, majd sor került Bangha Béla, Bethlen István, Hegedűs Sándor, Kaas Ivor, Tisza

merültek fel (a nemzetiszocialista Kémeri Nagy Imre, Juhász Andor, a Kúria volt elnöke, illetve Egan Ede, akinek emlékét a nyilasok ápolták).

⁶¹ A közigazgatási bizottság 1945. szeptember 18-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1945/60. 628.

⁶² Bartók Béláról. *Szabadság*, 1945. október 10. 4.

⁶³ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1945. november 26-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.; Az FKT 1945. december 18-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 23.; Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1946/5. 112–113.

⁶⁴ Új utcanevek. *Magyarország*, 1934. február 6. 6.

Kálmán, Tormay Cécile nevére is. A névsor később a fővárosban és vidéken is tovább bővült.

Szentesen alig fél évvel az első, csupán két utcát érintő változás után 1945 őszén az összes párt képviselőjéből álló bizottság javaslatára további 14 utcát neveztek át. A változtatások kizárólag „osztályszempont” alapján történtek: az egykori elnyomást képviselő arisztokraták, politikusok emlékét akarták eltörölni. Ám elég tágan értelmezték ezt a kört, így azok neve sem mindig maradhatott, akiknek a település egyébként sokat köszönhetett. Egy képviselő hiába javasolta a város fejlesztéséért sokat tevő egykori alispánról elkeresztelt utca nevének megőrzését, a polgármester szerint az illető „úgy eljátszotta mind a magyar nemzet, mind pedig Szentes város életében a szerepét, hogy ezt a kérdést még szavazásra sem teszem fel”. A politikai légkör változását jelzi, hogy a Lakos Imre utca év elején visszaállított nevét ismét módosították. A volt polgármesterrel szemben nem hoztak fel semmilyen érvet, nevének eltüntetésével az ellenállási mozgalom egyik mártírjának biztosítottak reprezentatív helyet.⁶⁵ Az új utcaneveken kizárólag személyeket örökítettek meg csakúgy, mint például Kiskunfélegyházán, ahol ugyanebben az évben 18 hasonló változásra került sor.⁶⁶

Szolnokon az 1914-ben hősi halált halt Horthy Szabolcs főispánt is a „fasiszták” közé sorolták, valószínűleg azért, mert a kormányzó testvére volt. Ugyanitt az 1900-ban elhunyt Scheftsik István polgármester „bűne” pedig az lehetett, hogy egyik unokája fehérkülönítményes tiszt volt 1919–1920-ban.⁶⁷ Távolabbi korszakok hírességeit is ebbe a csoportba sorolhatjuk: a „Dózsa-gyilkos” Werbőczy vagy a parasztfelkelés leverése után a mohácsi csatát „elszabotáló” Szapolyai János egyaránt az osztályharcra, az elnyomásra emlékeztettek.⁶⁸ Kivételként viszont feljegyezhet-

⁶⁵ Az 1945. szeptember 21-i képviselő-testületi ülés jegyzőkönyvét idézi: BARTA László–PÁHI Ferenc: I. m. 49–53.

⁶⁶ Új utcanevek. *Félegyházi Hírek*, 1946. június 11. 1.; FEKETE János: *Kiskunfélegyháza utcanevei*. Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, Kiskunfélegyháza, 2001. 56.

⁶⁷ CSER Géza: *Szolnok város utcanevei. Helytörténeti adattár*. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szolnok, 1993. 13.

⁶⁸ P.: Debrecen és az utcanevek. *Néplap*, 1946. november 17.

jük a pápai esetet, amikor 1945 nyarán Apponyi Albertre neveztek át egy utcát.⁶⁹

Országsszerte átkereszteltek olyan „militarista szellemű” és a „régirendre” utaló utcaneveket, mint a Százados utca, Szurony utca, Honvéd utca, Tüzér utca, Csendőrtér, Levente utca, Mars tér vagy a Vitézek tere,⁷⁰ de több helyen az első világháborúban részt vevő helyi ezredekre utaló nevek is erre a sorsra jutottak.⁷¹ Sopronban a leventemozgalom köszöntéséről elnevezett Szébb jövőt utca nevét is megváltoztatták.⁷² Budapesten az egykori vörösteror áldozataira emlékeztető nevektől is megszabadultak. Ezek közé tartozott a Vértanúk tere, a Návay Lajosról, a három „csendőrvértanúról”,⁷³ valamint a Tanácsköztársaság idején zajlott „monitorláadás” két áldozatáról elnevezett utca.⁷⁴

Az egykori uralkodókra, különösen a Habsburg-dinasztiára emlékeztető nevek ugyancsak a letűnt világot idézték. A kommunisták központi lapjában egy szerző már 1945 áprilisában panaszkodott: „Vilmos császár, Károly király, meg Andrássy neve még döfi a szememet.”⁷⁵ Szombathelyen is amiatt háborgott egy újságíró, hogy „a magyar élet fejlődését évszázadokra gúzsba kötő álnok Habsburg-rendszer idegenfajú és lelkű képviselőinek” nevét még nem távolították el az utcanévtáblákról.⁷⁶

Budapesten erre a sorsra jutott Ferenc József és felesége, Erzsébet, IV. Károly és felesége, Zita, Rudolf trónörökös és felesége, Stefánia, Sándor főherceg, Ludovika (a Ludoviceum katonai akadémia alapítója), valamint Zsigmond király és a német Vilmos császár is. A Király utca nevét eredetileg egy fogadóról kapta,

⁶⁹ Tanuljunk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.

⁷⁰ Ez már korán felmerült: Megváltozik hetven-nyolcvan utcanév. *Szabadság*, 1945. június 7. 2.

⁷¹ Mint Debrecenben a 3-as honvéd utca, a 39-es gyalogezred utca, a 2-es honvéd huszár utca. Debrecen város közgyűlése. *Debrecen*, 1945. augusztus 15. 2. Szombathelyen a 18-as Honvéd út neve változott meg. Új nevet kap néhány szombathelyi utca. *Szabad Vasmegye*, 1946. június 1. 3.

⁷² Új utcanevek Sopronban. *Sopronmegye*, 1947. augusztus 28. 2.

⁷³ Borhy Sándor, Fery Oszkár, Menkina János.

⁷⁴ Csicsery László és Máhr Jenő.

⁷⁵ ULTSCH Géza: Változtassák meg az utcaneveket! *Szabad Nép*, 1945. április 14. 2.

⁷⁶ B. G.: A letűnt világ. *Szabad Vasmegye*, 1945. november 13. 1.

ám Hollós Korvin Lajos író számára 1946 tavaszán az addigra már megváltoztatott államformára utalt. Véleménye szerint erre „sincs már szükségünk”.⁷⁷ A név ekkor még maradhatott – nem úgy, mint például Újpesten, Szentendrén vagy Pécsen, ahol átnevezték a Király utcát.⁷⁸ Szegeden a Korona utca, míg Budapesten az ugyancsak a királyságra emlékeztető Koronaőr utca neve tűnt el. Talán szintén ezzel magyarázható, hogy Makón a Király utca mellett a Bécsi utca nevét is megváltoztatták.⁷⁹

A kommunista pártvezetés ügyelt arra, hogy a szocializmusra való áttérés során ne szakadjon meg a „nemzeti hagyományfolytonosság”. Felismerték „a történeti hagyomány különösen nagy jelentőségét az örökölt magyar politikai kultúrában”.⁸⁰ A kommunista pártok a többi közép-európai országban is hasonlóképpen mozgalmuk hazafias jellegét kívánták kidomborítani. Ennek érdekében a nemzeti hagyomány elemeinek beépítésével igyekeztek használható múltat létrehozni.⁸¹ Ideológusaik a korábbi nemzeti történelmi narratíva radikális változatát sulykolták. Ebben a népi küzdelmekkel, a függetlenségi harcokkal, a dicső múlttal és annak nagyszerű hőseivel való azonosulás mellett az idegenellenes érzelmek felkorbácsolása is kiemelt szerephez jutott. A kommunisták Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon egyformán szorgalmazták a németek kitelepítését.

A háború utáni németellenesség nevében kérték a német hangzású nevek vagy németből fordított „értelmetlen” nevek elhagyását, valamint a több településen még létező kétnyelvű feliratok eltávolítását is. Budapesten már az első változtatá-

⁷⁷ HOLLÓS KORVIN Lajos: Még egy kicsi Zichy. *Szabadság*, 1946. április 28. 6.

⁷⁸ Új utca elnevezések Pécsen. *Dunántúli Népszava*, 1945. augusztus 1. 2.; PESTI János: *Pécs utcanevei 1554–2004*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2013. 478.; PETHŐ Zsoltné NÉMETH Erika: *Szentendre utcanevei*. Szentendrei Könyvtár–Művelődés Jogáért Alapítvány–Pest Megyei Könyvtár, Szentendre–Budapest, 1996. 19.; Új utcanevek. *Független Nemzet*, 1946. október 12. 3.

⁷⁹ Közöljük a megváltozott utcaneveket. *Makó és Vidéke*, 1947. április 18. 4.; Egy kis tájékoztató az új utcanevekről. *Makói Népújság*, 1947. április 18. 2.

⁸⁰ SZABÓ Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Atlantis Program, h. n., 1989. 230.

⁸¹ APOR Balázs: *Láthatatlan tündöklés. Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon (1945–1956)*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2022. 130.

sok alkalmával eltüntették a Német, Berlin, Vilmos császár és Mackensen nevet is az utcatáblákról.

A gyökeresen megváltozott politikai helyzetben egy kiscgazda hetilapban a Sváb-hegy nevének megváltoztatását követelték: a „főváros legszebb pontján még mindig ez a csúnya név éktelenkedik”, amely úgymond a német megszállás idején ott székelő Gestapo rémtetteire is emlékeztetett, ezért javasolták átkeresztelését Szabadság-hegyre.⁸² „Miért kell ezeknek a szürke német polgároknak ilyen alaptalan népszerűséget biztosítani? Miért kell a sváb neveket ily mélyen belevésni a budapestiek könnyen tanuló emlékezetébe?” – kesergett egy másik cikk szerzője.⁸³

Ugyanennek a kampánynak a részeként már 1945 nyarán más nevet kapott a Karpfenstein utca, valamint a német nevek szó szerinti fordításával létrejött Örömvölgy utca, Tavaszmező utca és Pacsirtamező utca. A sajtó által szintén kifogásolt Rumbach Sebestyén utca vagy Wurm utca ekkor még (utóbbi 1947-ig) megtarthatta nevét.⁸⁴ 1947-ig megmaradt a Klebelsberg utca neve is,⁸⁵ bár esetében az akkori módosítást több ok összefonódása magyarázhatja (a név idegen hangzása, hosszúsága mellett az ismert konzervatív politikus személye vagy éppen a korábbi név, a Hold utca felelevenítése is). Visszatérve 1945 nyarára, a sajtóban örömmel nyugtázták, hogy az utcanevekben is megtörtént a „germán és labanc kísértetek” emlékeinek eltörlése, helyükön pedig „demokráciánk vértanúinak nevei ékeskednek.”⁸⁶

1945. november végén arról döntöttek, hogy a Nürnberg utca kapja vissza régi nevét (Ilka utca), ám hamarosan az utcaelnevezési bizottság egy tagja figyelmeztetett rá, hogy a korábbi elnevezés viszonzásként történt, miután a német városban utcát neveztek el Budapestről, ami a két település kapcsolatára,

⁸² Fényszóró. *Demokrácia*, 1945. június 4. 2.

⁸³ K. J: A sváb idők. *Demokrácia*, 1945. június 4. 6. Lásd még a kommunis-ták lapjában is: Hírek. *Szabad Nép*, 1945. június 6. 4.; Utcanévek. *Szabad Nép*, 1945. június 19. 6.

⁸⁴ Megváltozik hetven-nyolcvan utcanév. *Szabadság*, 1945. június 7. 2.; Utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1945/44. 467.

⁸⁵ A legújabb utcanévváltoztatások. *A Reggel*, 1947. május 19. 8.; Új utcanevek. *Friss Újság*, 1947. december 4. 5.

⁸⁶ F. RACZ Kálmán: Szittyá és Honolulu. *Szabadság*, 1945. július 7. 4.

és Dürer magyar származására is emlékeztetett.⁸⁷ Az 1929-ben adott név így még néhány évig maradhatott.⁸⁸ Nem úgy Gyulán, ahol már ekkor meg kellett változtatni a Nürnbergeri utca nevét, amely ott is a szomszédos Ajtósról származó Dürerre utalt.⁸⁹

A németek kollektív bűnössé nyilvánítása ugyanis nem csupán a fővárosban, de vidéken is alkalmat nyújtott a rájuk utaló utcanevekkel, a kétnyelvű feliratokkal való leszámolásra. Gyulán ugyanekkor módosították a Harruckern tér, a Klebelsberg Kunó utca, a Wenckheim család három tagjáról elnevezett utcák, és a Schriffert József utca nevét is.⁹⁰ Bonyhádon a nemzeti bizottság 1945 nyarától hozott határozatokat a német nyelvű cégtáblák, majd a „német hangzású” utcanevék eltávolításáról. Ebből az alkalomból például Marhauser Imre, Forberger László vagy Dr. Eibach Kornél helyét az új rendszer példaképei vették át.⁹¹

Sopronban a kitelepítéssel együtt követelték a város külső képeznek magyarrá tételét, hiszen „a betolakodó németiség a maga erőszakoskodásával rányomta bélyegét a városi utcanevekre”. Ezek magyarosításával pedig „végképp megszabadulunk a német erőszakkal ránk kényszerített nevektől is”. 1946 tavaszán és nyarán a város egykori jeles polgárai mellett közéjük sorolták például Klebelsberg Kunót, de még a Pejacevics és a Festetics

⁸⁷ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1945. november 26-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.; Közmunkatanács hírek. *Magyar Nemzet*, 1945. december 16. 3.; Az FKT 1945. december 18-i ülésének jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 24–25. Az Ilka utca korábbi átnevezéséről lásd az FKT 1929. november 29-én kelt 13.526/1929. számú határozatát. Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1929/99. 2583.

⁸⁸ Az Ilka utca nevét végül hat évvel később állították vissza. Új utcanevék a fővárosban. *Világosság*, 1951. november 10. 1.; RÁDAY Mihály (szerk.): *Budapesti utcanevék A–Z*. Corvina Kiadó, Budapest, 2013. 300.

⁸⁹ A Dürer nevét viselő utcanév viszont maradhatott. 1963-ban egy névtelen utcát neveztek el ismét a német városról. NAGY Ilona: I. m. 24., 36., 40. Eközben Nürnbergben 1928 óta létezett (és máig őrzi nevét) az Ajtosi utca (Ajtoschstrasse), a Gyulai utca (Gyulaer Strasse), a Budapesti utca (Budapester Strasse) és a Budapest tér (Budapester Platz). Magyar utcanevék Nürnbergben Dürer emlékére. *Kassai Ujság*, 1928. július 22. 5.

⁹⁰ NAGY Ilona: I. m. 35–36.

⁹¹ GONDA Gábor: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és föld-reform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948*. Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2014. 292.

családot is.⁹² A következő év elején a helyi szociáldemokrata lapban örömmel állapították meg, hogy „már szemmel láthatóan beállott” a város „reményteljes magyarosodási folyamata”: eltűntek az „otromba” kétnyelvű táblák. „Sopronban, mint magyar városban, csak magyarul nevezhetik el az utcákat, mert gyökeret vert itt ezeréves nemzetünk, és eredményeinkért a történelem folyamán alaposan megfizettünk.”⁹³

Miskolcon a diósgyőri vasgyár munkásai a gyártelep német vonatkozású utcaneveinek a magyar munkásmozgalom hőseiről való átnevezését sürgették.⁹⁴ Debrecenben 1948-ban változtattak meg több németes hangzású utcanevet (Arnold utca, Emerich utca, Német utca, Rudolf utca). Még a Nyugati utca is a „névtisztogatás” áldozatául esett. Neve ugyan fekvésére utalt, így leírónak tekinthetjük, de a vizsgált időszak végén már a kárhoztatott kapitalista Nyugatra utalhatott.⁹⁵

Ugyanakkor nem mindenütt érvényesült maradéktalanul az „idegenek” elleni fellépés. Budapesten például visszakapta nevét a cseppet sem magyaros hangzású Falk Miksa és Wahrmann utca, míg teret neveztek el Kammermayer Károlyról, utcát Schönherz Zoltánról, Stromfeld Aurélról vagy Beck Ö. Fülöpről.

Sok helyütt a Horthy-korszak legjellegzetesebb utcaneveit is eltörölték. A Trianonban elveszített területekre, településekre, folyókra, országrészekre emlékeztető számos irredenta utcanév közül eltűnt például Budapesten a Siménfalvi utca, Salgótarjánban a Fiumei utca, az Iglói út és a Felvidéki tér, Debrecenben a Kalotaszegi utca, a Kassai út és a Nagyváradi út.⁹⁶ Budapesten

⁹² Miért késik az utcanevek átkeresztelése és a német cégtáblák eltüntetés? *Új Sopron*, 1945. május 13. 3.; A történelmünk és népünk nagyjairól nevez-zük el az utcákat. *Soproni Újság*, 1946. március 21. 2.; gy: Dobner, Prizomán, Klebelsberg és a többiek... avagy néhány szó a soproni utcanevek revíziójáról. *Soproni Világosság*, 1946. június 24. 2.

⁹³ Mégis magyarosodik Sopron! *Soproni Világosság*, 1947. január 2. 2.

⁹⁴ A diósgyőri munkások a német utcanevek ellen. *Szabad Magyarország*, 1946. november 16. 3.

⁹⁵ SZABÓ Viktor: I. m. 191–204.

⁹⁶ MOLNÁR Pál: I. m. 280.; HLAACSKA Edit: *Salgótarján utcanevei. Névtár és rendszertani vizsgálat*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1989. 68–69., 72.; Debrecen város közgyűlése. *Debrecen*, 1945. augusztus 15. 2.

e neveket nagyrészt az akkori külső kerületek még névtelen utcáiban alkalmazták, így nem bírtak kiemelt szimbolikus jelentőséggel. Vidéken azonban gyakran jóval feltűnőbb helyen voltak, így ott gyakrabban módosították őket.

Debrecenben a „revizionista idétlenkedések” korszakát felidéző Lord Rothermere nevének eltávolítását is kérték az utcanévtáblákról.⁹⁷ Az angol arisztokrátiát azért örökítették meg sok helyen, mert a két világháború között kiállt a magyarok határmódosítási igényei mellett. A róla elnevezett utcák nevét e miatt változtatták meg a civisvárosban, Székesfehérváron, Kiskunfélegyházán vagy Hódmezővásárhelyen.⁹⁸ Budapesten központi fekvése ellenére viszont még évekig maradhatott a Rothermere utca. Újpesten létezett Revízió utca, amit 1946-ban átneveztek.⁹⁹ Kecskeméten a Nagymagyarország út nevééről vélték úgy, hogy nem felel meg az „új, demokratikus Magyarország politikai irányelveinek, mivel sérelmes lehet a velünk szomszédos nemzetekre”.¹⁰⁰

Az úgynevezett klerikális reakció elleni fellépésre, egyúttal például számos szentre, a vallásosságra emlékeztető utcanév eltörlésére csupán néhány évvel később került sor. Kivételként említhetjük Pápa példáját, ahol az Assisi Szent Ferenc utca nevét változtatták meg, ám nem ideológiai okokra, hanem a név nehézkes kiejtésére hivatkoztak.¹⁰¹ Ugyanakkor Sopronban például új névként jelent meg 1947 nyarán a Szentháromság tér.¹⁰²

Az országos átnevezési hullám során nem csupán tiszteleti neveket változtattak meg, amennyiben esetleg kevés volt a régi

⁹⁷ P.: Debrecen és az utcanevek. *Néplap*, 1946. november 17.

⁹⁸ Debrecen város közgyűlése. *Debreczen*, 1945. augusztus 15. 2.; KOPASZ Gábor: A népi demokratikus viszonyok kialakulása és fejlődése Székesfehérvárott (1945–1948). *Fejér Megyei Szemle*, 1975/1. 40.; DÖMÖTÖR János: Vásárhely utcanevei (Történeti áttekintés). In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971. 1. Szeged, 1971. 103.; Apróhirdetések. *Félegyházi Kisgazda*, 1948. július 4.

⁹⁹ Új utcanevek. *Független Nemzet*, 1946. október 12. 3.

¹⁰⁰ Kecskemét 1945. augusztus 31-i városi közgyűlési jegyzőkönyvét idézi ERDÉLYI Erzsébet: A politikum térhódítása a kecskeméti utcanevekben. In: SZABÓ Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 20*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2005. 196.; MOLNÁR Pál: I. m. 280.

¹⁰¹ Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.

¹⁰² Új utcanevek Sopronban. *Sopronmegye*, 1947. augusztus 28. 2.

világra emlékeztető utcanév, akkor is helyet kellett szorítani a „demokrácia hőseinek” – ilyenkor gyakran a régi, spontán keletkezett, a jelölt hellyel kapcsolatban álló természetes vagy díszítő utcanévek estek áldozatul. Ezzel tovább nőtt a személyekre emlékeztető utcanévek száma, és fokozódott az utcanévanyag egyhangúsága.

Budapesten már a legelső alkalommal megszüntették az Aréna út és a Rózsa utca nevét. Ezeket később számos hasonló követte: a Fecske utca, a Kender utca, a Magdolna utca, az Ilona utca, a Lenke tér, a Táttra utca, a Liget tér, az irányjelölő Visegrádi utca vagy a leíró Eskü tér, a Margit körút, a Margit rakpart, a Vigadó tér vagy a Phönix utca. Miután 1945-ben a Vámház körutat visszanevezték, egy évvel később ismét módosították a nevét – harminc év alatt harmadszor is aktuálpolitikai szempontok alapján.¹⁰³

Sopronban többek között a Kőfaragó tér vagy az Ógabona tér átnevezését követelték a „demokráciának megfelelő” nevekre.¹⁰⁴ Szentendrén a Budai út, a Daru tér és a Futó utca, míg Kaposvárott a Pécsi utca és a Marhahajtó út nevét változtatták meg.¹⁰⁵ Szegeden az irányjelölő Gyertyámosi utca vagy a Vám tér is az átnevezési láz áldozatául esett.¹⁰⁶ Hasonló példákat jellemezhetünk fel Gyuláról vagy Csongrádról.¹⁰⁷ Kecskeméten a „demokrata ellenes személyek” nevét viselők mellett „színtelen

¹⁰³ Először 1915-ben Ferdinánd bolgár cár, majd 1942-ben Horthy István, 1946-ban pedig Tolbuhin marsall nevét vette fel – de mindháromszor visszanyerte első nevét.

¹⁰⁴ Érthetetlen. *Soproni Világosság*, 1946. augusztus 26. 3. és 1946. október 21. 4.

¹⁰⁵ PETHŐ Zsoltné I. m. 19.; A sárvári nemzeti bizottság 1945. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. I. m. 507–508.; RÉCSEI Balázs: I. m. 267–268.

¹⁰⁶ Utcanévek. *Szegedi Népszava*, 1945. június 23. 1.; Berlíni körút helyett Moszkvai körút, Rudolf tér helyett Roosevelttér, Horthy Miklós utca helyett Dózsa György utca. *Délmagyarország*, 1945. június 2. 3.; Az új utcaelnevezések. *Szegedi Népszava*, 1945. június 26. 2.; PÉTER László: I. m. 42.

¹⁰⁷ Gyulán eltűnt például a Templom utca, a Kórház utca, a Kulcs utca, vagy a Hold utca neve. NAGY Ilona: I. m. 36–37.; Csongrádon a Nagymező utcát nevezték át. Juhász Gyula-, Móra-, Dankó-utca Csongrádon. *Szegedi Kis Újság*, 1947. március 27. 3.

és jellegtelen”, régi nevű utcákat kereszteltek át hírességekre.¹⁰⁸ Szombathelyen a változtatások fele leíró vagy díszítő utcaneveket érintett.¹⁰⁹ Cegléden pedig 1946 nyarán kizárólag ilyeneket számoltak fel az új hősök kedvéért.¹¹⁰

Ugyanakkor ritkán fordult elő, hogy névtelen közterületeket neveztek el.¹¹¹ Ezeket a többnyire külső területeken található utcákat, tereket valószínűleg nem tartották méltónak a megörökítésre váró nagyságokhoz, hősökhoz. Időnként olyan érthetetlen lépésre is sor került, mint Budapesten az 1848-as márciusi ifjú Bulyovszky Gyula vagy az egykori megyei főjegyző és író Dalmady Győző nevének eltüntetése.

Megadni a „demokratikus karaktert” az utcák új névjegyzékének

Az új utcaneveket a korszakban elsősorban az emlékezetpolitika eszközeinek tekintették, azokkal fontos üzeneteket kívántak közvetíteni. A „sötét” múlttal való leszámolás mellett legalább annyira fontosnak számított ugyanis az újonnan berendezkedő rendszer saját hőseinek bemutatása. Sárváron és Gyulán listát állítottak össze a javasolt névadókról. Az előbbi rövidebb volt, a magyar parasztmozgalmak és a magyar kultúra 11 képviselőjének nevét vonultatta fel.¹¹² Az utóbbi 68 tétele túlnyomórészt személyneveket tartalmazott. Első négy helyére Marx, Engels, Lenin és Sztálin került, akiket a proletár internacionalizmus szellemében a „baráti” népekre utaló nevek,¹¹³ hat magyar munkásmozgalmi mártír, majd a „partizán” és a Vörös Hadsereg fo-

¹⁰⁸ Mezei utca, Kápolna utca, Burga utca, Festő utca, Forrás utca. Új utcanevek. *Kecskeméti Hírek*, 1947. január 28. 2.; ERDÉLYI Erzsébet: I. m. 195–196.

¹⁰⁹ Eltűnt például a Csillag utca, Dél utca, Hajnal utca, Harmat utca, Hold utca, Kert utca, Plébánia utca, Rét utca stb. Új utcanevek Szombathelyen. *Szabad Vasmegye*, 1947. április 24. 2.

¹¹⁰ Így a Szekfű utcából lett Marx utca, vagy a Műhely utcából József Attila utca. Városi Közgyűlés. *Cegléd*, 1946. június 2. 1.

¹¹¹ Budapesten így jött létre a Kammermayer Károly tér (az ő nevét korábban utca viselte) és a Szabó Ervin tér.

¹¹² HORVÁTH Ferenc: Az élet megindulása – dokumentumok 1945-ből I. *Vasi Szemle*, 1970/4. 507–508.

¹¹³ Balkán, román, bolgár, lengyel, jugoszláv.

galmak követték. Végül magyar történelmi és irodalmi személyiségek, parasztvezérek sora zárta a listát.¹¹⁴

1945 során Budapesten elsősorban magyar munkásmozgalmi mártírokat, a jobboldali erőszakszervezetek és a holokauszt áldozatait örökítették meg. Az első alkalommal, 1945 áprilisában adott új utcanevek 74%-a nekik állított emléket;¹¹⁵ amennyiben az egész évet vesszük figyelembe, ez az arány 65%. Túlnyomó részük a második világháborúban vesztette életét, többségükkel alig néhány hónappal korábban végeztek a nyilasok. E csoportba sorolhatók volt országgyűlési képviselők (mint a kiskazda Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy a szociáldemokrata Kabók Lajos), kommunista aktivisták (Rózsa Ferenc, Ságvári Endre, Schönherz Zoltán, Józsa Béla), szociáldemokrata politikusok és mozgalmárok (Mónus Illés, Knurr Pálné, Karácsony Sándor, Gergely Győző). Voltak köztük honvédtisztek (mint Kiss János, Tartsay Vilmos, Nagy Jenő), egy esperes (az ellenállási mozgalomban részt vevő Kálló Ferenc) és művészek is (mint Farkas István festő, Szabó Ilonka opera-énekesnő). Az 1931-es biatorbágyi merénylet kitervelésével megvádolt és kivégzett két kommunista, Fürst Sándor és Sallai Imre két párhuzamos utca névadójává vált. A kommunizmus ügyéért a spanyol polgárháborúban életét vesztő Zalka Máté íróról ugyancsak utcát neveztek át.¹¹⁶

A Mártírok útja elnevezéssel a fasizmus összes áldozatára kívántak emlékezni, hiszen sokukat éppen ott (akkori és mai néven a Margit körúton) hurcolták a katonai törvényszékre, majd végezték ki a fogház udvarán.¹¹⁷ A magyar függetlenség ügyéért életükkel adózók kultuszát jelzi, hogy a Sváb-hegyet Vértanúk hegyére (is) akarták átnevezni, végül a fővárosi közgyűlés a pol-

¹¹⁴ NAGY Ilona: I. m. 33–36.

¹¹⁵ Amennyiben Budai Nagy Antalt és Dózsa Györgyöt is közéjük soroljuk, az arány 84%.

¹¹⁶ Az új utcanevek. *Kossuth Népe*, 1945. augusztus 3. 2.; Egyes utcanevek megváltoztatása... *Magyar Közlöny*, 1945. augusztus 12. 7.; Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1945. november 26-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.; Az FKT 1945. december 18-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 23.; Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1946/5. 113.; Új utcanevek a fővárosban. *Néplap*, 1945. november 29. 3.; Közmunkatanács hírek. *Magyar Nemzet*, 1945. december 16. 3.

¹¹⁷ A mártírok korabeli kultuszáról: Martin MEVIUS: I. m. 191–212.

gármester előterjesztése és rendelete alapján „a magyar szabadságért folytatott és az 1945. évben diadalra jutott küzdelem emlékére” Szabadsághegynek, a Kis-Sváb-hegyet pedig „a magyar gondolatszabadság nagy vértanújáról” Martinovics-hegynek nevezte el.¹¹⁸ Ugyancsak a fővárosi közgyűlésben vetették fel kisgazda politikusok a Bécsi út egy részének Szenvedések útjára való átnevezését, valamint az Ellenállás tér elnevezést is, ezek azonban nem valósultak meg.¹¹⁹

Az 1920-ban a fehérterror áldozatául esett két szociáldemokrata újságíró, Somogyi Béla és Bacsó Béla, valamint a kivégzett kommunista Lévai Oszkár ugyancsak az elsők közt váltak utcanévadókká a fővárosban 1945-ben. A Tanácsköztársaság emlékezete azonban kommunista berkekben ekkoriban tabutémának számított.¹²⁰ Annak bukása után a Szovjetunióba menekült magyar kommunisták közül sokan váltak a sztálini tisztogatás áldozataivá, így ezekben az években sem Kun Béla, sem a Tanácsköztársaság nevét nem viselhette utca Magyarországon.

A szabadság ügye vértanúinak sorát sok évszázadra visszamenőleg tartották számon. A parasztfelkeléseket vezető Budai Nagy Antal, Dózsa György, Esze Tamás, a paraszti származású Táncsics Mihály vagy az agrármozgalmak élén álló Áchim András¹²¹ és Szántó Kovács János egyben az úgymond évszázadok óta vívott osztályharcra is emlékeztettek. Egerben

¹¹⁸ A polgármester 222.397/1945–XI. sz. rendeletét lásd: *Fővárosi Közlöny*, 1945/38. 405.; A fővárosi közgyűlés 1945. augusztus 29-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1945. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei*. Budapest, 1945. 391.; A fővárosi közgyűlés 1945. augusztus 29-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1945/55. 561.; PÉCZELY Béla: A Vérmezőtől a Martinovics-hegyig. *Budapest*, 1945/1. 23.; Fényszóró. *Demokrácia*, 1945. július 8. 2.

¹¹⁹ Vészi Gyula indítványa: Az 1946. június 26-i közgyűlés. *Fővárosi Közlöny*, 1946/30. 792.; Az 1946. július 3-i közgyűlés. *Fővárosi Közlöny*, 1946/31. 851.; Zeőke Pál javaslata: A fővárosi közgyűlés 1947. évi július 25-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1947/35. 906.

¹²⁰ Erről részletesebben: APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 29–60.

¹²¹ A békéscsabai parasztpolitikust éppen (Bajcsy-)Zsilinszky Endre és öccse lőtte agyon. Ezért nem viseli máig sem Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét békéscsabai utca.

1945 februárjában az első két utcanév-változtatás Dózsa és Táncsics nevét örökítette meg.¹²² Budapesten az első átnevezéskor szintén utcanévvel tisztelték meg többüket, de vidéken különösen népszerűekké váltak: nevük rengeteg településen került az utcanévtáblákra Békéscsabától Kaposvárig, Sárospáctól Orosházáig vagy Szegedtől Salgótarjánig. A Vértanúk tere elnevezést is több helyen használták. Nem csupán egyes áldozatokra, de akár azok nagyobb csoportjára is emlékezhettek ilyen módon, mint például Pápan, ahol a Devecseri vértanúk útja nevet adták.¹²³ Táncsics egyben az újkori forradalmakat testesítette meg, és népszerűnek bizonyult Martinovics Ignác is, hiszen például Kossuth vagy Petőfi nevét már korábban is sok helyen viselte köztér.

A névadásoknál felhasznált kevésbé ismert személyeket, köztük a háború végén elhunyt több, nagyrészt munkásmozgalmi mártírt a széles közvélemény számára az „Akikről a demokrácia Budapesten utcát nevezett el” című ismeretterjesztő cikk mutatta be a *Pesti kalendárium* című kiadványban.¹²⁴

Időnként nem csupán a vértanúkról elnevezett utcák száma, de azok elhelyezése is figyelemre méltó. A fővárosban például Pesten és Budán is nagy forgalmú, központi útvonalakat neveztek el róluk: egymás meghosszabbításában haladt a Somogyi körút és a Bajcsy-Zsilinszky Endre út, míg a Mártírok útja ugyancsak fontos szerepet töltött be a város vérkeringésében.

Miután 1945-ben 24 budapesti utcát neveztek át mártírokról, az utcaelnevezési bizottságban Pásint Ödön a névállomány védelmében azt indítványozta, hogy ezt ne egyenként tegyék, hanem inkább a Mártírok útján helyezzenek el „kálvária-szerűen” emléktáblákat.¹²⁵ Bár a javaslat nem valósult meg, a következő két évben jóval kevesebb hasonló névvel találkozunk az új utcanevek közt. Mindezzel együtt még az FKT által kezdeményezett

¹²² SZÉCSKÓ Károly: I. m. 108.

¹²³ Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.

¹²⁴ Meglepő módon közéjük került József Attila is. Akikről a demokrácia Budapesten utcát nevezett el. In: KÁRPÁTI Aurél (szerk.): *Pesti Kalendárium* 1946. „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, h. n., é. n. 153–159.

¹²⁵ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. május 18-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

utolsó átnevezések alkalmával is felhasználták például Gál Benő, a szobrász Beck Ö. Fülöp és Radnóti Miklós nevét.¹²⁶

Radnóti és Beck, valamint a már említett Gergely Győző író, Farkas István és Szabó Ilonka nem csupán az előző rendszer áldozatai voltak, hanem az utcatáblákon megjelenő írók, művészek csoportjába is sorolhatjuk őket. Az ekkor már sok helyen megörökített Petőfi mellett különösen Ady Endre és József Attila nevével találkozunk gyakran. Utóbbiakról Budapesten a legelső adandó alkalommal utcát neveztek el, és vidéken is számtalan helyen követték e példát. Ők hárman azért lehettek különösen népszerűek, mert forradalmárváltóknak minősültek. A fővárosban 1945 végéig összesen kilenc művész nevét vette fel egy-egy utca (az összes új utcanév közel egynegyede), és a későbbiekben is születtek hasonlóak.

Egy kommunista lap beszámolója szerint alig két héttel Bartók Béla halála után, 1945 október közepén a XI. kerület „demokratikus ifjúsága” kezdeményezte a Horthy Miklós út átnevezését a zeneszerző nevére.¹²⁷ A javaslatot az FKT november végén fogadta el, egyúttal további művészeknek állítottak emléket.¹²⁸ A kormányzó nevét viselő út, körtér és sétány Bartók, Móricz Zsigmond és Babits Mihály nevét kapta, míg a Bethlen István sétányt Tóth Árpád sétányra nevezték át, azaz a Horthy-korszak fő politikusai nevétől való megszabadulást az akkori közelmúltban elhunyt művészek megörökítésével kötötték össze. A helyi ciszterciek néhány hónappal később hiába kérték a körtér elnevezését Szent Imréről, akinek szobra állt ott, az FKT nem kívánta ismét megváltoztatni a nevet.¹²⁹

A rendszerváltás nyomán új irodalmi-művészi kánont kívántak érvényesíteni, egyben elismerve a század első évtizedeinek kiemelkedő alkotóit is. A fővárosban a további írókon (mint Bródy

¹²⁶ Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1948/11. 79.

¹²⁷ Bartók Béláról. *Szabadság*, 1945. október 10. 4.

¹²⁸ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1945. november 26-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.; Az FKT 1945. december 18-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 23.; Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1946/5. 112–113.

¹²⁹ Budapest Szent Imre-városi Ciszterci Rend 1946. január 18-án kelt levele az FKT-nek, valamint az FKT válasza. BFL II.1.c. Általános iratok. 76. d. 1838.

Sándor, Kiss József vagy Kosztolányi Dezső) túl még festők is (Derkovits Gyula, Rippl-Rónai József, Kernstok Károly) ebben a megtiszteltetésben részesültek. Az egymással is gyakran szoros kapcsolatban álló író-művészek többé-kevésbé mindannyian a modern irányzatok hívei voltak, saját eszközeikkel a megújulást, a „régí világgal” való szakítást képviselték, így alkalmasnak tűntek arra, hogy felvegyék őket az új korszak eszményei közé.

Feltűnő e kánon utcanevekkel történő megerősítése és kiegészítése Szombathelyen, ahol Ady, Balassi Bálint, Bartók, Babits, József Attila, Juhász Gyula, Katona József, Kosztolányi, Madách Imre, Móricz, Reviczky Gyula, Szabó Dezső, Szinyei Merse Pál, Tóth Árpád, Vajda János nevét is felhasználták.¹³⁰ Figyelemre méltó, hogy vidéki települések mellett¹³¹ mindez határon túl is megtörtént, ahol már 1944–1945 során neveztek el utcákat, például Bartókról Szatmárnémetiben, Babitsról Marosvásárhelyen vagy Móriczról Kolozsváron.¹³²

Ugyancsak felbukkantak a névtáblákon a szocialista-kommunista gondolkodók nevei. Elsőként Leniné, akiről Nyíregyháza kommunista vezetése a „szovjet állam iránti tiszteletből és a szovjet hadsereg küzdelmeinek ily módon való megbecsüléséből” már 1944 decemberében átkeresztelte a város egyik terét.¹³³ A következő három évben viszont csupán néhány kisebb település követte e példát.¹³⁴ Marx neve gyakrabban fordult elő, és róla a nagyobb városokban, így Budapesten, Szegeden és Székesfehérváron is neveztek el utcát.¹³⁵ Szabó Ervinről elsőként

¹³⁰ Új nevet kap néhány szombathelyi utca. *Szabad Vas megye*, 1946. június 1. 3.

¹³¹ Bartók például Hódmezővásárhelyen, Sopronban és Pesterzsébeten, míg Móricz és Juhász Gyula Szegeden vált utcánévadóvá.

¹³² Malinovszky tábornagról teret neveztek el Kolozsvárt. *Világosság*, 1944. november 9. 2.; 70 utcát keresztelt újjá a városi tanács. *Szabad Szó (Marosvásárhely)*, 1946. február 21. 2.; BURA László: *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Szatmár Megyei Hírlap, Szatmárnémeti, 2007. 56.

¹³³ MEZŐ András: I. m. 28.

¹³⁴ Köztük Budaörs, Gádos, Kunszentmárton és Monor.

¹³⁵ Továbbá például Budaörsön, Cegléden, Pestszentlőrincen, Soroksáron, Szombathelyen.

Pápán kereszteltek el utcát 1945-ben, Budapesten két évvel később lett egy tér névadója.¹³⁶

Összességében ezek az utcanevek azonban ekkor még viszonylag ritkán fordultak elő. Kivételt jelentett például Kiskunfélegyháza: itt Marx és Lenin mellett Engels nevét is viselte utca – utóbbi nevét jelen tudásunk szerint évekig egyedül itt viselte közterület a nagyobb hazai települések közül. Ugyanitt neveztek el Magyarországon elsőként utcát 1945 szeptemberében Rákosi Mátyásról, aki az egykori gróf Tisza István utca névadója lett.¹³⁷ Hamarosan néhány további kisebb településen is megjelent a kommunista pártfőtitkár neve.¹³⁸ Rákosi kultusza ekkor még kiépülőben volt, a pártközpontból nem érkezett felszólítás az ő nevének ilyen formán való megörökítésére, így valószínűleg néhány helyi kommunista pártszervezet buzgósága állt e jelenség hátterében. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a szomszédos államokban már több nagyvárosban és kisebb településen is viselte egy-egy közterület Rákosi nevét.¹³⁹

A náci megszállás alóli felszabadítás miatti köszönet kinyilvánítására is alkalmasak voltak az utcanevek. Az MKP Propaganda Osztálya már 1945 elején javasolta a Mussolini tér (vagyis az Oktogon) átnevezését Vörös Hadsereg térre. A gesztus a főváros lakosságának „felszabadítói” iránt érzett „háláját és szeretetét”

¹³⁶ Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.; GÁRDONYI Jenő: A budapesti utcanevek revíziója. *Magyar Nemzet*, 1947. május 15. 6. Ebben az időben Kolozsváron is viselte utca a nevét.

¹³⁷ Új utcanevek. *Félegyházi Élet*, 1946. június 11. 1.; FEKETE János: I. m. 56., 156.

¹³⁸ Például Abony, Gádos, Kistemplomtanya, Monor, Polgár. *Központi Értesítő*, 1945/11. 201.; Apróhirdetések. *Miskolci Hírlap*, 1946. július 3. 4.; Apróhirdetések. *Orosházi Hírek*, 1946. szeptember 8. 6.; Apróhirdetések. *Cegléd és Környéke*, 1947. június 22. 3.; Apróhirdetések. *Délmagyarország*, 1947. június 22. 8.

¹³⁹ Kolozsváron már 1944 novembere óta, amikor Rákosi még Moszkvában tartózkodott. Később Nagyváradon, Beregszászon, a délvideki Zentán, Horgoson, Kishelyesen, Kisoroszon, Muzslyán vagy Temerinben is neveztek el róla utcát. Malinovszky tábornagról teret neveztek el Kolozsvárt. *Világosság*, 1944. november 9. 2.; Előkészület a választásokra. *Vörös Zászló (Beregszász)*, 1945. december 20. 2.; Apróhirdetések. *Fáklya*, 1948. október 31. 12.; PEJIN Attila: *Zenta utcanévlexikona*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2003. 41.

fejezte volna ki.¹⁴⁰ Ugyanekkor az FKT-ben a kommunistákat képviselő Apró Antal is indítványozta valamely budapesti köztér átnevezését Vörös Hadseregére.¹⁴¹ Erre a fővárosban még több mint egy évet kellett várni. Vidéken is sok településen kaptak ilyen nevet azok az útvonalak, amelyen a szovjet csapatok bevonultak.

E meghatározó esemény időpontjára is utcanévvel emlékeztettek például Kaposváron és Kiskunhalason.¹⁴² Újpesten nem csupán a település, hanem az ország „felszabadításának” dátumát is így örökítették meg.¹⁴³ Ugyancsak a fasizmus felett aratott diadal tiszteletére nevezték el például Orosházán a Sztálingrád utcát és a Partizán utcát, Szegeden pedig a Moszkvai körutat és a Partizán utcát.

Több helyen a világháborúban győztes szövetséges hatalmak vezetőit tisztelték meg ilyen módon: elsőként 1945 június elején Szegeden neveztek át egy teret Rooseveltre, egy sétányt Sztálinra.¹⁴⁴ Budapesten a következő év során előbb Sztálin, aztán Roosevelt, majd Montgomery nevét vette fel egy-egy köztér.¹⁴⁵ Az angol tábornok nem véletlenül lett csak később kiválasztva. Fischer visszaemlékezése szerint míg a nem sokkal korábban elhunyt Roosevelt személye „minden vitán felül állt”, a „rendíthetetlen ellenállás szellemét” képviselő Churchill nevét az 1946 márciusi fultoni beszéd elmondását követően „már említeni sem lehetett a kommunisták előtt”. Így az FKT ügyekesei Montgomeryt

¹⁴⁰ Martin MEVIUS: I. m. 200.

¹⁴¹ Az FKT 1945. február 19-i tanácsülési jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 73. kötet, 5–6.; *Szabadság*, 1945. február 21. 3.; *Ismét lesz Oktogon és Körönd* Budapesten. *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 7. 3.

¹⁴² Kaposváron December 2. utca, míg Kiskunhalason Október 23. tér. RÉCSEI Balázs: I. m. 117.; *Gyáripari címtár* 1946. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1948. 192.

¹⁴³ Január 10. tér és Április 4. tér. Új utcanevek. *Független Nemzet*, 1946. október 12. 3.

¹⁴⁴ Az új utcaelnevezések. *Szegedi Népszava*, 1945. június 26. 2.

¹⁴⁵ A polgármester f. évi június hó 4.-én kelt 315.232/1946–III. számú határozata. Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1946/28. 756.; Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. június 24-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

választották, aki többek között Afrikában elsőként mért súlyos vereséget az addig legyőzhetetlennek vélt német hadseregre.¹⁴⁶

Míg a nyugati vezetők nevével máshol nem találkoztunk, Sztálinról több településen is neveztek el utcákat, ezek száma azonban ekkor még alacsony volt.¹⁴⁷ Ugyancsak a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg iránti köszönet jeleként nevezték át a fővárosban a Vigadó teret Molotovra, a Stefánia utat Vorosilovra, az Olasz fasort Malinovszkijra és a Vámház körutat Tolbuhinra. A fenti névsorban a katonatisztek mellett a szovjet külügyminisztert is megtaláljuk, miközben Leninnek továbbra sem jutott hely a budapesti utcanévtáblákon.¹⁴⁸

Nem csupán katonatisztek vagy politikusok iránt nyilváníthatták ki hálájukat ilyen formán. A zsidók ezreit a holokausz borzalmaitól megmentő Raoul Wallenbergről 1945 végén neveztek el utcát Budapesten. Rákospalotán egy svéd segélyszervezetről kapta nevét a Rädä Barnen utca. Hasonló okból kívántak ugyanilyen módon emlékeztetni az ENSZ gyerekeken segítő szervezetére,¹⁴⁹ valamint az egykori holland főkonzulra. Az ő esetében a betérjesztő önkormányzati képviselő végül elállt a javaslatról, mivel Fledderus János neve „rendkívül tiszteletreméltó, kiejtése azonban a széles néprétegek számára nagy nehézségbe ütközik”. Ebben az esetben tehát a gyakorlati szempont érvényesülhetett, utcanév helyett emléktáblát kívántak állítani neki.¹⁵⁰ Utóbbi javaslatokat több hasonlóval együtt az FKT nem fogadta el.¹⁵¹

¹⁴⁶ Új utcanevek. *Szabad Nép*, 1946. december 22. 14.; Új utcanevek. *Fővárosi Közlöny*, 1947/4. 64.; FISCHER József: I. m.

¹⁴⁷ Például Budaörsön, Gádoroson, Hajdúhadházon, Makón, Nyírbogárdon vagy Újkécskén.

¹⁴⁸ Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1946/28. 756.; A Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökének jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1946/29. 779. Molotovról eredetileg a Széna teret, míg Vorosilovról az Olasz fasort nevezték volna át. Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. március 29-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

¹⁴⁹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Palágyi Natália javaslata a fővárosi közgyűlésben. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1947. évi március 20-i közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, 1947/17. 473.

¹⁵⁰ A kisgazdapárti Papp Ervin indítványa. Az 1946. november 27-i közgyűlés jegyzőkönyve. *Fővárosi Közlöny*, 1946/55. 1377.

¹⁵¹ Egy önkormányzati képviselő például a nem sokkal korábban elhunyt Ádám Lajos sebészprofesszorról szeretett volna utcát elneveztetni. Haypál Béla

Az újrakezdest, a korábbiaktól eltérő értékeket jelenítették meg azok a fogalmak, amelyeket szintén az utcanévtáblákra írtak. Budapesten például az új államformára való 1946-os áttérést követően keresztelték át a Tisza Kálmán teret Köztársaság térre.¹⁵² Korabeli értékelés szerint ezzel „a magyar utófeudalizmus ez atyamestere átadta helyét ténylegesen és jelképesen is a magyar republikának”.¹⁵³ Sok helyen neveztek el köztereket a szabadságról, a békéről vagy a demokráciáról, míg Pestszentlőrincen Május 1. tér nevet is adtak.¹⁵⁴ A makói Munkás utca és Paraszt utca neve ugyancsak a változó időket jelezte.¹⁵⁵

Időnként helyi személyiségek is az utcanévadóknak közé kerültek. Budapesten a Városháza körül az addigi kettő helyett immár három egykori polgármester nevét viselte közterület, ezzel névbokor jött létre.¹⁵⁶ Másutt is megragadták az alkalmat, hogy a város neves szülőtteire emlékezzenek ilyen módon. Kecskeméten egyenesen a még élő Kodály Zoltánt tartották erre méltónak.¹⁵⁷

Az FKT 1948 februárjában döntött utoljára közterek átnevezéséről.¹⁵⁸ Ekkor vette fel több utca a formálódó szocialista tábor „baráti országai” fővárosainak nevét is: a gesztus „a népek között fennálló barátságra” és „a dunavölgyi szomszédos államoknak a népi demokráciában való egymásra találására” emlékeztetett.¹⁵⁹

javaslata a fővárosi közgyűlésben. A fővárosi közgyűlés 1947. évi január 22-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1947/6. 131. A polgármester az indítványt továbbküldte az FKT-nek. A fővárosi közgyűlés 1947. március 19-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1947/10. 215.

¹⁵² Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. május 18-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

¹⁵³ Köztársaság tér. *Népszava*, 1946. július 16. 2.

¹⁵⁴ Új utcanevek. *Független Nemzet*, 1946. október 12. 3.; Budapest-környék utcái. In: HARASZTHY Vince (szerk.): *Az utca rendje XV. 1947*. Budapest, é. n. 306.

¹⁵⁵ Közöljük a megváltozott utcaneveket. *Makó és Vidéke*, 1947. április 18. 4.

¹⁵⁶ Gerlóczy utca, Bárczy István utca, Kammermayer Károly tér.

¹⁵⁷ ERDÉLYI Erzsébet: I. m. 197.

¹⁵⁸ Ekkor tizenegy átnevezésre került sor. Új utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1948/11. 79.

¹⁵⁹ Városházi hírek. *Magyar Nemzet*, 1948. február 10. 4.; Eltűnnek Budapest házfalairól az utolsó reakciós utcanevek. *Fővárosi Napló*, 1948. február 21. 2.; Új budapesti utcanevek. *Magyar Nemzet*, 1948. február 19. 3.; Városnév – utcanév. *Szabad Szó*, 1948. március 25. 3.; Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1948. évi március hó 10-én (szerdán) tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, 1948/14. Melléklet 20.; Az 1948. március 10-i rendes közgyű-

A nevek közül kimaradt Prága, aminek talán az akkor zajló szlovák–magyar lakosságcsere miatti feszültség lehetett az oka. Köszönként például Szófiában (máig létező) utcát neveztek el Kossuth Lajosról és Budapestről is.¹⁶⁰ Még az előző évben neveztek el Bukarestben egymást keresztező utcákat Ady Endréről és Petőfi Sándorról.¹⁶¹

Az átnevezések időnként szimbolikusak voltak, azaz a régi és az új név összefüggött egymással, például hasonló sorsú vagy éppen gyökeresen ellenkező történelmi szerepet, ideológiai irányvonalat, esetleg társadalmi osztályt képviselő személyek neveit használták fel. A „magyar fasizmus atyjának”, a Habsburgok népelnemző rendszere „továbbfejlesztőjének, a demokrácia gyűlöletében nevelkedett tömeggyilkos úri haramiavezérnek”¹⁶² minősített Horthy Miklósról a települések központjában neveztek el korábban köztereket, így azok átkeresztelése különösen alkalmasnak bizonyult a jelképes hatalomátvitel megvalósítására. Így jött létre Nyíregyházán és Szombathelyen a Szabadság tér, Jászárokszálláson a Szabadság-telep, Kaposvárott a Szabadság park, Sopronban a Szabadság körút, Gyulán a Béke sugárút, Pécsen a Demokrácia útja, Sárbogárdon a Hősök tere.¹⁶³

Nagykörösön a korábbi irányjelölő (Ceglédi út), míg Pápán és Miskolcon a leíró nevet (Fő utca, Városháza tér) alkalmazták.¹⁶⁴

lész jegyzőkönyve. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1948. 13.; Új utcanévek. *Kossuth Népe*, 1948. április 10. 2.

¹⁶⁰ Szófiában Kossuth Lajos utca és Budapest utca. *Vásárhely Népe*, 1948. május 15. 1.

¹⁶¹ Victor EFTIMIU: Nume de străzi. *Adevărul*, 31 iulie 1947. 1.

¹⁶² B. G.: A letűnt világ. *Szabad Vasmegye*, 1945. november 13. 1.

¹⁶³ MEZŐ András: I. m. 28.; Új nevet kap néhány szombathelyi utca. *Szabad Vasmegye*, 1946. június 1. 3.; Új utcanévek Szombathelyen. *Szabad Vasmegye*, 1947. április 24. 2.; FÖLDI József: Jászárokszállás utca- és térelnevezésének változásai. In: *Jászszági Évkönyv 2013*. Jászszági Évkönyv Alapítvány, Budapest, é. n. 291.; Új utcanévek lesznek Kaposvárott. *Somogyi Hírlap*, 1946. március 16. 3.; RÉCSEI Balázs: I. m. 265.; Megszűnik a Tisza István út és a Horthy Miklós körút. *Új Sopron*, 1947. január 29. 3.; NAGY Ilona: I. m. 32–35.; Tizenhét pécsi utcát és teret átkereszteltek. *Dunántúli Népszava*, 1948. február 22. 4.; ALBERT István–KOVÁCS János (szerk.): *A sárbogárdi járás fejlődése 1945–1970*. Sárbogárd, 1970. 28.

¹⁶⁴ ERDÉLYI Erzsébet: *Nagykörös utcanéveinek története 1850 és 1982 között*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége,

Kiskunfélegyházán szintén a Városháza teret nevezték át korábban a kormányzóra – itt azonban nem tértek vissza a régi elnevezéshez, Petőfi lett az új névadó, akárcsak Salgótarjánban és Makón.¹⁶⁵ Érdemes számba venni az utcanévtáblákon a Horthyt követő további személyiségeket, az új rendszer példaképeit: Orosházán, Baján, Szentesen, Újszászon és Kiskunfélegyházán Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szegeden, Újpesten, Szécsényben és Pakson Dózsa György, Budafokon, Kecskeméten és Hódmezővásárhelyen Ady, Debrecenben és Zalaegerszegen a szociáldemokrata Somogyi-Bacsó „vértanúpáros” (akik halálában és az elkövetők büntetlenségében Horthynak is szerepet tulajdonítottak), Ménfőcsanakon Kossuth, Székesfehérváron Marx.¹⁶⁶ Bonyhádon Sztálint tartották erre érdemesnek, hiszen a helyi kommunisták szerint neki volt a legnagyobb része abban, hogy „a német fasiszta fenevadat leverték, és ezzel lehetővé tette, hogy a magyarság évszázados álma, a német rabság lerázása valóra váljék”.¹⁶⁷ Megjelentek a művészek is: Budapesten Bartók, Móricz és Babits, Kecskeméten Kodály, Egerben a helyi vár nevezetes ostromát megőrkítő Tinódi Lantos Sebestyén, Tatabányán Tompa Mihály.¹⁶⁸ Jászárokszálláson egy földmunkás-szövetkeze-

Budapest, 1985. 43.; Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.; Átkeresztelik az utcákat. *Miskolci Hírlap*, 1945. december 14. 3.

¹⁶⁵ Új utcanevek. *Félegyházi Élet*, 1946. június 11. 1.; HLAVACSKA Edit: I. m. 43.; BUZÁS László-TÓTH Ferenc: I. m. 16.

¹⁶⁶ SZABÓ Ferenc: Az utcanevek története. In: NAGY Gyula (szerk.): *Orosháza néprajza*. Orosháza, 1965. 42.; Újszász utcanevei. *Újszászi Híradó*, 2007/8. 16.; Az új utcaelnevezések. *Szegedi Népszava*, 1945. június 26. 2.; NÉMETH Imre: I. m. 227–228.; HAUSEL Sándor: *Utcanévek Szécsényben*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szécsény, 1990. 10.; KÖRÖS Anikó: Újpest utcaneveinek története. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 1999/1. 11.; Új utcanevek. *Kecskeméti Hírek*, 1947. január 28. 2.; Vásárhelyi utcanevek. *Vásárhelyi Népe*, 1945. december 17. 2.; P.: Debrecen és az utcanevek. *Néplap*, 1946. november 17.; BENCZÉNÉ NAGY Eszter-FÜLÖP István-MARKÓ Imre Lehel: *Zalaegerszeg utcanevei*. Zalaegerszeg Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya, Zalaegerszeg, 1977. 68.; G. PAPP Katalin: *Győr utcanevei*. Hazánk Könyvkiadó, Győr, 2006. 169.; KOPASZ Gábor: I. m. 40.

¹⁶⁷ SOLYMÁR Imre: I. m. 154.

¹⁶⁸ SZECSKÓ Károly: I. m. 108.; TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Tatabánya lakótelepei és utcanevei*. Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára, Tatabánya, 2010. 87.

tet alapító helyi gazda, Boross Alajos vette át a volt kormányzó helyét.¹⁶⁹

Újpesten az egykori királyi pár mindkét tagjáról elnevezett utcát a „felszabadítás” időpontjára keresztelték át: a Ferenc József térből Április 4. tér lett, míg az Erzsébet térből Január 10. tér.¹⁷⁰ Pécssett a Ferenc József út a Szabadság út nevet kapta, a Király utcát pedig az ország függetlenségét szimbolizáló Kossuthra nevezték át.¹⁷¹ Székesfehérváron a Károly király teret keresztelték át Szabadság térré, míg a Ferenc József tér új névadója Szent István lett,¹⁷² Szombathelyen a IV. Károly király utcát Bajcsy-Zsilinszky utcára nevezték át. Egerben, Soroksáron, Békásmegyeren, Balassagyarmaton Tisza István helyére az őt „vad geszti bolond”-nak minősítő Ady neve került a táblákra, a Nagykövácsitól Budapesthez csatolt Tisza István-liget neve pedig Adyliget lett.¹⁷³ Sopronban az első világháborús részvételért felelősnek tartott Tisza Istvánról elnevezett út új neve Béke út lett.¹⁷⁴

A német megszállásra is utaló Hitler teret Szombathelyen a magyar önállóságot szimbolizáló Március 15. térre keresztelték át.¹⁷⁵ Szegeden és Miskolcon a Horthy által alapított vitézi rendre emlékeztető Vitéz utcát, Orosházán pedig a Horthy-korszak ifjúsági mozgalmára utaló Levente utcát egyaránt Partizán utcára keresztelték át. A jobbágyok elnyomásáért felelősnek tartott Werbőczy vagy Szapolyai János helyét számos alkalommal Dózsa György vagy alvezére, Mészáros Lőrinc (Lőrinc pap),¹⁷⁶

¹⁶⁹ FÖLDI József: Jászárokszállás utca- és térelnevezésének változásai. In: *Jászsági Évkönyv 2013*. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Budapest, é. n. 291.

¹⁷⁰ Ferenc József tér helyett Április 4. tér Újpesten. *Kossuth Népe*, 1945. június 2. 5.

¹⁷¹ Új utca elnevezések Pécssett. *Dunántúli Népszava*, 1945. augusztus 1. 2.; PESTI János: I. m. 478.

¹⁷² KOPASZ Gábor: I. m. 40.

¹⁷³ A városi képviselőtestület június 30-i ülése. *Igazság (Eger)*, 1945. június 5. 3.; *Budapesti útmutató 1956*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1956. 434.; NÉMETH Béla et al.: I. m. 587.

¹⁷⁴ Megszűnik a Tisza István út és a Horthy Miklós körút. *Új Sopron*, 1947. január 29. 3.

¹⁷⁵ FEISZT György: *Szombathely utcanévei és utcanévváltozásai*. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szombathely, 1995. 46–47.

¹⁷⁶ Például Miskolcon, Szombathelyen, Jászárokszálláson, Zalaegerszegen, Szentesen, Szolnokon. Dózsa György utca lesz a Werbőczy utcából. *Szabad*

míg Pécssett Vasvári Pál, Kiskunfélegyházán Táncsics Mihály, Pápán Szabó Ervin vette át,¹⁷⁷ továbbá Szentendrén Jobbágy utca, Makón Paraszt utca lett az új név.¹⁷⁸ A nácikkal rokonszenvező Gömböst Sopronban és Szolnokon a németellenes politika mártírja, Bajcsy-Zsilinszky Endre váltotta.¹⁷⁹ A fővárosban a németekre emlékeztető utcaneveket a világháború mártírjainak emléket állítókkal cserélték le.¹⁸⁰

A Tanácsköztársaság áldozatainak emelt Nemzeti Vértanúk emlékművét Budapesten pártzászlók alatt felvonuló kommunista ifjak döntötték le – amit a korabeli filmhíradó is megörökített. Miközben országszerte kibontakozott a mártírok kultusza, a szobornak helyet adó, a Horthy-korszakra is emlékeztető Vértanúk terét Ságvári Endre térre nevezték át. A vörösteror áldozataul esett három csendőrtiszt helyét a második világháború végén a nyilasok által meggyilkolt honvéd vértanúk (Kiss János, Tarcsay Vilmos és Nagy Jenő) vették át a XII. kerületben, így a korábbi helyén újabb utcanévbokor jött létre. A fehérterror helyi áldozataira nevezték át Pápán a Fery Oszkár utcát, míg Sopronban a Csendőr utcát.¹⁸¹ Budapesten a szélsőjobboldali mozgalomra emlékeztető Nyilas utcát Kalapács utcára nevezték át, ami lehet, hogy a Szociáldemokrata Párt kalapácsos embert ábrázoló emblémájára utalt.¹⁸² Szegeden a Berlin körutat ugyancsak jelképes módon nevezték el a náciizmus felett győzelmet arató Szovjetunió fővárosáról Moszkva körútra.¹⁸³

Magyarország, 1945. december 14. 3.; FÖLDI József: I. m. 291.; BARTA László–PÁHI Ferenc: I. m. 53.; BENCZÉNÉ NAGY Eszter–FÜLÖP István–MARKÓ Imre Lehel: I. m. 10.; Új nevet kap néhány szombathelyi utca. *Szabad Vas megye*, 1946. június 1. 3.

¹⁷⁷ Tizenhét pécsi utcát és teret átkereszteltek. *Dunántúli Népszava*, 1948. február 22. 4.; Városi közgyűlés. *Félegyházi Híradó*, 1948. március 20. 1.; Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.

¹⁷⁸ PETHÓ Zsoltné: I. m. 19.; Közöljük a megváltozott utcaneveket. *Makó és Vidéke*, 1947. április 18. 4.; Egy kis tájékoztató az új utcanevekről. *Makói Népijság*, 1947. április 18. 2.

¹⁷⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre út Sopronban. *Új Sopron*, 1945. április 25. 3.

¹⁸⁰ Még az olyan ártatlan nevek esetén is, mint a Pacsirtamező utca, az Örömvölgy utca, a Német utca, a Karpfenstein utca vagy a Tavaszmező utca.

¹⁸¹ Tanuljuk meg az utcák új neveit. *Pápai Néplap*, 1945. július 22. 3.; Új utcanevek Sopronban. *Sopronmegye*, 1947. augusztus 28. 2.

¹⁸² Utcaelnevezések. *Fővárosi Közlöny*, 1945/44. 467.

¹⁸³ Utcanevek. *Szegedi Népszava*, 1945. június 23. 1.

Miskolcon a Levente utcából Levente vezér utca lett, „mert Levente vezér az elsők közé tartozott, aki a germán imperializmus ellen harcolt”.¹⁸⁴ Ebben az esetben praktikus szempont is érvényesült: a hasonló hangzású név enyhíthette a változások által okozott zavart. Hasonló történt Szegeden, ahol a Mars térből Marx tér lett, vagy Kiskunfélegyházán és Gyulán, ahol a Károlyi utcát Károlyi Mihály utcára keresztelték át.¹⁸⁵ Egerben a IV. Károly utcát nevezték át az ő lemondását követően államfői tisztséget is betöltő Károlyi Mihályról.¹⁸⁶ Bonyhádon vagy Újpesten az egykori József utcát József Attila utcára keresztelték át,¹⁸⁷ míg Nyíregyházán számos irredenta utcanév esetén alkalmazták a részleges névátmentés módszerét.¹⁸⁸ Így lett például az Eszék utcából Esze Tamás utca, a Rozsnyó utcából Rózsa Ferenc utca, a Kolozsvár térből Komszomol tér.¹⁸⁹ Zalaegerszegen a (szintén irredentának számító) Garam utcát nevezték el Garami Ernő szociáldemokrata politikusról.¹⁹⁰ Ilyen módon keresztelték át Budapesten is a Sándor utcát Bródy Sándor utcává, a Rózsa utcát Rózsa Ferenc utcává, az Ilona utcát Szabó Ilonka utcává, a

¹⁸⁴ Berlini körút helyett Moszkvai körút, Rudolf tér helyett Roosevelt tér, Horthy Miklós utca helyett Dózsa György utca. *Délmagyarország*, 1945. június 2. 3.; Eltűnnek végre a reakciós utcanévek. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 14. 3.; Partizán utca lett a Vitézek utcája. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 15. 2.

¹⁸⁵ Városi közgyűlés. *Félegyházi Híradó*, 1948. március 20. 1.; *IMPLOM* József: Gyula város utcanévei. Az utcanévkutatás feladatairól és módszeréről egy település példáján. In: DRASKOVICH József (összeáll.): *ImploM József összegyűjtött kisebb írásai és életművének bibliográfiája*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1991. 111.

¹⁸⁶ SZECSKÓ Károly: I. m. 108.

¹⁸⁷ SOLYMÁR Imre: I. m. 154.; Új utcanévek. *Független Nemzet*, 1946. október 12. 3.

¹⁸⁸ HAVAS Péter: Az utcanév-változtatás egy sajátos típusa: a személynév > személynév típusú részleges névátmentés. In: MÁRTONFI Attila–PAPP Kornélia–SLÍZ Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. 267–276.

¹⁸⁹ Megváltoztatták Nyíregyháza elavult utcanéveit. *Nyírségi Magyar Nép*, 1949. március 6. 2.; URBÁN Eszter: *Nyíregyháza utcanévei*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége, Budapest, 1978. 20, 74.

¹⁹⁰ BENCZÉNÉ NAGY Eszter–FÜLÖP István–MARKÓ Imre Lehel: I. m. 12.

Tisza István utcát Tisza utcára, majd Tiszakömlő utcára, a József főherceg utcát pedig három kerületben is József Attila utcára.¹⁹¹

„Osztályharc az utcablákon”. A szimbolikus rendszerváltás nehézségei

A közterek régi neveit ritkán állították helyre. A sok megörökítésre méltónak és szükségesnek ítélt név mellett a korábbiakhoz való visszatérés, a leíró, irányjelző vagy „csupán” díszítő nevek felelevenítése komoly akadályokba ütközött. A korszak utcanevek körüli nézeteltérései leginkább e kérdés körül forogtak: milyen mértékben alkalmazzák a régi neveket, és vezessenek be új emlékeztetieket? Egy ekkor már sok évtizedes vita folytatódott, különösen a települések központi, forgalmas, ezért nagy presztízsű köztereire irányult kiemelt figyelem.

Budapesten kezdetben még több esetben régi utcaneveket elevenítettek fel. Ahogy korábban volt róla szó, a legelső alkalomkor ez történt a Hitlerről, Mussoliniról, Gömbösről és Horthy Istvánról elnevezett közterek esetén. A második világháború alatt az utcablákról eltávolítani szándékozott öt zsidó származású személy esetén is helyreállították az utcaneveket.¹⁹² A többi hasonló módosítással együtt az 1945 áprilisáig megváltoztatott nevek 39%-a esetén adták ismét a korábbi neveket. Idővel viszont ez egyre nehezebbé vált. Miközben az utcanév-revíziós bizottság tagjai számos leíró utcanév visszaállítására tettek javaslatot, végeredményben az 1948 elejéig tartó megvalósuló mintegy 90 átnevezésből csupán 9 alkalommal került erre sor.¹⁹³ Az akkor adott fővárosi utcanevek 90%-a tehát emlékezeti volt. Vidéken ez az arány sokszor még magasabb volt, például Szegeden, Szombathelyen vagy Pápán (több esetben elérte a 100%-ot).

¹⁹¹ Közmunkatanács hírek. *Magyar Nemzet*, 1945. december 16. 3.; *Budapesti útmutató* 1956. I. m. 434.; HAVAS Péter: I. m. 272–273.

¹⁹² Ők Ballagi Mór, Bródy Zsigmond, Csemegi Károly, Falk Miksa és Wahrmann Mór voltak.

¹⁹³ Oktogon, Körönd, Hegyalja út, Kőfaragó utca, Hold utca, Vámház körút, Alkotás utca, Illés utca, Attila út. Bár a Vámház körutat egy éven belül ismét hírességről nevezték át.

A Horthy Miklós út esetében sem történt meg az irányjelölő Fehérvári út, illetve a politikai szempontból szintén „ártatlan” Átlós út nevének felelevenítése (bár a Fehérvári út körtértől a Kondorosi útig tartó része mindvégig megtartotta a nevét). A bizottsági jegyzőkönyv szerint hosszas vita folyt a kérdésről, ám annak részleteit nem rögzítették. Valószínűleg érveltek a visszaállítás mellett, és talán valamely ideológiai üzenetet hordozó név is felmerült a fontos útszakaszra, míg végül Bartók nevében találták meg a kompromisszumot.¹⁹⁴

Országsszerte történtek kísérletek az egykori nevek visszahozatalára, a patinás nevek megtartására, a személyekről újonnan elnevezett utcanevek számának korlátozására. Budapesten Hollós Korvin Lajos író az Aréna út és a Tatra utca átnevezését kifogásolta.¹⁹⁵ Hódmezővásárhelyen a rendszerváltás alkalmával a város múltjával összeforrt régi utcanevekhez is visszatértek volna.¹⁹⁶ Sopronban a múzeumigazgató számos megváltoztatásra előterjesztett utcanév védelmére kelve óvott a túlzott átnevezési igyekezetől, és a helyi polgármester is mérsékleltre intett: csak a „valóban szükséges” esetekben változtatott volna.¹⁹⁷ Itt a jelölt hellyel kapcsolatban álló, jellemző utcanevek bevezetését is javasolták a korábbi emlékeztetők helyett.¹⁹⁸ Három esetben ez meg is valósult.¹⁹⁹

Többnyire azonban inkább mindennek az ellenkezője történt: ahogyan már láthattuk, nagyszámú leíró nevet tüntettek el. Különösen a kommunisták kívánták így érvényesíteni saját

¹⁹⁴ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1945. november 26-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

¹⁹⁵ HOLLÓS KORVIN Lajos: Még egy kicsi Zichy. *Szabadság*, 1946. április 28. 6.

¹⁹⁶ Mint a Mihály utca vagy a Fácán utca. Vásárhelyi utcanevek. *Vásárhely Népe*, 1945. december 17. 2.; Horthy Miklós út vagy Ady Endre út? *Vásárhely Népe*, 1946. február 6. 3.

¹⁹⁷ CSATKAI Endre: Jegyzetek a soproni utcanevek korszerűsítésének kérdéséhez. *Soproni Újság*, 1946. március 24. 3.; Külön bizottság intézkedik majd az utcanevek megváltoztatásáról. *Soproni Újság*, 1947. január 31. 2.

¹⁹⁸ Korszerűsítsük a soproni utcaneveket! *Soproni Újság*, 1946. március 21. 2.

¹⁹⁹ A Ferenc József térből Szentháromság tér, míg a Pejacevics-közből Iskola-köz és a Festetics-közből Majorköz lett. Új utcanevek Sopronban. *Sopronmegye*, 1947. augusztus 28. 2.

emlékezetpolitikájukat, kezdettől hangosan követelték a „reakciós” utcanevek megváltoztatását.²⁰⁰ Budapesten az FKT első döntései után a különböző irányultságú lapok mind sürgették a további lépéseket, hiszen „még sok budapesti utcán és téren díszeleg fasiszták nevét viselő tábla”.²⁰¹ Az akkor induló kommunista satirikus lap, a *Ludas Matyi* első számában azzal gúnyolódtak, hogy a Gyilkos-tavat Hitlerről, a Zagyva folyót Rajniss Ferencről, a Soroksári utat pedig Szálasiról kellene elnevezni – mert a Vágóhidhoz vezet.²⁰²

1945 őszén Komlós Aladár író az *Osztályharc az utcatáblákon* című cikkében az addigi átnevezéseket „legfőljebb csak dicséretes kezdet”-nek minősítette, mert még sok kiváló ember helyét „közömbös, szürke ismeretlenek bitorolják” az utcatáblákon, olyan nevek, amelyekhez semmiféle jeles gondolatot vagy művet nem lehet társítani. Szerinte az átnevezések a megörökített kiválóságok által képviselt eszmékre emlékeztetik a járőkelőket. Figyelmeztetett rá, hogy miközben az előző „átkos” rendszer legfontosabb vezetőinek nevét gyorsan eltüntették, „az ismeretlen kis nevek sunyin átvészelnék minden rendszerváltozást”. Rövid névsort közölt a megörökítendő nagyságokról, akik között szerepelt Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Frankel Leó, Móricz Zsigmond és a magyar jobbagység történetírójának nevezett Acsády Ignác. Önmagában hiábavalónak mondta a névcserét, amennyiben „az új nevekhez nem kapcsolódik semmiféle gondolat a járőkelők tudatában” – ezt tömör stílusban megfogalmazott márványfeliratokkal segítette volna.²⁰³

²⁰⁰ ULTSCH Géza: Változtassák meg az utcaneveket! *Szabad Nép*, 1945. április 14. 2.

²⁰¹ Új utcanevek és a kisajátítás reformja a Közmunkatanács előtt. *Szabadság*, 1945. április 18. 2.; Vértanúk neveivel cserélik fel a rosszlemlékű utcaneveket. *Szabad Szó*, 1945. április 18. 5.; Budapest közönsége nevében. *Népszava*, 1945. április 19. 4.; Vértanúk neveivel cserélik fel a rosszlemlékű utcaneveket. *Néplap*, 1945. április 21.; Tisza István-utca helyett József Attila-utca. *Magyar Nemzet*, 1945. május 3. 2.

²⁰² Illetékesek figyelmébe! *Ludas Matyi*, 1945. május 20. 9.

²⁰³ KOMLÓS Aladár: *Osztályharc az utcatáblákon*. *Képes Figyelő*, 1945. november 3. 3.

1945 nyarán Debrecenben a múlt lidérces emlékeit őrző utcákon „szégyenérzéssel” ment végig az újságíró,²⁰⁴ csakúgy, mint Pécsen, ahol ott „éktelenkedtek” a házak falain a „feudális rabszolgatartó mágnásaink” nevét hordozó utcanévtáblák.²⁰⁵ Miskolcon is azt fájlalták, hogy a kárhoztatott múltra emlékeztető utcanéveket még nem váltották fel a szabadság, a demokrácia mártírjaira, hőseire emlékeztetők – pedig ezt követelné „a dolgozók demokratikus érzülete”.²⁰⁶ Ugyanitt a külvárosban „utcákhoz jutó” munkásmozgalmi mártírok „leértékelése” okozott elégedetlenséget.²⁰⁷

Az akkor hatalomba került erők propagandáját jól jellemzi a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front nyíregyházi lapjának cikke. Eszerint a „demokratikus öntudatra ébredés” érdekében „húzódózás nélkül ki kell irtanunk mindent, ami a múltra emlékeztet, ami gyászosemlékű lélekmérgezést és uszítást, bosszúállást jelentett vagy szimbolizált”. A kifogásolt utcanévek „nem nemzeti hagyományainkat örökítették meg, hanem kifejezetten uszítást szolgáltak [...] bosszúérzetre neveltek és ösztökéltek”. Eltávolításukra az ifjúság érdekében van szükséges, őket így megóvhatják attól, hogy „torz, deformált lelkeségre” tegyenek szert.²⁰⁸

²⁰⁴ Új utcanévek. *Néplap*, 1945. augusztus 5. 7.

²⁰⁵ D. F.: Még sok a reakcióra emlékeztető utcanév. *Dunántúli Népszava*, 1945. augusztus 24. 2. Szolnokon ugyancsak az utcákon éktelenkedő „rossz emlékeztető nevek” eltávolítását kérték például az 1919-es mártírok megőrkítése kedvéért. A Tiszavidék írja. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. augusztus 5. 8.

²⁰⁶ Mire várnak? *Felvidéki Népszava*, 1945. július 28. 2.; K. J.: Meddig várunk még? *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 23. 2.; Megint az utcanévek. *Felvidéki Népszava*, 1945. szeptember 1. 4.; Bajcsy-Zsilinszky Endre tér legyen az átkeresztelés alá kerülő Horthy-térből! *Miskolci Hírlap*, 1945. szeptember 1. 3.

²⁰⁷ A mártírok leértékelése. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 14. 2.; Eltűnnek végre a reakciós utcanévek. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 14. 3.; Átkeresztelik az utcákat. *Miskolci Hírlap*, 1945. december 14. 3.; Dózsa György utca lesz a Werbőczy utcából. *Szabad Magyarország*, 1945. december 14. 3.; Korrupcióra és lezüllésre vezet a közalkalmazottak és munkások gazdasági helyzetének rendezetlensége. *Miskolci Hírlap*, 1945. december 15. 5.; Gyöngyvirág utcából Somogyi Béla utca, Meggyesaljból Bacsó Béla utca. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 15. 2.

²⁰⁸ PÁLFY Ernő: A gyűlölet jelképét. *Magyar Nép*, 1945. augusztus 26. 2.

Egy szombathelyi lap címdalán szólított fel „a letűnt világ álnagyságainak és hamis kultuszának emlékét” őrző, „a magyar demokrácia önérzetét” sértő utcanévek megváltoztatására. A szerző szerint ideje volna ezeket „a túlon túl megérdemelt feledés homályába borítani”. A Habsburgok és Horthy mellett hosszasan sorolta a „népbolondító”, osztályérdekeket szolgáló egykori hírességeket, a „magyar élet sírásóit”, az „országrontó címeres úri-gonosztevőket”. Az általuk képviselt „időszerűtlenül reakciós szellemiség”, a „tébolyult eszmék” megérték a lomtárba helyezésre.²⁰⁹

Miskolcon úgy vélték, hogy a korábbi utcanévtáblák „hűen tükrözték a feudális osztályuralom szellemiségét”, hiszen túlnyomórészt azokat örökítették meg, akik részt vettek „a népelnyomó, jogfosztó ellenforradalom megszilárdításában és uralma fenntartásában”. A rendszerváltással azonban „a történelem szele elsöpörte a múlt korcs intézményeit és hagyományait. A dolgozó nép felszabadult a politikai kiskorúság alól [...] ledöntötte a nyakára ültetett bálványok szobraiát s ledobta a házfalakról az úri Magyarország prominens neveit. Nem kell már a magyar proletárnak ökölbe szorítania a kezét és elfojtani dühét, amikor elnyomóinak s nem egyszer gyilkosainak neveit kellett megpillantania az utcák jelzőtábláin”.²¹⁰

Szegeden a „demokrácia” legfontosabb feladatai közé sorolták a múlt itt maradt emlékeinek tekintett utcanévek „teljes likvidálását”, amivel megadnák „a demokratikus karaktert is a szegedi utcarengeteg névjegyzékének”.²¹¹ Itt tehát a változások pozitív jellegét is kiemelték. Akárcsak Salgótarjánban, ahol a „demokratikus és szocialista hagyományok ápolását, a haladó nemzeti múlt tudatformáló munkáját szolgálta” az utcanévek megváltoztatása.²¹² Hódmezővásárhelyen „a kialakuló magyar demokrácia

²⁰⁹ B. G.: A letűnt világ. *Szabad Vasmegye*, 1945. november 13. 1.

²¹⁰ Köztársaság-tér. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 18. 2.

²¹¹ o. t.: Fasiszta nevek, félmegoldások, végre nem hajtott határozatok, bedobott ötletek zűrzavara a szegedi utcanévdzsungelben *Szegedi Népszava*, 1947. június 6. 4.

²¹² MOLNÁR Pál: I. m. 280.

szellemét” igazoló utcaneveket követeltek.²¹³ E vélemények tanúsítják az erős igényt a korábbi rendszer gyökeres leváltására, megsemmisítésére, egyúttal a szimbolikus hatalomátvételre, az új korszak saját hőseinek, értékeinek megjelenítésére.

A gyakorlatban azonban mindez nem zajlott zökkenőmentesen. Néhány esetben az ellentétekről is értesülünk. Szegeden kifogásolták az 1879-es árvíz utáni újjáépítést szervező Kállay Albert főispán, valamint Berlin nevének eltüntetését. A Nagykörút egyes szakaszainak nevet adó fővárosok az árvíz utáni megújulást segítő nemzetközi szolidaritásra emlékeztettek, ezért hangsúlyozták, hogy „ahhoz a Berlinhez Szeged népe nem lehet hálátlan még akkor sem, ha Hitler Berlinje örök szégyenfoltja marad az emberiség történetének”. A német főváros nevének mindezek dacára el kellett tűnnie.²¹⁴

Debrecenben akadt olyan vélemény, amely szerint szükségtenek a személyekről való utca- (és intézmény)elnevezések,²¹⁵ mások viszont úgy vélték, hogy a Kossuth utca mellett Kossuth térre is szükség lenne a településen.²¹⁶ Ugyanitt a Ferenc József nevét viselő, ám a lakosság „köztudatában” továbbra is élő „ösrégi” Piac utca nevét kívánták ismét elfogadtatni. Ezt nem csupán az egyik helyi lapban indítványozták, a városi közgyűlés elé került javaslatban is szerepelt, végül azonban Vörös Hadsereg kellett átkeresztelni.²¹⁷ Bár a vitában egy hozzászóló megjegyezte, hogy az utcanév-változtatásokkal „nem megörökíteni akarunk irodalmi és politikai kiválóságokat, hanem az utcák egészséges megjelölését akarjuk, tájékozódás megkönnyítésére”, mindez pusztába kiáltott szó maradt.²¹⁸

²¹³ Vásárhelyi utcanevek. *Vásárhelyi Népe*, 1945. december 17. 2.; Horthy Miklós út vagy Ady Endre út? *Vásárhelyi Népe*, 1946. február 6. 3.

²¹⁴ Utcanevek. *Szegedi Népszava*, 1945. június 23. 1.

²¹⁵ SZEREMLEY Béla: Hozzászólás az utcák elnevezéséhez. *Debreczen*, 1945. július 14. 3.

²¹⁶ HEGYALJAI KISS Géza: A debreceni utcanevek kérdéséhez. Lesz-e Kossuth tér? *Debreczen*, 1945. július 29. 4.

²¹⁷ Debrecenben 120 utcanév megváltoztatása időszerű. *Debreczen*, 1945. július 8. 3.; Debrecen város kisgyűléséből. *Debreczen*, 1945. augusztus 14. 3.

²¹⁸ Az átnevezésekről beszámoló lap egyúttal a túlságosan hosszú utcanevek (mint a 3-as honvéd gyalogezred utca) megváltoztatását is kérte. Megváltoznak végre a debreceni utcanevek. *Néplap*, 1945. augusztus 12. 4.; Döntöttek az

Miskolcon a volt kormányzóról átnevezett Városház tér nevét viszont sikerült visszaállítani, miközben egyesek „a jelentőség nélkülinek” és „divatjamúltnak” minősített leíró név helyett a „korszerű” Szabadság vagy Köztársaság tér elnevezést látták volna szívesebben.²¹⁹ Székesfehérváron a patinás utcanevek védelmét összekötötték az előző rendszer bírálatával. A Horthy-rezsim „úri finnyasságát”, sznobizmusát és parasztellenességét vádolták ugyanis a népi utcanevek eltüntetésével.²²⁰ Az erről szóló cikk szerzője szerint a Fiskális dűlő neve azért maradhatott meg a Horthy-korszakban, mert a fiskálisok „urak voltak”, akik felelősek „a nép kizsákmányolásáért”.²²¹

Budapesten nem csupán az FKT tagjai akarták óvni az utcanévállományt. Egy kisgazda politikus a közgyűlésben hosszasan érvelt a széles körben „megütközés tárgyát” képező folytonos változtatások ellen. Azok ugyanis szerinte gátolták az utcanevek praktikus célját, az eligazodást, miközben a lakosság „érzésvilágából” is „letörtek egy-egy darabot”. Már fogalomná lett utcák névtáblái „szinte állandó árlejtés tárgyai lettek a közélet tőzsdéjén és a mindenkori legtöbbet ígérő [...] irányzat cégéréül adták oda”. Ezek az utcák szerinte közderűltség tárgyaivá váltak. Néhány héttel a forint bevezetése előtt úgy fogalmazott, hogy „az inflációt ezen a téren is meg kell szüntetni és a meglevő nevek felcserélését a legszükségesebb esetekre korlátozni”.²²²

Észak-Erdélyben már 1944 végén több helyen utcákat neveztek el Sztálinról és szovjet katonai vezetőkről, Szegeden fél évre rá hoztak határozatot erről, Budapesten viszont csak egy évvel

új utcanevek ügyében. *Néplap*, 1945. augusztus 15. 1.; *Vita az utcanevekről. Tiszántúli Népszava*, 1945. augusztus 15. 1.; Debrecen város közgyűlése. *Debrecen*, 1945. augusztus 15. 2.

²¹⁹ Átkeresztelik az utcákat. *Miskolci Hírlap*, 1945. december 14. 3.; A mártírok leértékelése. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 14. 2.; Köztársaság-tér. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 18. 2.

²²⁰ Így nevezhették el például a Molnár utcát a „Habsburg-barát” gróf Károlyi Józsefről vagy az Öreg utcát az egykori polgármester Havranek Józsefről.

²²¹ Állítsák vissza a népi utca- és dűlőneveket! *Fehérvári Hírek*, 1947. február 19. 2.

²²² Acsay László előterjesztése és annak vitája. Az 1946. július 3-i rendes folytatolagos közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1946. 178–179.; *Fővárosi Közlöny*, 1946/31. 849–851.

később történtek meg a hasonló változtatások. Az FKT akkori elnökének visszaemlékezése szerint nem is az oroszok, hanem a kisgazdapárti katolikus pap, Balogh István miniszterelnökségi államtitkár kezdeményezte ezt 1946 februárjában. Fischer állítólag feldühödött, ugyanakkor lehetőséget is látott a javaslatban arra, hogy a két másik szövetséges hatalom vezetőiről is átnevezzenek egy-egy közteret.²²³

A kormány 1946. március végén sürgette, hogy az ország „felszabadításának” (április 4-re tett) első évfordulója alkalmával nevezzenek el köztereket több szovjet katonai vezetőről.²²⁴ Fischer ekkor az „egyik legközelebb helyreállítandó hid” Sztálinra való átkeresztelését is javasolta.²²⁵ A megfelelő helyszínek kiválasztása azonban elhúzódott. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tényleges vezetője, az első alelnöki tiszte betöltő Szviridov altábornagy ugyanis az Andrássy úthoz ragaszkodott, míg Fischer hallani sem akart a város legszebb útvonalának átnevezéséről.

Az FKT elnökének huszonnégy évvel később írt visszaemlékezése szerint összesen négy megbeszélést folytattak ez ügyben. Az utolsó két alkalommal a tábornok megtermett szovjet tiszteket állított maga mellé, hogy meggyőzőbb lehessen. Fischer elsőként a Széll Kálmán teret javasolta, amely egy szerinte „jelentéktelen politikus” nevét viselte. Erről döntött is az illetékes bizottság.²²⁶ Szviridov azonban a forgalmas teret tartotta túl jelentéktelennek.²²⁷

Májusban a nagykörút egy szakaszát ajánlották fel, amiről ugyancsak döntött az FKT.²²⁸ Fischer tapasztalva a tábornok hajthatatlanságát, magához Rákosihoz fordult, aki azonban nem volt hajlandó (vagy képes) közvetíteni, és állítólag azt mond-

²²³ FISCHER József: I. m.

²²⁴ Az építésügyi kormánybiztos (azaz Fischer) 1946. március 26-i levele az Utcaelnevezési Szakbizottságnak. BFL II.1.a. 102. d.

²²⁵ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. március 29-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

²²⁶ Ez alapján a Széll Kálmán tér Sztálin, a Széna tér Molotov, az Olasz fasor és a Szilágyi Erzsébet fasor Vorosilov, a Hidegkúti út pedig a Vörös Hadsereg nevét vette volna fel. Uo.

²²⁷ FISCHER József: I. m.

²²⁸ Az FKT elnökének jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1946/23. 637.

ta neki: „*Ezek legszívesebben az egész várost róla neveznék el.*” Időközben a sajtóban mindkét javaslatot döntésként, kész tényként mutatták be – ami talán az orosz fél meggyőzését, a nyomásgyakorlást szolgálta.²²⁹ Fischer végső érvként azt hozta fel, hogy az ország reprezentatív útvonalának átnevezése egy külföldi személyről szervilis magatartásra vallana. Végül sikerült elfogadtatnia a város központjában található Erzsébet tér átnevezését, amelynek megtekintésére saját autóján vitte el Szviridovot.²³⁰

Ebben az esetben az átnevezés elkerülhetetlen volt, viszont (átmenetileg) sikerült megóvni a város egyik legfontosabb útvonalának, egyszersmind a magyar történelem egy kiemelkedő alakjának nevét. Arra is volt példa, hogy már az FKT elé terjesztés előtt megakadályozták egy utca átnevezését: egy szociáldemokrata képviselő ugyanis többek között azt javasolta, hogy a Népszínház utcát az egykor ott lakó Braun Soma szociológusról, a párt egykori teoretikusáról, világháborús áldozatáról nevezzék át.²³¹ A közgyűlés azonban úgy döntött, hogy „várostörténeti okokból” nem támogatja ezt a kérést, amit így nem továbbítottak a tanácsnak.²³² Hamarosan a Práter utca ugyancsak patinás nevét változtatták volna Braun Soma utcára. Ezt a bizottság el is fogadta, ám a tanács végül kivételesen nem hagyta jóvá.²³³

Bár az FKT több tagja sokallta az átnevezések számát, Roosevelttel szemben szintén kivételt tettek, szükségesnek tartották a róla való megemlékezés e formáját. E kérdésben vitára is sor került a fővárosi közgyűlésben. Az utcaelnevezési bizottság a miniszterelnök javaslatára a Ferenc József tér átnevezését indítványozta, amivel kapcsolatban az amerikai nagykövettel is egyeztettek. Ám ott már két szobor (Széchenyié és Deáké) állt,

²²⁹ Új utcanevek. *Világ*, 1946. március 31. 7.; Sztálin-körút lesz a Teréz-körút. *Kossuth Népe*, 1946. április 14. 5.

²³⁰ FISCHER József: I. m.

²³¹ Dabronaki Gyula indítványa: Az 1946. március 6-i közgyűlés jegyzőkönyve. *Fővárosi Közlöny*, 1946/12. 391.; Az 1946. március 27-i közgyűlés napirendje. *Fővárosi Közlöny*, 1946/13. 415.

²³² Az 1946. március 27-i közgyűlés jegyzőkönyve. *Fővárosi Közlöny*, 1946/17. 513.

²³³ Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. május 18-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

ezért egy képviselő szerint nem lett volna szerencsés egy harmadik nevet is elhelyezni a téren. Ő helyette az Eskü teret ajánlotta erre a célra.²³⁴ Érvei azonban nem bizonyultak hatásosnak, a Lánchíd pesti hídfőjénél található tér vette fel Roosevelt nevét.²³⁵ Hamarosan a Magyar–Amerikai Demokratikus Tanács kezdeményezésére egy „díszes kivitelű” utcanévtáblát küldtek az Egyesült Államokba, ahol azt az özvegy jelenlétében a Rooseveltt múzeumban helyezték el.²³⁶

Összegzés

1945-ről egyértelmű korszakhatárként mint „nulla évről” szoktak beszélni.²³⁷ Az akkori rendszerváltás kétségtelenül jelentős utcanévváltozásokkal járt. Ugyanakkor az utcanévek felhasználásában, változtatásukban folytonosság is érvényesült: az előző évszázadban elterjedt minták ismétlődtek. Az újonnan berendezkedő hatalom számára most is fontos volt az előző korszaktól való elhatárolódás szimbolikus kinyilvánítása. A múlttal való kíméletlen leszámolás jegyében a közterekről eltűntették a tengelyhatalmak vezetőinek, a Habsburg-dinasztia tagjainak, a Horthy-korszak politikusainak, arisztokratáinak és más híresegeinek a neveit. Ők akkor a kizsákmányolást, az egykori „úri” világot vagy éppen a magyarság ellenségének tartott németekkel való együttműködést személyesítették meg.

²³⁴ Javaslat a sajtóban is megjelent: Roosevelt tér lesz az Eskü tér. *Magyar Nemzet*, 1946. június 15. 3.

²³⁵ A vitában többen felvetették, hogy a Lánchíd pesti hídfőjénél levő tér Széchenyi nevét vegye fel (amire majd 2011-ben került sor). Acsay László előterjesztése és annak vitája. Az 1946. július 3-i rendes folytatólagos közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1946. 178–179.; *Fővárosi Közlöny*, 1946/31. 849–851.; Az FKT elnökének jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1946/32. 890.; Az FKT Utcaelnevezési Szakbizottságának 1946. június 24-i jegyzőkönyve. BFL II.1.a. 102. d.

²³⁶ Ezt hallottuk. *Világ*, 1946. szeptember 3. 6.; Cím nélkül. *Népszava*, 1947. január 26. 10.; Mrs. Roosevelt hétfőn átveszi a budapesti Roosevelt-tér tábláját. *Hírlap*, 1947. január 26. 3.

²³⁷ LACZÓ Ferenc: Egy végtelen Bildungsroman fordulópontja? 1945 német és európai perspektívában. *Múltunk*, 2016/4. 4–18.

A „militarista szellemű” és a „régirendre” utaló neveket is igyekeztek eltávolítani. A két világháború közt elterjedt „irredenta” utcanevektől egyes helyeken ugyancsak a korábbi korszak megjelenítőiként próbáltak megszabadulni. A náci Németország elleni harc, majd a németek kollektív bűnössé nyilvánításának, kitelepítésének idején a rájuk emlékeztető, idegen hangzású utcanevek szintén nemkívánatosnak számítottak.

Az országos átnevezési hullámban nem csak tiszteleti neveket változtattak meg, és általában nem a korábbi elnevezésekhez tértek vissza. Kellett a „hely” ugyanis az új rendszer ideologikus elnevezéseihez, és amennyiben nem volt elég megszüntetendő „reakciós” utcanév, akkor a leíró, irányjelző vagy díszítő utcanevek is áldozatul estek.

A változtatásokkal így nem csupán a vállalhatatlannak minősített múlt „eltörlésére” törekedtek, hanem egyúttal saját példaképeiket, értékeiket igyekeztek kódolni a városi térbe. Elsősorban az akkori közelmúltban, a fasizmus elleni harc során életüket vesztő vagy a nyilas terror áldozataivá váló mártírok nevei bukkantak fel tömegesen az utcanevekben. De megemlékeztek ilyen formán a második világháború győzteseiről: a hála megnyilvánulásként is tekinthetünk a sok Vörös Hadseregről elnevezett útra, de segélyszervezetek vagy különböző hírességek esetén is választhatták a köszönetnyilvánításnak az utcanévadásban megmutatkozó formáját. Az új nevek újabb csoportját alkották a korábbiaktól eltérő eszményeket, politikai irányvonalat jelölő fogalmak.

Mindenütt az utcablákra kerültek a nemzeti panteonba beemelni kívánt parasztvezérek, forradalmárok nevei, egyértelművé téve az új hatalom történelemszemléletét. Nagy figyelmet szenteltek az irodalmi és művészi kánon megújításának is: utcanevekkel ismerték el az előző évtizedek kiemelkedő teljesítményeit. 1948 elején a proletár internacionalizmus szellemében a formálódó szocialista tábor „baráti” országai fővárosairól is utcákat neveztek el Budapesten – ám ez inkább már a következő korszak nyitányának tekinthető.

Továbbra sem sikerült betartani a személynevek esetén a fővárosban már korábban többször leszögezett öt-tíz évnyi türelmi

időt. A holokausz vagy a nyilas terror áldozatai mellett számos íróra, művészre is igaz volt ez, néhány hírességet pedig még életében ilyen módon tiszteltek meg. A névváltoztatások kötődhettek jeles eseményekhez, megemlékezésekhez, mint például a „felszabadítás” évfordulói több településen, Kiss József költő halálának 25. évfordulója, esetleg az 1848-as forradalom centenáriuma, amire már 1947 során ilyen javaslatokkal készültek.²³⁸

Viszonylag új jelenséggént kezdtek elterjedni a kiemelkedő fontosságú események dátumát megőrkítő utcanevek: ezek az ország vagy a település „felszabadulásának” napjára, esetleg a munka ünnepére emlékeztettek.²³⁹ Feltűnően sok példát láthatunk olyan szimbolikus átnevezésekre, amikor az új utcanevek az előzőtől élesen eltérő, akár ellentétes üzenetet hordoztak. Időnként gyakorlati szempontokra is tekintettel voltak, amikor a tájékozódást megkönnyítő részleges névátmentést alkalmazták.

A fővárosban 1945 áprilisa és 1948 februárja között megközelítőleg 90 utcanév változott meg. Mivel általában egy-egy „reakciósat” helyettesítettek „haladóval”, ezért az utcanevek szerkezete (a tiszteleti és a semleges nevek aránya) nem változott jelentősen.²⁴⁰ Mindez annak fényében különösen feltűnő, hogy a háborút követő években az egész magyar társadalom a megújulás lázában égett. Egy fővárosi tisztviselő visszaemlékezése szerint Budapest lakossága „hihetetlen módon részt vett minden területen” a közügyekben, akadt olyan nap, amikor száz-százötven, az utcanevek módosítását szorgalmazó levél érkezett.²⁴¹

²³⁸ Egy fővárosi szociáldemokrata képviselő indítványa a budapesti kerületek átnevezését szorgalmazta a forradalom neves alakjairól (mint Táncsics, Petőfi, Kossuth vagy Jókai). A fővárosi közgyűlés 1947. évi július 25-i ülése. *Fővárosi Közlöny*, 1947/35. 882.

²³⁹ Ezek már korábban megjelentek: az 1938-as első bécsi döntéssel kezdődő határmódosítások dátumait vagy éppen a magyar csapatok bevonulásának dátumait örökítették meg ilyen módon.

²⁴⁰ A felszabadulás után végrehajtott utcanév-változtatások. In: HORVÁTH Zoltán (szerk.): *A Magyar Nemzet Naptára 1947*. Magyar Nemzet, Budapest, é. n. 91.; Megváltozott utcanevek. In: *A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélőnévsora*. 1947. január. VII.; Városházi hírek. *Magyar Nemzet*, 1948. március 31. 4.

²⁴¹ GODA Gábor: Szülőföldem, Budapest. *Népszava*, 1989. január 7. 10.

A fővárosi közgyűlésben elhangzó javaslatok bizonyítják, hogy az összes párt szorgalmazta az emlékezeti nevek bevezetését, saját hőseinek, példaképeinek ilyen formán való megörökítését. Az országszerte megvalósuló átnevezések pedig többnyire a helyi politikai viszonyokat tükrözték. A nagyarányú névváltoztatásokat sürgető kommunisták mellett ebben az időszakban még sok helyen más érdekek is érvényesülhettek, így általában sikerült elodáznia például a szovjet vezetők megjelenését az utcanévtáblákon. Ezzel is magyarázható, hogy a legtöbb településen az 1945-ös nagyobb arányú változás után a következő években már jóval kevesebb módosítást hagytak jóvá.²⁴²

A korszak átmeneti jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy annak végén, 1948-ban országszerte még mindig számtalan utcanév emlékeztetett a Habsburg-dinasztiára, a Horthy-korszakra vagy a Trianonban elvesztett területekre, miközben a kommunista ideológusok vagy a szovjet politikusok és katonatisztek még ritkán jelentek meg ott.

Bár Budapesten több kiemelt fontosságú köztér nevét módosították, az FKT szakmai elkötelezettségének²⁴³ köszönhetően valamilyen mértékben sikerült érvényesíteni az utcanevek terén annyira fontos stabilitás elvét, és mérsékelni az átnevezési lázat. Ez figyelemre méltó eredmény, ha a neveket sokkal nagyobb arányban változtató további magyar városok példáját vesszük számba, míg nemzetközi összehasonlításban már valamivel árnyaltabb a kép. Ugyanebben az időszakban például Bécsben 37, Berlinben 40, míg Lipcsében 113 utcanevet változtattak meg.²⁴⁴

Vidéken a politikai elvárás gyakran minden egyéb szempontot felülírt, vesztített szerepéből a funkcionalitás is, egyre több helyen szűnt meg a kapcsolat az utca és a névadó között. Országszerte

²⁴² Budapesten például 1945-ben 51, 1946-ban 17, míg 1947-ben 15 utcanév-változtatásról tudunk.

²⁴³ A testület korabeli működésére lásd: NEMETH Patrik: Újjáépítés vagy helyreállítás? A Fővárosi Közmunkák Tanácsának szerepe Budapest történetében a második világháború után (1945–1948). *Múltunk*, 2023/3. 169–200. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.7>

²⁴⁴ Maoz AZARYAHU: Renaming the Past: Changes in 'City Text' in Germany and Austria 1945–1947. *History and Memory*, 1990/2. 50.

mindez a névszerkezet további átalakulásához, a személynevekből alkotott utcanévek arányának növekedéséhez vezetett. E folyamat 1948-tól, a fordulat évétől még inkább felgyorsult, több új utcanévet alig két-három éven belül ismét megváltoztattak – de ez már egy másik tanulmány témája.²⁴⁵

²⁴⁵ A későbbi, 1953-mal kezdődő korszakra lásd: LÁSZLÓ Andor: A magyar utcanévek szimbolikus szerepe 1953–1962 között. *Múltunk*, 2025/2. 185–219. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.8>

GUCSA MAGDOLNA

A szélsőjobboldali térfoglalás a képzőművészeti mezőben a második világháborút követő politikai igazságszolgáltatás tükrében

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.2>

A közélet fokozatos jobbratolódásának 1930-as évek közepétől érzékelhető folyamata a képzőművészeti mezőben is lezajlott – mind az egyes képzőművészek individuális alkotómunkájában és közéleti megnyilvánulásában nyomon követhető ideológiai (fajvédelmi vagy nemzetiszocialista) radikalizálódás, mind a képzőművészet intézményrendszerére irányuló kollektív térfoglalási kísérletek ezt jelezték. A szakirodalom e folyamat rész kérdéseit főként az igazságtétel és a restitúció perspektívájából vizsgálta, így például a nürnbergi törvények értelmében zsidónak tekintett művészek elleni kollektív szakmai diszkriminációt és üldöztetést az alkotók áldozatisága mentén tematizálta.¹ A német megszállás és a következményének tekinthető közgyűjteményi műtárgymozgások kapcsán elsősorban abban a viszonylatban születtek fontos forrásközlések, ahol a magyar állam a sértett fél a német (majd orosz) megszállókkal szemben,² de a kulcsszereplők tevékenységének kollaborációként vagy ellenállásként való

¹ S. NAGY Katalin: *Emlékkavicsok – Holocaust a magyar képzőművészetben 1938–1945*. Glória Kiadó, Budapest, 2005. Hasonló kiadvány Nadine NIESZAWER: *Peintres juifs à Paris. École de Paris (1905–1939)*. [Zsidó festők Párizsban. A párizsi iskola (1905–1939)] Denoël, Paris, 2000.

² Lásd az 1993–2001 között fennálló Restitúciós Munkacsoporthoz köthető publikációkat: MRÁVIK László: *The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary, 1938–1949*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1998. Lásd továbbá Konstantin AKINSHA–Gregorii KOZLOV: *Stolen Treasure. The Hunt for the World’s Lost Masterpieces*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1995; FARKAS Kornél: *Műtárgymozgások, 1945–1949: az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után*. I–II. *Századok*, 2016/6. 1451–1481. és 2017/1. 147–

értelmezését illetően nincs konszenzus.³ Léteznek az 1993–2001 között fennálló Restitúciós Munkacsoporthoz köthető, részben publikálatlan kutatások a (főként zsidó származású) állampolgárok műtárgyvagyonának kisajátítása és közgyűjteményi elhelyezése kérdésében is, ám történeti okokból nem születtek olyan átfogó eredmények, mint például Franciaországban.⁴ A képzőművészeti mezőben aktív egyének 1945 előtti közéleti szerepét és felelősségét a képzőművészeti monográfiák szüksézávan érintik, és a politikai igazságszolgáltatásra vonatkozó szakirodalom is meglehetősen korlátos. A kommunista hatalomátvétel utáni B-listázás következményeit a Képzőművészeti Főiskolán vizsgáló tanulmány⁵ és a kolozsvári magyar képzőművészeti szakmai szerv által lefolytatott purifikációs eljárásokat retrospektív interjúk alapján rekonstruáló irodalom⁶ az antifasiszta diskurzus ellenében, kommunista leszámolásként tekint a történetekre.

188.; BÜKY Orsolya: Csánky Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén. *Századok*, 2021/5. 1077–1112.

³ Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum 1935–1945 között regnáló igazgatójának szerepe kapcsán vö. FARKAS Kornél: *Műtárgymozgások...* II. I. m. és BÜKY Orsolya: I. m.

⁴ Lásd az elhurcolt műtárgyak a Központi Restitúciós Iroda által 1947–1949 között publikált, majd 2021-ben német levéltári anyagok alapján kiegészített repertóriumát: *Répertoire des biens spoliés en France durant la guerre 1939–1945*. Bureau central des restitutions, 1947–49, 2021. Forrás: <https://www.culture.gouv.fr/nous-connaitre/organisation-du-ministere/le-secretariat-general/mission-de-recherche-et-de-restitution-des-biens-culturels-spolies-entre-1933-et-1945/recherche-de-provenance-outils-et-methode/repertoire-des-biens-spolies-rbs#acces> (Letöltve: 2025. 06. 21.). Továbbá a megszállás alatti műtárgypiac adatbázisát: *Répertoire des acteurs du marché de l'art en France sous l'Occupation, 1940–1945*, 2021. Forrás: <https://agorha.inha.fr/ark:/54721/76> (Letöltve: 2025. 06. 21.).

⁵ RÉVÉSZ Emese: A realizmus akadémiaja. In: B. MAJKÓ Katalin (szerk.): *Forradalom előtt. A Magyar Képzőművészeti Főiskola 1945 és 1956 között*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2017. 16–85.

⁶ TIBORI SZABÓ Zoltán: Purifikálók és purifikáltak. Foltok a festőpalettán. *Korunk*, 1994/7. 98–106. Köszönöm Szűcs Györgynek, hogy felhívta figyelmem a forrásra. Tibori Szabó Ferenczy Júliával, Balogh Edgárral és Andrásy Zoltánnal készített interjúi bár benyomásokat nyújtanak a kolozsvári képzőművészek közötti frontvonalakról, ám az olyan alapvető tények kapcsán is ellentmondanak egymásnak, mint az eljárásra kötelezettek köre, a bizottság tagjainak feltételezett „szélsőbaloldali” elkötelezettsége, vagy a bizottsági elnök Kós Károly feltételezett megszólalása.

A forrásadottságok is megnehezítik a mező radikalizálódásának szisztematikus vizsgálatát, hiszen a második világháború során el nem pusztult, szélsőjobbhoz köthető képzőművészeti, műkritikai, művészettörténeti munkákat és intézményi dokumentációt maguk az alkotók és érintettek igyekeztek megsemmisíteni. Forrásválasztása okán jelen tanulmány is csatlakozik az igazságtétel és restitúció perspektívájához, ugyanis egy viszonylag hiánytalanul megmaradt, nagyobb mennyiségű iratot magában foglaló forráscsoportra, az 1945 tavaszától az év végéig lezajló igazolási eljárások iratanyagára támaszkodva igyekeznek rekonstruálni, hogy miként látta a közvetlen utókor a magyar nemzet politikai közösségében és a képzőművészeti mezőben 1939 és 1944 között lezajlott eseményeket. Ehhez áttekinti a második világháborút követő politikai igazságszolgáltatás folyamatát, érintettjeit és következményeit a szakmai érdekképviselői szerv, az 1945–1949 között fennálló Magyar Képzőművészek Szabad Szervezete (MKSZSZ) igazolóbizottsága (IB), illetve a két legjelentősebb felsőfokú szakképzési intézmény egyike, a Magyar Képzőművészeti Főiskola iratanyagai alapján. Az IB előtt megnyugtatóan rendezett, illetve a politikai rendőrség és/vagy nép-bíróság elé került ügyek alapján azonosítom azokat a művészetszakmai kulcsügyeket vagy szervezeti tagságokat, amelyek az általános nyilas és nemzetiszocialista mozgalmi és párttevékenységen túl felkeltették a politikai igazságszolgáltatás szerveinek figyelmét. Mivel a forráscsoport a politikai igazságszolgáltatás kontextusában született, a nyilatkozatokban közöltekhez vagy elhallgatottakhoz komplex indítékok és viszonyulások kapcsolódnak, így a kvalitatív vizsgálat csak ezek szem előtt tartásával, illetve kontrasztforrások (főképp sajtóforrások) segítségével lehetséges – viszont az értelmezői dilemmákat a máshol nem hozzáférhető információk ellensúlyozzák. Ugyanis bár az IB-anyagok csak részleges képet nyújthatnak az intézményeknek (kiállító intézmények, szakmai társaságok és társadalmi szervezetek, folyóiratok stb.), társadalmi gyakorlatoknak (művészeti termelés, kiállítás, műgyűjtés stb.) és nyilvános diskurzusoknak a képzőművészet fasizálódásában játszott komplex szerepéről, de ráirányítják a figyelmet az egyéb források híján eddig hozzá-

férhetetlennek tűnő, ám jelen vizsgálat szempontjából jelentős intézményekre, például a „fajmagyar” Fészek Klubra, a Magyar Művészek Házára.

Bár említem a képzőművész vádlottak elleni népbíróági pereket is, csak azokra térek ki részletesebben, amelyek az igazolóbizottsági eljárások nyomán indultak, ugyanis azok kapcsolódnak szorosabban művészetszakmai ügyekhez – az 1945. évi VII. törvényben kodifikált háborús (11. §) és népellenes (15. § és 17. §) bűnök cselekményei tárgyában ugyanis közvetlenül a politikai rendőrség nyomozott a népügyészség utasítására.

A politikai előélet igazolása – intézmények és folyamatok

A szövetséges hatalmak és a helyi társadalom által bűnösnek tekintett személyek felelősségre vonása a második világháború alatti magatartásukért eltérő formában és intenzitással, de az összes érintett országban lezajlott.⁷ A retorziók hagyományos jogrendszeren kívülsége⁸ és szelektív jellege – jobban érintette a szellemi életet, mint a gazdasági szereplőket, a közvélemény gyakran vitatta mind irányát, mind mértékét – okozza, hogy a második világháború utáni domináns antifasiszta diskurzus a szaktörténetíráson kívüli „nyilvános történelemben” diszkreditálódott.⁹ Magyarországon az átmenetekre jellemző retorziók közül, főként, mivel nem volt erős ellenálló partizánmozgalom, nem került sor alkalmi gyilkosságokra vagy megszégyenítésre. A politikai igazságszolgáltatás a szakmai szervezetek átvilágítására, a korábban együttműködő állami hivatalnokokkal szem-

⁷ István DEÁK–Jan T. GROSS–Tony JUDT (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton, 2000. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400832057>; PAPP Gyula: Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas*, 2009/2. 162–179.

⁸ A jogi értékelés és felülvizsgálat szempontjait lásd GELLÉRT Ádám: A népbíróági jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA Law Working Papers*, 2016/5. https://jog.tk.hu/uploads/files/mtalwp/2016_05_Gellert.pdf (Letöltve: 2025. 05. 19.).

⁹ BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2002. 11–12.

beni szankciók bevezetésére és rendkívüli népbíróági perekre korlátozódott általában és a kultúrában is, és a Függetlenségi Frontba tömörült, demokratikusnak tekintett politikai pártok felügyelete alatt zajlott le.¹⁰ A második világháború után a kultúra és az oktatás irányító szervei – a korábbi intézményi struktúra egészéhez hasonlóan – változatlan formában fennmaradtak, ám a német visszavonulás és a szovjet előrenyomulás következtében működésképtelenné vált közigazgatás intézményei mellett létrejöttek önszerveződő, jelentős hatáskörrel bíró, az állami és társadalmi szervek funkcióit egyesítő szervezetek (szabadszervezetek, nemzeti bizottságok, tanácsok), amelyek fontos szerepet kaptak a magyar közélet újjászervezésében.¹¹ Ilyen szervezetnek tekinthető a formálisan 1945. április 3-án¹² alakult MKSZSZ és a Művészeti Tanács is.

Magyarországon a többi, szovjet megszállási zónába eső területhez hasonlóan az ideiglenes közhatalom elrendelte a köz- és magánalkalmazottak háború előtti és alatti politikai magatartásának vizsgálatát. A képzőművészeket, műkritikusokat és művészeti írókat a „szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásuak és a hatósági jogosítvánnyal rendelkezők igazolási eljárás alá vonásáról” szóló, 1945. április 9-i 1146/1945. ME sz. rendelet értelmében, a művészeti felsőoktatásban oktatókat „a közalkalmazottak igazolásáról” szóló, 1945. január 4-i 15/1945. ME sz. rendelet, a művészeti felsőoktatásban résztvevőket „az egyetemek és főiskolák hallgatóinak igazolásáról” szóló, 1945. szeptember 20-i 8500/1945. (IX. 26.) ME sz. rendelet értelmében vonták igazoló eljárás alá. Az IB-k elsősorban azt vizsgálták, hogy az eljárás alá vontak „1939. évi szeptember hó 1. napját követőleg tanusított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit”, tehát támogatták-e a Harmadik Birodalmat és szövetségeseit, így a

¹⁰ John Elster kategóriáit idézi: Uo. 12.

¹¹ STANDEISKY Éva: A Magyar Művészeti Tanács szerepe a kulturális intézményrendszerben a felszabadulás után. *Párttörténeti Közlemények*, 1988/3. 94.

¹² BENDE János: *A képzőművészeti egyesületek története*. (Kézirat.) ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Művészettörténeti Kutatóintézet (ELTE HTK MI Adattár) MDK-C-II-20/1. 209.

nyilas kormányt közvetlenül politikai-katonai értelemben,¹³ vagy közvetetten, szimbolikus gesztusokkal és társadalmi szervezeti tagságokkal,¹⁴ illetve profitáltak-e a zsidók jogaitól és vagyonukból való meg- és kifosztásából.

A képzőművészek igazolását az MKSZSZ folytatta le. Az IB-be – a többi szakmai rend bizottságához hasonlóan – tagokat delegált az illetékes szakszervezet (Mikus Sándor szobrászt és dr. Boros László ügyvédet), a Szakszervezeti Tanács (Simon Bertalant) és az öt demokratikus párt: a Kommunista Párt Varga Oszkár szobrászt, a Szociáldemokrata Párt Bálint Endre festőt, a Független Kisgazdapárt Szigethy István festő-grafikust, a Nemzeti Parasztpárt Csáki-Maronyák József festőt, a Polgári Demokrata Párt pedig Román Ernő építész. A bizottság 1945 tavaszán-nyarán tíz alkalommal ült össze.¹⁵

Az igazolóbizottságoknak benyújtott nyilatkozatok mint forráscsoport

Az IB-k számára kitöltött űrlapok közpolitikai szerepe a politikai előélet vizsgálatának előmozdítása volt, ahogy azt az igazolási eljárásokra vonatkozó, korábban idézett rendeletek jelzik. Azonban szakpolitikai szempontból a dokumentumok kettős szereppel bírtak. A képzőművészeti mező szereplőinek egy része maga is megfogalmazta politikai és morális igényét az igazságszolgáltatásra az állampolgárként és/vagy művészként, tehát szocioprofesszionális helyzetéhez kapcsolódóan elszenvedett sérelmekért. Ebben az értelemben funkcióját tekintve a nyilatkozatok az egyéb szakmai rendek 1945-ös igazolási eljárásában használtakon kívül az 1919-es Tanácsköztársaságot követő IB-k irataival rokoníthatók. Másrészt a szakmai és közéleti tevékeny-

¹³ Lásd a magánalkalmazottak részére kiadott nyilatkozat katonai szolgálatra és kitüntetésekre vonatkozó 17–18. sz. kérdéseit.

¹⁴ Lásd a magánalkalmazottak részére kiadott nyilatkozat 20–24. sz. kérdéseit.

¹⁵ Az ülések dátumai: 1945. május 10., 12., 23., 26., 29., június 1., 6., 8., 12., 15.

ségre, anyagi és lakáshelyzetre kitérő 271 kitöltött nyilatkozat egy kisebb művészkataszterre áll össze, azoktól jelentősen elmaradva, de mégis harmadik legnagyobb forráscsoportként a Szentiványi Gyula–Szendrei János-féle művészlexikon összeállításához visszaküldött mintegy 990 kérdőív¹⁶ és az 1939-es, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által a (meg nem valósult) Képzőművészeti Kamara felállítására céljából összegyűjtött, majd másfélezer nyilatkozatot tartalmazó kataszter¹⁷ mögött. Ez utóbbi átfedésben van az igazolóbizottsági nyilatkozatokkal, ugyanis a 271 alkotó túlnyomó többsége, majd 250 fő szerepel az 1939-es censusban is.

Mind a szakmai érdek-képviselői szervek, mind maguk a művészek censusfunkciót is tulajdonítottak e nyilatkozatoknak, a háború utáni újjászervezéshez szükséges szakmai és szociális információgyűjtés dokumentumaként tekintettek rájuk. Ezt az értelmezést jelzi Beck Andrásnak, az MKSZSZ ügyvezető alelnökének az IB tevékenységének megszüntetésére, illetve beléptető bizottsággá való alakítására vonatkozó, a biztossági üléseken két ízben is megismételt kérése,¹⁸ amely végül is 1945. június közepére teljesült.¹⁹ Az IB-ülések jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a megfelelő politikai magatartás és a művészi kvalitás egyformán fontos feltételei voltak az igazolásnak, így pedig az MKSZSZ-be való beléptetésnek mind a 271 tag esetén.²⁰ Ez a tagfelvételi politika 1945 júniusa után olyannyira inkluzív lett, hogy 1946

¹⁶ ELTE HTK MI Adattár, MDK-C-I-10/1187-2176.

¹⁷ ELTE HTK MI Adattár, MKCS-C-I. 57. Szobrászok 1-153, Festőnők A-L 154-283, M-Z 284-409, Festők A-B 410-553, C-F 554-707, G-I 708-836, J-M 837-1069, N-S 1070-1289, Sz-Z 1290-1457.

¹⁸ Lásd Budapest Főváros Levéltára (HU-BFL) XVII_1709_347/a sz. igazolóbizottság (MKSZSZ). 1945. június 12-i és 15-i ülés jegyzőkönyve.

¹⁹ A Kommunista Párt és a Parasztpárt képviselője felolvassa visszahívó levelét, a bizottság feloszlik. Lásd uo. 1945. június 19-i ülés jegyzőkönyve.

²⁰ Lásd azon politikailag igazolt művészek esetét, akiktől munkákat kért be a bizottság: uo. 1945. május 23-i, június 1-jei, 6-i, 8-i, 14-i és 19-i ülésének jegyzőkönyveiben. Közülük munkájuk alapján igazolták és felvették az MKSZSZ-be Birinyi Istvánt, Hoffmann Lenkét és Fejér Lilit. Nem igazolták, így nem vették fel Nyugati Lászlót, Grünwald Valériát, Huber Alfrédot, Balog Lajost és Fehér Kázmért. Szemethy Mihály Jakabot a június 6-i jegyzőkönyv szerint igazolták, de az igazoltak névsorában nem szerepel.

szeptemberének elején tagrevízió végrehajtását tartották szükségesnek: az akkorra 1204 főre rúgó tagság 21%-át, 284 főt első-, 79%-át, 920 főt másodosztályúvá nyilvánították egy nagy felzúdulást okozó határozatban.²¹

A művészek a nyilatkozat céljaira vonatkozó értelmezése első sorban az 53. *Mit kíván még előadni?* kérdésre adott válaszaikból rajzolódik ki. A szociális helyzetre vonatkozó – több esetben az 1937. január 1-jén és 1945. január 1-jén fennálló vagyoni helyzetet illető kérdésekben (15–16. kérdés) már jelzetteket megismétlő – közlések gyakorisága és tartalma mutatja, hogy a kitöltők egy része anyagi segélyre vagy megrendelésre számított az MKSZSZ-től. A szociális helyzetre és a munkakörülményekre vonatkozó közlések rávilágítanak arra, hogy a már 1939-ben válságos helyzetű, magát művészi munkából, olykor pedig nem művészi jellegű bér munkából eltartani nem tudó, műterem híján rossz munkakörülmények között, gyakran csak a szűkös szabadidő rovására alkotni kényszerülő művészek életfeltételeit a háborús pusztítás még tovább rontotta. A közlésekből kiderül, hogy a háború és a szociális válság a művésszadsadalom minden csoportját érintette. A megfogalmazott szociális igények – munkavégzés lehetősége, körülményeinek javítása – egybevágnak a szakszervezetnek a művészek támogatására és segélyezésére vonatkozó küldetésével és erőfeszítéseinek 1945 tavaszán–nyarán, a nyilatkozatok kitöltésével egy időben kirajzolódó irányával.²² A művészek segélyekből és támogatásokból való részesülés reményében igyekeztek saját pozícióikat erősíteni – mind érdem-, mind sérelemaalapú érdekérvényesítési kísérletek kirajzolódnak a nyilatkozatokban. Az érdemalapúak között szerepelnek általá-

²¹ HERCZEG György: Viharos felháborodás a képzőművészek között. Ki első- és ki másodosztályú művész. *Szivárvány*, 1946/17. 9. A választmányi határozatról csak sajtóforrással rendelkezünk, mert az MKSZSZ iratanyaga elveszett, és lapja, a *Szabad Művészet*, amely a későbbiekben a határozatokat közölte, csak 1947-ben indult. A revíziós bizottság névsorát lásd: Osztályozták a képzőművészeket. *Világ*, 1946. szeptember 10. 2.

²² BENDE János: I. m. 211. KISS Dezső: *Iratok a magyar képzőművészet történetéhez*, I. füzet, 1945. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, VIII. kötet. MTA, Budapest. 1973. 123–124., 128–130., 131–132. Idézi: HORVÁTH György: I. m. 13.

nos világnézeti-politikai hitvallások: „Mindig az egyenlőség, testvériség, szabadság híve és harcosa voltam s vagyok!”, „Mindig közismerten baloldali gondolkodású voltam.”²³ A pozitív politikai magatartásra vonatkozó információk vonatkozhattak a fennálló párttagságra, az antifasiszta ellenállásban való részvételére, partizánok²⁴ vagy zsidók bűjtatására, megjelenhettek általánosságban, vagy azonosítható, akár tanúként is beidézhető szereplők felsorolásával. A professzionális sérelmek leírásakor a szakmai lehetőségekből való kiszorulást tematizálták, vagy politikai fellépés, vagy faji diszkrimináció nyomán. Az igazolóívek nem kérdeztek rá a vallási hovatartozásra – és természetesen a származásra sem –, így az csak abban az esetben vált nyilvánvalóvá, ha a művész kifejezetten közölni kívánt erre vonatkozó adatot, amire az elszenvedett sérelmek mentén nyílt lehetőség: a munkaszolgálat,²⁵ a gettósítás,²⁶ deportálás²⁷ megjelölésével, illetve a 25-ös kérdésre (*A zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban milyen tényleges szerepe volt?*) adott „szenvedő”, „szenvedőleges” válaszokkal.²⁸ A művészeti közéletből való kiszorítás, a szakmai egyesületekből való kizárás sérelmét minden zsidó származású művész elszenvedte, erre utal Bende János megjegyzése, aki az egyéb (nem szakmai) szervezeti tagságra vonatkozó kérdésnél

²³ Sorban: Barta István, Boldogfai Farkas Sándor válasza az 53. *Mit kíván még előadni?* kérdésre. HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ).

²⁴ Lásd például Ábrán Zoltán válaszát az 53. *Mit kíván még előadni?* kérdésre: „Drozdy Kálmán partizánt bűjtattam.” HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). Drozdy Kálmán polgári iskolai tanár a szocialista népmozgalom tagjaként tanulóköröknek adott helyet a lakásán, 1944 augusztusában többedmagával Kolozsvárra utazott Erdély kiugrása megszervezésének reményében, novemberben pedig csatlakozott a fegyveres ellenálláshoz. Lásd GADANECS Béla–GADANECS Éva: A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945). *Múltunk*, 1993/2–3. 108–111.

²⁵ Bálint Endre, Bán Béla, Jakab Ödön, Makói Gyula, Matei Aurél, Meister Endre, Pap Gyula, dr. Rabinovszky Máriusz, Révai Mária, Schalk László Lajos, Ungvári Weisz Tibor, Varsányi Pál és Vörös Géza esetében. HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). Nyilatkozatok.

²⁶ Erdei Viktorné Karinthy Ida és Gál István esetében. Uo.

²⁷ Gál István, Varsányi Pál és Vörös Géza esetében. Uo.

²⁸ Barta István, Rott Sándorné Csabai Margit, Dudás (Dudovits) Jenő, Halvax Gyula, Mágori Varga Béla, Meister Endre, Redner Renée és özv. Wallesz Jenóné Gyenes Gitta. Uo.

említi – a következő szekcióban részletesebben tárgyalt – Fészek művészegyületben való tagságát, jelezve, hogy „1944. áprilisában kizártak”. A 20. századi magyar képzőművészet legkövetkezetesebb naplóíró-krónikása, Herman Lipót nyilatkozatában nem tematizálta a zsidó származása miatt elszenvedett sérelmeket, de naplójában igen: „A Fészek kormánybiztost kapott Palló Imre nyilas képviselő személyében (nagyszentmiklósról, popityi) természetesen kizárta az összes zsidókat, zsidóbarátokat és liberálisokat s a hátralékos tagdíjakat behajtotta rajtok. [...] A többi egyesület is kizárta a zsidó tagokat (mert aki a Magyar Zsidók Szövetségének tagja volt, nem lehetett másutt tag!) Így töröltettünk a [Képzőművészeti] Társulatból, az Arcképfestők Egyesületéből, a Nemzeti Szalonból, sőt színlegesen a Szinyei Társaságból is. A legtöbb embert a Fészek dolga bántotta.”²⁹ A Fészek Klubnak a művészközéletben és az egyes művészek társadalmi életében betöltött kiemelt szerepét alátámasztja, hogy a Képzőművészeti Főiskola IB-nek tett nyilatkozatában Kisfaludi Strobl Zsigmond is kiemeli, hogy annak „gleichschaltolásakor” kizárták.³⁰

Politikai és szakmai előélet. A képzőművészeti mező kulcsügyei a Magyar Képzőművészek Szabadszervezete (MKSZSZ) igazolóbizottsági jegyzőkönyvei és a politikai rendőrség iratanyagai alapján

Az MKSZSZ IB-üléseinek jegyzőkönyveiből és a politikai rendőrséghez került ügyekből kirajzolódnak azok az általános és kifejezetten a képzőművészeti praxishoz kapcsolódó, illetve a szakmai közélet nyilvánosságában realizált politikai magatartásformák, amelyek bizottsági vizsgálatot vontak maguk után. A jelentkezők politikai magatartása ellen az MKSZSZ-ben, il-

²⁹ Szépművészeti Múzeum–Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet Archivum és Dokumentációs Központ (SZM–KEMKI ADK) 19920/1977/85. Herman Lipót naplója, 1945. március 29.–1946. január 2. 44–45.

³⁰ HU-BFL XVII_1539_172/b sz. IB (OMKKF). OMKKF IB. Kisfaludi Strobl Zsigmond nyilatkozata, 1945. április 2.

letve a lakcímükön nyolc napig kifüggesztett értesítés nyomán lehetett kifogást tenni. Ha nem érkezett bejelentés, a bizottság alkotótevékenységük kvalitását is számításba véve igazolta a művészeket. Ha igen, az érintett, illetve az esetleges tanúk meghallgatása után döntött a bizottság vétség híján az igazolásról, enyhébb vétségek esetén a megrovás melletti igazolásról – az MKSZSZ IB-i iratanyagában csak ezek az enyhébb megítélés alá eső ügyek szerepelnek. Az enyhébb vétségek közé számíthatók az 1942 után a miniszterelnökségtől a dedikált miniszter fennhatósága alá kerülő³¹ nemzetvédelmi propagandához kapcsolódó tevékenységek: így a nemzetiszocialista propaganda irányvonalainak adaptálását célzó, annak megismerésére vonatkozó németországi látogatásokon való részvétel, illetve a nyilas politikusok ábrázolása. A súlyosabbnak ítélt eseteket (pár hónapnál hosszabb nyilas párttagság, Volksbund-tagság, nyilas fegyveres pártszolgálat vagy fegyveres felkelés a nyilas időszakban, Nyugatra menekülés kísérlete német csapatokkal) nem vizsgálták a bizottságon belül, hanem a politikai rendőrségnek továbbították. A politikai rendőrség továbbíthatta az ügyeket a népbíróságra, ám ide közvetlenül is érkeztek népellenes bűncselekményekkel kapcsolatos ügyek.

A hazai művészképzés két kulcsintézménye közül csak az egyiknek, a középfokú művészeti képzés oktatói utánpótlásáért is felelős Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolának (OMKKF) az igazolóbizottsági anyagai lelhetők fel, az abból 1896-ban kivált, a mai Moholy-Nagy Művészeti Egyetem elődjének tekinthető, az iparművészeti képzésért felelős Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola iratanyaga valószínűleg megsemmisült. Az IB határozatai ellen a népbíróságnál fellebbezettek az elmarasztalt oktatók, az eljárás egyes dokumentumait, illetve a jogerőre emelkedett ítéletet pedig archiválták az IB anyagában is. Mivel az MKSZSZ a képzőművészeti mezőn belül a szakmai professzionalizáció magasabb fokán álló réteget szervezte meg, az OMKKF oktatói gárdája pedig ezen belül is

³¹ PALLOS Lajos: Magyar kormányzati propaganda 1938–1941. *Limes*, 2010/1. 61.

az intézményesült, konzervatívabb szakmai elitet, így a ritkán vagy egyáltalán nem kiállító, de alkalmilag vagy permanensen alkalmazott művészeti praxisból élő alkotók nem jelennek meg az IB-anyagban. Az MKSZSZ által 1945 második felében igazolt kétszázhetvenegy szervezeti tagra kilenc olyan ügy jut, amely a politikai rendőrségen nyomozati szakaszba lépett, és csupán egy került a Népbíróóságok Országos Tanácsa (NOT) elé, az OMKKF negyvenegy alkalmazottja közül pedig négyet szankcionáltak és kettőt feddtek meg. A szankcióval végződő esetek alacsony számából következik, hogy a szakmai igazolási eljárások dokumentumai csak a képzőművészeti mező strukturális adottságainak és intézményi háttérének számbavételével olvasva rajzolják ki a jobbratolódás dinamikáit. A továbbiakban a vádak súlyossága szerint mutatom be az igazolóbizottságok által vizsgált ügyeket, az egyes esetekben releváns intézménytörténeti és strukturális szempontok érintésével.

Kontuly Bélát, az egyik legfoglalkoztatottabb magyar falképfestőt,³² több jelentős Horthy-ábrázolás szerzőjét³³ a Harmadik Birodalomba tett tanulmányútja kapcsán hallgatta meg az MKSZSZ IB. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályvezetőjének, az 1957-ben népbíróósági tárgyalásán felmentett³⁴ Haász Aladárnak a szervezésében 1942-ben müncheni tanulmányúton vett részt – amely a gyanú alapján kiterjedhetett az Entartete Kunst szégyenkiállításra és/vagy a propagandaminiszter Joseph Goebbels által megnyitott, a nemzetiszocialista ideálnak megfelelő képzőművészetet bemutató Große Deutsche Kunstausstellungra. Kontuly állítása szerint azután fogadta el a meghívást, hogy megbizonyosodott arról, hogy nem nyíltan szélsőjobbboldaliak vesznek részt a látogatáson, és az „kifejezetten művészi tanulmányút jellegű” volt.³⁵ A látogatás az OMKKF IB előtt is szóba kerül, ott Kontuly dr. Say Géza

³² BIZZER István: *Kontuly Béla 1904–1983*. Mikes, Budapest, 2003. 41. Bizzer szerint a második világháború előtt tizenkét helyszínen (három világi, kilenc egyházi) huszonegy – összesen 1700 m²-nyi (!) – falképet festett.

³³ Uo. Műtárgykatalógus: 131., 178., 219., 231.

³⁴ Haász Aladárt felmentették. *Debreczen*, 1947. március 29. 1.

³⁵ HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). 1945. május 29-i ülés jegyzőkönyve.

miniszteri tanácsost említi operatív szervezőként, és a legjelentősebb diplomáciai eseményként egy vacsorát emel ki a Haus der Kunstban.³⁶ További tanúk állítására nem kérték; igazolták. Kocsis András szobrász a két világháború közötti időszak összes fontos művészegyesületének tagja volt, emellett kiállított a nemzetvédő, katolikus Társadalmi Egyesületek Szövetségének (TESZ) tárlatain, legjelentősebb, 1942-ben teljesített állami megrendelése a Horthy Miklós Nemzeti Sportcsarnok kiscsarnokának főhomlokzatára készült, ma is látható dombormű.³⁷ Kocsis politikai pozícióját illusztrálja, hogy két nagy reprodukciót is közölt tőle 1941-ben az imrédysta *Egyedül Vagyunk*,³⁸ amely a fajmagyar művészetet propagálta, majd egy évvel később a magyar képzőművészeti élet legnagyobb felzúdulást keltő antiszemita támadását hajtotta végre a Képzőművészek Új Társasága (KUT) csoportkiállításának apropóján.³⁹ Vélte nyilaskeresztes párttagsága, Nemzetvédelmi keresztje, a Vörös Hadsereg előli menekülés és Szálasi mintázásának gyanújával hallgatták ki.⁴⁰ Kocsis esete illusztrálja a radikalizálódó jobboldalon zajló mozgások nyomán követésének nehézségeit: a szobrásznak az első bécsi döntést megelőzően részben a Rongyos Gárdából újjászerveződött irreguláris felvidéki lövészcsapatban való – vallomása szerint csak adminisztratív – részvétele okán ítélik oda a Nemzetvédelmi keresztet, amelynek viselését mint a potenciálisan Horthy-barát, németellenes Nemzetvédelmi Szövetség jelképét a Szálasi-

³⁶ HU-BFL XVII_1539_172/b sz. IB (OMKKF). Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. Kontuly Béla meghallgatása. 2.

³⁷ TURCSÁNYI Erzsébet: Kocsis András: A Nemzeti Sportcsarnok szoborpályázatának nyertese. *Szépművészet*, 1941/6. 149–150. A cikkből kiderül, hogy Kocsis mellett a nyilaskiállításokról ismert Maugsch is a pályázatra meghívott alkotók között szerepelt, továbbá hogy Kocsist 1927-ben a Faluszövetség kiállításán ezüstéremmel, 1934 júliusában a TESZ újpesti Nemzeti kiállításán aranyéremmel tüntették ki.

³⁸ Hősiesség a magyar művészetben. Kocsis András: Nádvágó magyar, Fajdalom. *Egyedül Vagyunk*, 1941/11. 19.

³⁹ L. J.: Elkészett kiállítás Pesten az elfajzott művészetekről. Zsidók, marxisták felvonulása a KUT kiállításán 1942-ben. *Egyedül Vagyunk*, 1942/24. 4–5.

⁴⁰ Kocsis tagadja a két vádpontot, Schubert Ernő ellene vall, Berda Ernő, Csorba Géza és Berda József mellette. HU-BFL XVII_1539_172/b sz. IB (OMKKF). 1945. május 29-i ülés jegyzőkönyve.

kormány betiltotta.⁴¹ Kocsis azt vallotta, hogy Szálasi valóban volt egy ötperces látogatáson a műtermében, de nem mintázta a politikust. Végül a bizottság nem találta bizonyíthatónak sem a szuverenista, horthysta nemzetvédő, sem pedig a németbarát nyilas bekötöttséget, így a Szálasisal való érintkezés miatti feddés mellett igazolták a szobrászt.

Az egyházművész Ungváry Sándort az 1944 tavaszán zajló „fajmagyar” átszervezés után a zsidókat kizáró, Magyar Művészek Háza (MMH) néven újjászervezett, a nem sokkal korábban feloszlott Lipótvárosi Polgári Kaszinóegylet ingatlanvagyonából feltőkésített⁴² ex-Fészek Művészek Klubja választmányi tagságának okán hallgatták ki. Mivel az IB-jegyzőkönyvekben és a nyilatkozatokban rendre felmerül a klub sorsa, így szerepének áttekintése, bár Ungváry ügyének megértéséhez is kulcsfontosságú, túl is mutat rajta. A minden művészeti ágat magában foglaló, törzs- és támogató tagokat tömörítő szakmai egyesületet 1901-ben alapították, s magában foglalta a polgári társasági élet számos funkcióját, a klubot, kaszinót, szalont és művészi asztaltársaságot.⁴³ A Sztójay-kormány 173298/1944. VII. B. számú miniszteri felhatalmazása Palló Imre polgári iskolai történelemtanárt, újságíró, az 1939-es választáson a Nyilaskeresztes Front színeiben mandátumot szerzett országgyűlési képviselőt nevezte ki a Fészek kormánybiztosává. Palló küldetésnyilatkozata egybevágott a Varsányi Pál által 1939-ben észlelt fajmagyar központosítási szándékkal, amennyiben megerősítette, hogy „a régen vajudó kamara itt [az MMH-ben] ébred majd életre”.⁴⁴ Palló a nyilas szélsőjobb egymással versengő, szétváló-újraegyesülő párt-

⁴¹ A nyilasok és a Rongyos Gárda viszonyáról lásd Pöcs Nándor: *Varjúszereg. Kovács Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 136.

⁴² A Magyar Művészek Házának adták a Lipótvárosi Kaszinó milliós vagyonát. *Magyarország*, 1944. július 28. 6.

⁴³ BÀNÓCI Zsuzsa: Fészek Művészek Klubja 1901–1949. *Ars Hungarica*, 1995/1. 63–79.

⁴⁴ GÉRCZEI-NÉMETH Imre: A kultúrpolitika is honvédelem! Palló Imre elmondja, hogy a „Zsidó Múcsarnok” festményei a zsidókutató intézetbe kerülnek. *Magyarország*, 1944. május 21. 14.

mozgásai során Pálffy Fidéllel tartott,⁴⁵ így 1944 tavaszán Imrédy Béla politikai szövetségese volt, az MMH választmányának újonnan kinevezett elnökéhez, az *Egyedül Vagyunk* főszerkesztőjéhez, Oláh Györgyhöz hasonlóan. A magyar kultúrtörténet által elsősorban Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* elleni, 1942. december 2-i gyalázkodó parlamenti interpellációja kapcsán jegyzett Palló és a Göbbels kultuszminisztériuma által antiszemita propagandafegyverré élesített elfajzott művészetkonceptió⁴⁶ egyik legszisztematikusabb magyar importörének tekinthető Oláh fellépésével a nemzetiszocialista fajvédelem és annak biologizáló retorikája⁴⁷ intézményesült a művészszakmai szervezetben. Az általuk vezényelt tisztogatás a tagság hatvan százalékát is érinthette,⁴⁸ és nemcsak a zsidó származásúakat távolították el, hanem a zsidó származású házastárssal rendelkezőket⁴⁹ és

⁴⁵ Az 1939-es választások előtt közvetlenül Palló sajtóvitába keveredett a *Magyar Ujság* és a *Pesti Ujság* hasábjain a Szálasi letartóztatása okán a Nyilaskeresztes Párt vezetését átvett Hubay Kálmánnal. A választások után meginduló közeledés eredményeként a Nyilaskeresztes Front egyesült a Szálasi-féle Nyilaskeresztes Párttal 1940-ben, 1941 szeptemberében viszont ismét kivált, és Magyar Nemzetiszocialista Párt néven az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártjával tartott, amíg 1944 májusában az SS-szel együttműködve meg nem buktatták Imrédyt, és októberben ismét vissza nem léptek Szálasi pártjába. A mozgások többek között a Szálasi-párti *Magyarság* hasábjain nyomon követhetők.

⁴⁶ Stephanie BARRON (ed.): *The Degenerate Art. The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*. Los Angeles County Museum of Art–Harry N. Abrams, New York, 1991; Uwe FLECKNER (Hrsg.): *Angriff auf die Avantgarde. Kunst und Kunstpolitik im Nationalsozialismus*. Akademie Verlag, Berlin, 2007.

⁴⁷ „Nincsen szükségünk [...] életidegen, eltorzult lelkű művészekre”, „ébrenek örködnek majd, hogy a művészet ne legyen ürügy a közösségre káros politikai irányzatok kitenyésztésére”. A Magyar Művészek Házának alakuló közgyűlése. *Függetlenség*, 1944. augusztus 9. 5.

⁴⁸ A tagság 1937-ben 1169, 1949-ben 1400 főre rúgott a Budapest Főváros Levéltára által létrehozott *Budapest egyesületei* adatbázis szerint, a sajtóforrások pedig több mint 750, néha 800 kizárt művészlől és 500 tagról szólnak, lásd A vidéket is bekapcsolják a magyar művészek megsegítésére irányuló akcióba. *Uj-Somogy*, 1944. augusztus 23. 3.

⁴⁹ Palló szelekciós politikájának leírásakor az alábbiakat nevezte meg: „Az alkotó urnak zsidó vagy félzsidó a felesége, a másik szabadkőműves, a harmadik rotariánus vagy pedig a *Conti-utca* kegyeltje, mert a 1918–19-es években az akkori szervezkedésben fejtette ki művészi képességeit [...] [kiemelés az eredetiben].” Palló miniszteri biztos a Művészek Házából történt kizárásokról. Válasz egy nyílt levélre. *Egyedül Vagyunk*, 1944/15. 8.

a programjukkal nem szimpatizáló vezéregyéniségeket is,⁵⁰ sőt kicsinyes módon az elmaradt tagdíjakat is behajtották rajtuk.⁵¹ A „liberális” rangidős mesterek kizárásának fogadtatása nem volt egyhangú a szélsőjobboldalon sem, meghatározták a nyilas pártok közötti törésvonalak. Az *Ország* főszerkesztője, Vajta Ferenc, bár elismeréssel adózott a „Fészek Klubban végrehajtott keresztény őrségváltásért”, de Hitlerék a weimari korszak művészeivel kapcsolatos politikájára hivatkozva vette védelmébe „a nemzet legjobbjait”, Kisfaludi Strobl Zsigmondot, Glatz Oszkárt, Zilahy Lajost, Csók Istvánt és Szőnyi Istvánt.⁵² Glatz Oszkár Vajtának címzett, a következő számban publikált levelében háláját fejezte ki, és hitet tett a nemzetiszocializmus mellett.⁵³ Mivel a tagrevízió során nemcsak a zsidó származású művész-, de pártoló tagokat is kifúrta a Fészekből a *Pesti Posta* karikatúráján kakukként ábrázolt Palló (lásd 2. kép), a feltőkésítés ellenére is szükség lett volna új, a fajvédelem iránt elkötelezett támogatókörre. A megnyitó (lásd 1. kép) után Palló széles körű, a fővárosi és vidéki intézményi és magánvásárlásokra is számító támogatóborzó üzenetei kapcsán jelenik meg a sajtóban az MMH 1944 augusztusáig,⁵⁴ ekkor Imrédy bukásával együtt Pallót is felmentik miniszteri biztosi tisztsége alól.⁵⁵ Az MMH összművészeti jellegét az újságíró Oláh mellett a három társelnök, Kiss Ferenc színész, Merész Gyula festő és Pásztor János szobrász biztosította, a tizenhat fős választmányi névsorból a sajtó közölt néhány ne-

⁵⁰ Többek között Csók Istvánt, Kisfaludi Strobl Zsigmondot, Sidló Ferencet, Pátzay Pált, Szőnyi Istvánt és Korcsmáros Nándort. Lásd Megint a művészek igazi otthona lesz a Fészek. *Kossuth Népe*, 1945. május 24. 5.

⁵¹ SZM–KEMKI ADK 19920/1977/85. Herman Lipót naplója, 1945. március 29.–1946. január 2. 44.

⁵² VAJTA Ferenc: Nagyságos Palló Imre országgyűlési képviselő, miniszteri biztos úrnak. *Az Ország*, 1944/28. 13.

⁵³ Még egyszer Fészek-klub! *Az Ország*, 1944/30. 9. A cikkben szerepel Glatz levelének teljes szövege.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Nyíró József és Wasch [sic!] Albert írók, Erdélyi József költő, Fiala Ferenc, Hubay Kálmán és Rajniss Ferenc nyilas újságíró-politikusok, Páger Antal színész, Mályusz Elemér történész, Kovács Aladár, Hosszú Zoltán színész, Györffy István festő. Palló Imrét felmentették miniszteri biztos tisztségéből. *Friss Újság*, 1944. szeptember 10. 3.

vet,⁵⁶ az elpusztult egyesületi iratanyag és egy, a Magyar Rádió Archívumában nem fellelhető rádiós közvetítés⁵⁷ híján csak ezek ismertek. Az IB-nek viszont 1945 tavaszán a Fészek irodája adott át iratokat, a választmány névsorát biztosan, a taglistát valószínűleg⁵⁸ – Ungváry ügyében a vád az előbbin alapul, mert ellene valló tanú nincs az ügyben. A festő a tagságára vonatkozóan nem nyilatkozott (valószínűleg okkal, ugyanis már 1924-ben is lelkesen ostromozta az internacionális művészetet a Prohászka Ottokár körül szerveződő katolikus aktivizmus képviselőjének⁵⁹), ám becsületszávára kijelentette, hogy nem tudott a választmányi taggá választásáról, bizonyítékként pedig vidéki tartózkodási engedélyét is benyújtotta. Közvetett bizonyíték Ungváry választmányi érintettségének hiányára, hogy a Fészekből kizárt Hermann Lipót zsidó származású festő mindvégig bizalommal ír róla 1945-ös naplójában.⁶⁰

A három, mellette szóló tanú vallomásából egy – egyházművészttől nem meglepő módon – erősen jobboldali, sejtetően radikalizálódásra hajlamos karakter rajzolódik ki: „beszélgetéseik közben a magyar sors iránt érzett aggodalmát fejezte ki, anélkül, hogy fasiszta vagy nyilas érzelmeknek még a nyomát is elárult[a] volna”, „Unghváry [sic!] mindig hazafiasan gondolkodott [...] legfőképpen a veszett háború művészi hatásáról beszéltek anyagi és

⁵⁶ A Magyar Művészek Házának alakuló közgyűlése. I. m.

⁵⁷ A Rádió 1944. július 5-én 19:50-tól közvetítette Budinszky Sándor másfél órás helyszíni riportját a Magyar Művészek Háza megnyitójáról. A felvétel az MTVA 2025. július 4-i tájékoztatása szerint nincs meg a Rádió archívumában.

⁵⁸ HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). 1945. június 1-jei ülés jegyzőkönyve említi a „Bizottság kezében lévő listá”-t. A június 6-i jegyzőkönyv említi Burghardt Rezsőt mint akinek a választmányi tagsági ügye nem tisztázott, így Ungváry ügyében nem tanúskodhat, de a tény, hogy Ungváry saját tanújaként nevezte meg az ügyben, legalábbis kérdésessé teszi Burghardt tagságát.

⁵⁹ ÁMON Vilmosné: Beszélgetés Ungváry Sándorral. *Élet*, 1924/16. 318–319. Ámonról lásd a 92. lábjegyzetet.

⁶⁰ SZM-KEMKI ADK 19920/1977/85. Herman Lipót naplója, 1945. március 29.–1946. január 2. 22.

1. kép. A Magyar Művészek Házának avató ünnepsége 1944. június 29-én. Balra: Palló Imre. Jobbra az első sorban: Kampis János festő, Oláh Györgyné, Imrédy Béla, Haász Aladár kultuszminisztériumi osztályvezető, Zimmer Ferenc MTI-igazgató és Páger Antal. A harmadik sorban Zimmer mögött Czene Béláné Hikádi Erzsébet, balján férje, ifj. Czene Béla.⁶²

szellemi vonatkozásban, politikáról nem esett szó”.⁶² A tény, hogy a festőt igazolták, jelzi, hogy a bizottság a nemzetiszocialista és/vagy nyilas radikalizmust kívánta kizárni a szakmai közéletből. Mivel ennek igazolására csak elvétve álltak rendelkezésre tárgyi bizonyítékok (tagkönyvek, sajtócikkek, művek) vagy terhelő tanúk, a feljelentettek ügyeiknek csekély része jutott el egyáltalán politikai rendőrségi nyomozati szakaszba.

Szegedi Molnár Géza ellen bejelentés érkezett, hogy „zsidó lakást [Zádor Istvánét⁶³] foglalt el és gondtalanul bánt az ottlévő

⁶¹ Czene azonosítását a nem túl jó minőségű felvételen az alábbi cikk támasztja alá, amely említi mint jelenlévőt: Első háziünnepély a Magyar Művészek Házában. *Egyedül Vagyunk*, 1944/14. 5–6.

⁶² Ungváry vallomását lásd az 1945. május 29-i, a tanúk vallomását lásd a június 6-i ülés jegyzőkönyvében. Az idézetek forrása sorban: Biró Lajos villamostársasági igazgató, Gergely Imre festő. Ungváryt a jegyzőkönyvek hol Ungváry Lászlóként, hol Ungváry Sándorként említik, de ugyanarról az egyházművészettel foglalkozó festőről van szó. HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ).

⁶³ Uo.

berendezési és művészi felszerelési tárgyakkal”.⁶⁴

A jegyzőkönyv szerint arra vonatkozóan is felmerült a gyanú, hogy az úgynevezett Juszgó-csoport tagja lett volna. A Pátria Magyar Írók, Hírlapírók és Művészek Klubját 1922-ben alapították a keresztény művészek számára, támogató tagjai lehettek az őket pártoló keresztény polgári középosztály tagjai. A fennállás első évtizedében elnöke az *Új Nemzedék*, a későbbi imrédysta *Új Magyarország* főszerkesztője, Milotay István, de az alapítás 15. évfordulóján vezérszónokló⁶⁵

tiszteletbeli társelnök Kozma Miklós, a radikális paramilitáris szervezetekkel is kapcsolatot tartó katona és politikus,⁶⁶ a Gömbös-, majd Darányi-kormány belügyminisztere, az MTI elnöke is nagy befolyással bírt a szervezetre. Az antiszemita kultúrpolitika mellett elkötelezett, az első

2. kép. Pesthy István: Palló Imre megalapította a Magyar Művészek Házát... *Pesti Posta*, 1944/1. 3.

⁶⁴ HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). 1945. június 12-i ülés jegyzőkönyve.

⁶⁵ Kozma Miklós ünnepi beszéde a Pátria Klub 15. éves emlékvacsoráján. *Esti Újság*, 1938. január 1. 4.

⁶⁶ Az ún. Vörösvédelmi Osztaályt 1919-ben Horthy siófoki tartózkodása idején Magasházy László századossal hozta létre, 1938 őszén pedig részt vett a Rongyos Gárda diverziós aktivitásának, fegyveres akcióinak irányításában. Pócs Nándor: I. m. 76., 93–94.

zsidótörvényért kampányoló Pátrián belül már az 1920-as évek közepén a fajvédő, turanista nézeteket valló⁶⁷ Juszko Béla festő körül tömörültek a kérdésben aktív, radikális festők. Arra nincs forrásunk, hogy Szegedi Molnár Géza Juszkoékhoz húzott-e, ám Ungváry, bár tagadta, valószínűleg része volt a frakciónak.⁶⁸

Hegedűs László festő 1939-ben, tizenkilenc évesen, főiskolásként a nyilaskeresztes párt tagja volt nyolc hónapig. Meg nem nevezett baráti hatásra hivatkozott, majd állítása szerint világnézeti viták után kilépett, és bevallása szerint ezért közmunkára ítélték, amit kitöltött. Két, mellette szóló tanú (Berény Róbert és Pán Imre) igazolta zsidóvédő tevékenységét és baloldali meggyőződését, ezekre tekintettel feddés után igazolták.⁶⁹ Ajkelin Lajost vélelmezett – nyilatkozatában elhallgatott – nyilas párttagsága és Volksbund-tagsága miatt vizsgálta a bizottság. Előbbiről vallomást tett, állítása szerint 1938-ban a később a NOT által nyilasként elítélt Péntek István szobrász hatására pár hónapra belépett a Nyilaskeresztes Pártba, de ott csak egy hónapig fizetett tagdíjat, azóta pedig baloldali beállítottságú.⁷⁰ Volksbund-tagságát tagadta, a szervezet németországi kiállítására állítása szerint tudta nélkül erdélyi nagybátyja adta be a tulajdonában lévő négy képet. Az Ajkelinnel kapcsolatos döntés nem ismert, mivel a tanúmeghallgatásokat a következő ülésre tűzték ki, amelyen azonban, miután a visszahívó leveleit felolvasó Varga (MKP) és Csáki-Maronyák (NPP) indítványához a másik három

⁶⁷ ÁMON Vilmosné: A magyar pusztá festőjénél. Beszélgetés Juszko Bélával. *Élet*, 1924/8. 158–159.

⁶⁸ A személyes és szervezeti kapcsolatok források híján nehezen rekonstruálhatók, de az a tény, hogy Ámon Vilmosné soproni újságíró, a Horthy-kori kormányzati propagandát szervező Társadalompolitikai Osztály, majd az azt váltó Nemzetpolitikai Szolgálat által megbízhatónak tekintett és támogatott (lásd PALLOS Lajos: I. m. 60.), a propagandatevékenységekbe bevont Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének egyik kulcsszereplője az 1920-as, 1930-as években, a *Magyar Asszony* főmunkatársa összesen két művésszel közölt beszélgetést az *Életben*, Juszkoval és Ungváryval, közvetett bizonyíték a két művész kapcsolata. Lásd *Élet*, 1924/8. 158–159. és 1924/16. 318–319.

⁶⁹ HU-BFL XVII_1709_347/a sz. IB (MKSZSZ). 1945. június 6-i ülés jegyzőkönyve. 3.

⁷⁰ Uo. 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve.

tag is csatlakozott, feloszlatták a bizottságot.⁷¹ Az IB elnöke által szignált igazolt tagok listáján Ajkelin nem szerepel, a MKSZSZ iratanyaga pedig nem maradt fenn, így nem tudjuk, felvették-e később, viszont a nyilatkozata nem szerepel az iratanyagban, ami arra utal, hogy talán továbbküldhették a politikai rendőrségnek.⁷² Ajkelin csak az 1960-as évek elejétől állított ki ismét, ezt a róla szóló művészeti publikációk rendre súlyos betegségének tulajdonítják, de több jel utal arra, hogy reintegrációja késlekedésének politikai okai is voltak.⁷³

Ajkelin Ungváry Sándorhoz hasonlóan az 1925-ben önállóan is kiállító művészekből alakult Spirituális Művészek Szövetségének tagja volt, amelynek a szellemtörténeti alapokon álló, a „spirituális” művészetre vonatkozó koncepciója neoklasszikus formai megoldásokban testesült meg – jelentőségüket a téma szempontjából az adja, hogy a nem deklaráltan fajvédő/nyilas alapon szerveződő művészcsoporthoz tartozók közül ennek tagjai radikalizálódtak a legnagyobb számban, miközben még 1944-ben is állítottak ki együtt.⁷⁴

A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya kilenc olyan művész (Czene Béláné, ifj. Czene Béla, Udvarny Pál, Cser Károly, Varga Nándor Lajos, Kapussy György, Schrotta János, Kaveczky Zoltán, Andrassy Kurta János) háború előtti és alatti tevékenysége ügyében folytatott le nyomozást 1945 augusztusától, akik a Magyar Képzőművészek Szabad Szervezetébe való belépés céljából az MKSZSZ igazoló bizottságánál jelentkeztek. Így a dossziében

⁷¹ Uo. 1945. június 23-i ülés jegyzőkönyve.

⁷² Nagy sikert ért el a magyar festők berlini kiállítása. Német megállapítás szerint a magyar festészet egyike a legelsőeknek Európában. *Magyarország*, 1942. december 15. 9. A magyarországi népi német képzőművészek bécsi kiállítása. *Magyarország*, 1943. szeptember 29. 9.

⁷³ „Egy sajátos politikai légkör” is felmerül hallgatása indokaként, lásd DECSI Kiss János: Ágh Ajkelin Lajos székszárdi tárlatához. *Tolna Megyei Néptűrság*, 1988/43. 11. Annak hangsúlyozása, hogy bár turberkulózisa miatt 1954-ig nem tudott dolgozni, „pedig már 1950-ben meghívták a Képzőművészeti Szövetségbe”, beszédes. B. I. G.: Tisztelet a mikrokozmosz színeinek. Műteremlátogatáson Ágh Ajkelin Lajosnál. *Hegyvidék*, 1975/3. 12–13.

⁷⁴ A Spirituális Művészek Szövetségének 7. Csoportkiállítása. Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület, 1944. április 23.–május 7.

egyéb tanúk vallomása mellett mindegyikük esetében szerepel az IB-elnök Varga Oszkáré is –, viszont a bizottság által kielégítően nem voltak ellenőrizhetők, vagy pedig feljelentés érkezett ellenük, ezért a bizottság továbbította ügyüket.⁷⁵ A gyanúsítottak tagsági iratokkal igazolható politikai elkötelezettségük (nyilas párttagságuk, és/vagy Volksbund-tagságuk), vagy pedig fasiszta alapon szerveződő művészszerkezeti tagságuk (Magyar Művészek Háza), egy esetben pedig a nyilas fegyveres ellenálláshoz való csatlakozás kísérlete miatt kerültek a hatóság látókörébe. Közülük három (a római iskolás házaspár, [Czene Béláné vagy Cz.] Hikádi Erzsébet és ifj. Czene Béla, illetve Kapussy György) a Spirituálisokkal állított ki. A Czene házaspár ellen feljelentés nyomán indult nyomozás, állítólag „nyilasok voltak, zöld ingben jártak, hirdették a német győzelem szükségességét és a magyarokról, mint alsórendű népfaj nyilatkoztak”.⁷⁶ A gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy nemcsak a mindkettejük által elismert, szociális érzékenységükkel magyarázott nyilas párttagság merült fel ellenük, hanem az is, hogy a német csapattesttel Nyugatra próbáltak távozni, ugyanis csak 1945. július 30-tól tartózkodtak ismét Budapesten, illetve ifj. Czene Béla ellen szolt választmányi tagsága a Magyar Művészek Házában.⁷⁷ A Czenéék ügyében született véghatáro-

⁷⁵ Ezek az alábbi, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (HU-ÁBTL) őrzött dossziéban található: HU-ÁBTL I.-3.1.9.-I. s.-V-135362 Czene Béláné és társai.

⁷⁶ Uo. 59. A feljelentés a házaspárt a római Collegium Hungaricumból ismerő Mágori Varga Bélától származik, két további tanút említ a dosszié (Dabóczy Mihály szobrász, Bercsehy György minisztériumi tisztviselő), de vallomásaik nincsenek csatolva.

⁷⁷ „A fasiszta propaganda és a német győzelmek hatása alatt 1941. évben beléptem a nyilaskeresztes pártba, de csalódtam bennük és 1942-ben kiléptem férjemmel együtt. Lakásomon többször volt társadalmi összejövetel, ahol általában művész kérdésekkel foglalkoztam. Egy ízben fordult elő, hogy férjemnek egy iskolatársa, aki német származásánál fogva tagja volt a Volksbundnak, egy kialakult politikai vita során németbarát kijelentéseket tett. 1944. októberében férjem bevonult katonának és csapatteste nyugaton tartózkodott. Én több ízben meglátogattam férjemet és a legutolsó látogatásom alkalmával a kialakult orosz hadműveletek miatt már nem tudtam Budapestre visszatérni. Tagadom, hogy németbarát voltam, a nyilaskeresztes pártba azért léptem be, mert abban bíztam, hogy szociálisabb és egészségesebb Magyarországot fognak felépíteni.”

zatok tanúsága szerint a politikai rendőrség Czene vallomása alapján⁷⁸ igazoltnak látta, hogy a házaspár tagjai „politikai tekintetben is mindenben megértették egymást és a múlt év decemberében együtt Németországba menekültek”, nyilaskeresztes párttagságuk idejétől társaságukat „jobboldali emberek alkották, többek között Csánky Dénes nyilas államtitkár”.⁷⁹ Czene pedig amellett, hogy tagja volt a Magyar Művészek Házának, „a tanúvallomások szerint komoly befolyással bírt a lefoglalt zsidó műtermek kiutalásánál”. Mindkettejüket rendőri megfigyelés alá helyezték.⁸⁰ A Hóman Bálint által művészetpolitikai kulcspozícióba helyezett Csánky Dénessel, a Szépművészeti Múzeum igazgatójával való viszonyuk mélységének felméréséhez további forráskutatásra van szükség, de az, hogy az 1940-es évek elejének a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vásárlóbizottsága által koordinált, a Szépművészeti Múzeumban bemutatott állami vásárlásaiban nagy arányban szerepeltek a római iskolások, és azon belül is a Spirituálisok,⁸¹ valószínűsíti a személyes ismeretségüket. Csánky erős kultúrpolitikai pozícióját részben a korábban őt művészként és kultúrpolitikai, intézményvezetői pozíciószerezésben is támogató, a római magyar állami ösztöndi-

Czene Béláné gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. Uo. 15.004/1945. 9–11.; „A fasiszta propaganda szociális jelszavai megragadták figyelmemet s azok hatását fokozta a kibontakozó német hadműveletek sikere és így 1941-ben beléptem a nyilaskeresztes pártba feleségemmel együtt. Aktív szerepet nem vállaltam és tevékenységet sem fejtettünk ki. Tagadom, hogy a vendégeim előtt valaha is németbarát kijelentéseket tettem. A Magyar Művészek házának választmányi tagja voltam, de ott semmiféle funkciót nem teljesítettem. Nem is teljesíthettem, mert ezidőben vidéken tartózkodtam Andornaktája (Borsod vm.) községben. Tudomásom szerint a Magyar Művészek Háza vezetőségét annak idején a Fészek klub jobboldali érzelmű tagjaiból válogatták össze. Előadom még, hogy a nyilaskeresztes pártba való belépésemet helytelennek találtam és tévedésemet jóváteendő, onnan feleségemmel együtt 1942. évben kiléptem. 1944. október 15. után bevonultam katonának és mint ilyen, feleségemmel együtt elhagytam Magyarországot területét, majd hadifogságba estem, ahonnan 1945. évi július hó 30-án érkeztem vissza Budapestre.” Czene Béla gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. 16.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 12. 15004/1945. Véghatározat Czene Béláné ügyében.

⁸⁰ Uo. 12. 15004/1945. Véghatározat Czene Béla ügyében.

⁸¹ RÓNAY Kázmér: Állami vásárlások kiállítása a Szépművészeti Múzeumban. *Szépművészet*, 1943/8. 156–157.

jak felett diszponáló, az állami és egyházi reprezentációs megbízások terén komoly lobbierővel rendelkező Gerevich Tibornak köszönhetően, részben valószínűleg az ő egyéb protezsáltjainak (a Szépművészeti igazgatói széke esetében Genthon István)⁸² kárára érte el. Az általa korszerűnek vélt, az olasz újklasszicizmus stílusában nemzeti-vallásos tartalmat közvetítő művészeti ideál agresszív képviselte és személyes ambíciói nyomán erős ellenérzéseket keltő Gerevichcsel szemben Csánky hídembernek tűnt a művésztársadalom két fő pólusa, a konzervatív Műcsarnok és a progresszív, „franciás” Szinyei Társaság és Nemzeti Szalon között.⁸³ Amint az állami vásárlások is jelzik, támogatta a Gerevich-féle római iskolásokat, de vele ellentétben – nyilvánosan legalábbis – nem konfrontálódott a főként posztimpresszionista élő klasszikusokkal (Kisfaludi Strobl, Csók, Szőnyi stb., akiket a Magyar Művészek Házából való kizárásuk apológiájában Vajta „a nemzet legjobbainak” nevezett). Egyetlen említést sem találtam például, amely Csánkyt az MMH-hoz kapcsolná, ami egyszerre jelezheti az imrédysta vonaltól való távolságát és a „középutaság” stratégiai tudatosságát. Csánky jó diplomáciai érzékkel bírt: megfelelő stilisztikai és faji karakterű magyar képzőművészeti kiállítást szállított a szövetséges Harmadik Birodalomnak,⁸⁴ de Svájcba már a Szinyei Társaság és a KUT tagságát és irányát reprezentáló, Boldizsár István által készített válogatást küldte ki.⁸⁵ A nyilaskiállítások szervezője, Kampis János festő 1944-ben *Az Ország* lapjain támadta meg ezért, mondván, hogy „mindig a zsidó-szabadkőműves Szinyei-társaság körül sündörgött”, ezért

⁸² BÜKY Orsolya: I. m. 1089–1090. Genthon a Nemzetpolitikai Szolgálat nemzetnevelő propaganda-előadásokra kiszemelt előadóinak listáján is szerepelt, de tevékenysége nem tisztázott. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL OL) K-29. Társadalompolitikai Osztály, I. csomó c) dosszié, 178-179. f. Idézi: PALLOS Lajos: I. m. 61.

⁸³ Hóman, Gerevich és Csánky viszonyáról, illetve a Csánky „művészbékére” vonatkozó ambícióiról lásd BÜKY Orsolya: I. m. 1077–1090.

⁸⁴ *Ungarische Malerei der Gegenwart*. Nationalgalerie, Berlin, 1942. december 12. – 1943. január 11. A tárlatot rendezte Csánky Dénes, bemutatták Breslauban (ma Wrocław), Drezdában, Grazban és Bécsben is.

⁸⁵ *Monderne Ungarische Kunst*. Kunsthalle, Bern. 1944. március. A kiállításról és a támadásokról Boldizsár az OMKKF IB-nek átadott nyilatkozatában is beszámol.

vitte ki „ugyanazokat a zsidószövevényes bolsi-szabadkőműves atyafiakat, akikből húsz éven át minden külföldi kiállítás résztvevői rekrutálódtak”.⁸⁶ Ez a konfliktus kultúrpolitikai szinten jelzi a Nyilaskeresztes Párt által felszívott funkcionáriusok (Csáanky 1944-től párttag is) és a meggyőződéses szélsőségek közötti feszültségeket. Csáanky 1944 májusától 1945 márciusáig a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Létrehozott Kormánybiztosság miniszteri biztosa, 1944 októberétől pedig a nyilas kultuszminisztérium III. ügyosztályának osztályfőnöke volt.⁸⁷ Czenéhez hasonlóan, aki sosem szerepelt a párt kulturbizottsága által szervezett nyilaskiállításokon, és római iskolás, Képzőművészeti Főiskolát végzett, rendszeresen kiállító festőként valószínűleg meg is volt a véleménye az esemény általános színvonaláról, Csáanky pályáíve is a fajvédelmi szimpátiák és a karrierista opportunizmus alapján a nyilasokhoz besoroló szakértelmiségire példa. Ebben az értelemben tehát nem a nyilas Czenéék tartoztak a nyilas kormánybiztos Csáanky társaságába – hanem a két háború közötti művészeti mező két „új szellemű nemzeti munkát”⁸⁸ áhító, egymást szakmai körökből, mindenképpen Csáanky 1944-es és valószínűleg Czene 1942-es nyilas párttagsága előtről, talán épp a Nemzeti Képzőművészeti Kiállításokról⁸⁹ ismerő szereplője párhuzamosan radikalizálódott a Nyilaskeresztes Párt által kínált személyes és kollektív lehetőségek láttán.

⁸⁶ KAMPIS János: Villásreggeli a művészeti osztályon. *Az Ország*, 1944/48. 6.

⁸⁷ BÜKY Orsolya: I. m. 1092., 1107–1108.

⁸⁸ HU-MNL OL K-726. 65. cs. 708/1946. CSÁNKY DÉNES: *A hazai műkincsek menekítése*. Szentgotthárd, 1945. március 12. 4–5. Idézi: BÜKY Orsolya: I. m. 1107.

⁸⁹ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat ún. Nemzeti Képzőművészeti Kiállításait 1933 és 1944 között vagy a budapesti Műcsarnokban, vagy más jelentős nagyvárosokban (Marosvásárhely, Kolozsvár) rendezték meg. A kiállítások a modernnek és akadémikus konzervatívok intézményi – főként a Képzőművészeti Főiskola és a Műcsarnok – frontjain zajló csatározásait lezárni próbáló „művészbéke” szellemében jöttek létre Hóman Bálint kultuszministersége alatt. A rendezést 1934-ben vette át Csáanky Dénes, ami végül a művészbéke kudarcához és az akadémikus festészet hegemoniájának ismételt beköszöntő korszakához vezetett. Lásd BÜKY Orsolya: *A szellem lovagjai: A Magyar Corvin-Lánc, a Magyar Corvin Koszorú és a Magyar Corvin-Díszjelvény kitüntetés története*. Veritas Füzetek 2. Magyar Napló, Budapest, 2015. 89–102.

3. kép. Kapussy György: *A zsidók kiűzése Sopronból 1526-ban*.
Olaj, vásznon, 216 × 308 cm. Forrás: HU-MNL Győr-Moson-Sopron
Vármegye Soproni Levéltára

A harmadik Spirituális, Kapussy György a Műcsarnokban, a VII. Nemzeti Képzőművészeti Kiállításon állította ki 1944 júniusában a szélsőjobboldali lapokban többször reprodukált,⁹⁰ így nyilas körökben ismertté vált *A zsidók kiűzése Sopronból* című vásznát (lásd 3. kép). A nagy méretű munkát „a Zsidókutató Intézet [Zsidókérdéskutató Magyar Intézet] falán találták az összeomlás után”⁹¹ – ide kerültek állítólag a Fészek Klubban található műalkotások is, amelyekkel a készpénzszűkében lévők a tagdíjat fizették.⁹² A festményt a szélsőjobboldali sajtó és az 1945-ös tanúk egyhangúlag zsidóellenesként értelmezték. A vászon 1945 után visszakerült a művészhez, 1977-ben Kapussy

⁹⁰ Lásd például: *Az Ország*, 1944/33. 6.

⁹¹ HU-ÁBTL I.–3.1.9.–I. s.–V-135362 Czene Béláné és társai. 54.: Varga Oszkár tanúvallomási jegyzőkönyve. Megismétli az adatot. Uo. 55: Mágory Vargha Béla tanúvallomási jegyzőkönyve.

⁹² GÉRCZEI-NÉMETH Imre: I. m. 14.

adományaként bekerült a soproni levéltárba,⁹³ ahol akkor már három éve látható volt kis méretű reprodukciója mint „együtt-érzést tükröző”, az „1944-es eseményekre utaló” történelmi tábló a várostörténeti kiállításon,⁹⁴ ahogy több más tárlaton is az államszocializmus idején. Kapussy munkája beleillett a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet gyűjtéspolitikájába, mivel programjának szerves része volt a hazai fajvédelem történetének dokumentálása, az intézetvezető Bosnyák Zoltán pedig a MOVE 1941-es háborús antibolsevista kiállításának tapasztalt szervezőjeként antiszemita tárlatokat is tervezett.⁹⁵ Egy ekkora vászon tiz-tizenötezer pengős árát az intézet valószínűleg csak a német megszállást követő újr alapítása után tudta kifizetni, amikortól Endre László, a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára háttérintézményeként, jelentős állami támogatással és impozáns igazgatótanáccsal működött tovább.⁹⁶ A képet talán már az Unió Clubtól elvett belvárosi irodahelyiségbe⁹⁷ vásárolhatták a Nemzeti Képzőművészeti Kiállításról.

Mágory szerint, aki lakótársa és barátja volt Kapussynak az 1920-as, 1930-as években, utóbbi ezután radikalizálódott.⁹⁸ Ennek az 1939-es censusban, Kapussy nyilatkozatában még nincs nyoma, ellentétben rendezetlen magánéletével – külön élt három gyermeke anyjától –,⁹⁹ ami a két tanúban, Mágoryban és Vargában antiszemitizmusához hasonló ellenszenvet keltett.¹⁰⁰

⁹³ Kapussy György ajándéka. *Kisalföld*, 1977. augusztus 30. 5.

⁹⁴ HORVÁTH Zoltán: A „Sopron város története” című kiállítás. *Levéltári Szemle*, 1974/2–3. 536.

⁹⁵ PAKSA Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 2018/1. 8., 10., 14.

⁹⁶ Uo. 19–20.

⁹⁷ Uo. 23–24.

⁹⁸ HU-ÁBTL I.–3.1.9.–I. s.–V-135362 Czene Béláné és társai, 55: Mágory Vargha Béla tanúvallomási jegyzőkönyve.

⁹⁹ HUN–REN MI MKCS-C-I-57/870-1 Kapussy György nyilatkozata: „1931-ben megnősültem, jelenleg 3 gyermekem van, családomtól külön élek, s így nagyon nehéz helyzetben vagyok mivel szinte két háztartásról kell gondoskodnom. Legújabbban annyira rosszul megy, hogy a legnagyobb kétségbeeséssel nézek a jövő elé.”

¹⁰⁰ „Meggyőződéselem: erősen jobboldali antiszemita, megbízhatatlan jellemű, hazudozó, tagadó. Családját 3 gyermekkel elhagyta egy nő miatt, kivel együtt él, mert keres.” „Az utóbbi években én Kapussyval megszakítottam minden kapcso-

A véghatározatban a politikai rendőrség Kapussyt rendőri felügyelet alá helyezte a gúnykép, MMH-tagsága, szélsőjobboldali társasága (a nyilas egyenruhák tervezőjeként a NOT által elítélt Füstös Zoltán festő), az 1930-as évektől datálható Honszeretet társadalmi egyesületben való tagsága és nyilas párttagsága okán.¹⁰¹ Mivel a két tanú csak a gúnyképről számolt be, a dossziében pedig nem szerepel Kapussy vallomása, nem rekonstruálható, voltak-e egyéb forrásai a nyomozónak.

A rendőrség értesülései alapján beágyazottabb volt nyilas körökben a szintén MMH-tag Udvary Pál, akit nyilas propaganda, faji gyűlölet szítása és fegyveres ellenállásra való felkészülés okán helyeztek rendőri felügyelet alá.¹⁰² A képzett festő Udvary, aki a konzervatívabb ízlésű, történeti festő apjától, az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola tanárától, Udvary Gézától vette első leckéit, majd elvégezte a Képzőművészeti Főiskolát és rendszeresen állított ki a Műcsarnokban, Czenéhez hasonlóan nem vett részt a nyilaskiállításokon. Elsősorban a vezetőséggel lehetett szorosabb kapcsolata, nem pedig a kiállításszervező nyilas propagandaosztállyal és az ahhoz kötődő művészekkel.

latot egyrészt erkölcstelen családi élete, másrésztől szélsőjobboldali magatartása miatt.” Sorban: HU-ÁBTI I.-3.1.9.-I. s.-V-135362 Czene Béláné és társai. 54.; Varga Oszkár tanúvallomási jegyzőkönyve. 55. Mágory Vargha Béla tanúvallomási jegyzőkönyve.

¹⁰¹ HU-ÁBTI I.-3.1.9.-I. s.-V-135362 Czene Béláné és társai. 57: 15004/1945. Véghatározat Kapussy György ügyében.

¹⁰² Udvary beismerő vallomása egybevág Herman Lipót (21–22.), Varga Oszkár (23.) és Somfay Margit (28–29.) tanúvallomásaival: „Barátom volt Fiala Ferenc, Kiss Béla és Kampis János, akik ismert exponensei a nyilaskeresztes pártnak. Fiala Ferenc feleségét 1928-ban festettem le, azóta nagyon ritkán találkoztam vele az ő elfoglaltsága miatt. [...] A nyilasok uralomra jutása után Kiss Béla barátom feljárnotta a nyilaskeresztes párt egyik fontos beosztását – a zsidóvagyonoknak a szakértője lettem volna a párt részéről –, amelyet én visszautasítottam, mert nem akartam exponálni magam a nyilasok mellett, akkor mikor a Vöröshadsereg kilométerekre állott Budapesttől. [...] Megfelel a valóságnak a tanúknak az a vallomása, hogy a nyilas uralom alatt fegyverrel és tölténnyel felszerelve jelentkeztem katonai szolgálatra. Nem emlékezem reá határozottan, hogy Novotny Emil kollégámnak azt a kitélt használtam volna, ezzel a bevonulással kapcsolatban, hogy »van még elegendő lőszerem, hogy az oroszoknak hettegig ellenálljak és hogy jelenleg motorkerékpáros szolgálatot teljesítek a fasiszta rendőrségnek«, de lehetségesnek tartom.” Udvary Pál gyanúsított kihallgatásának jegyzőkönyve, 1945. szeptember 10. Uo. 15.004/1945 24–25.

A Spirituálisok csoportjának nem volt tagja, de Czenéékhez, Ajkelinhez, illetve a Spirituálisok vezéréhez, Ramsey Jenőhöz a későbbi MKSZSZ-főtitkár Bende János által gründolt Alkotás Művészház kiállítóterén keresztül kapcsolódott,¹⁰³ hasonlóan Cser Károlyhoz, aki MMH-beli választmányi tagsága miatt került a politikai rendőrség látókörébe. Medgyessy Ferenc szobrász és Varga Oszkár IB-elnök tanúvallomása, illetve saját vallomása alapján, miszerint nem tudott a taggá választásáról, a nyomozást megszüntették Cser ellen, és az MKSZSZ felvette tagjai közé.¹⁰⁴ Varga Nándor Lajost, aki aktív művészi pályafutása mellett a Képzőművészeti Főiskola grafikatanára volt, és az intézmény alábbiakban tárgyalt igazolóbizottsági anyagában is szerepel, Cserhez hasonlóan MMH-beli választmányi tagsága miatt jelentette a MKSZSZ. „Tekintve, hogy semmiféle politikailag terhelő adat nem merült fel ellene, sőt kimondottan antifasisztának ismerik, elfogadtam azt a védekezését Vargának, hogy tudta és beleegyezése nélkül került a választmányi tagok sorába. Annál is inkább indokolt ez, mert erre több eset volt” – támasztotta alá a nyomozó az eljárás beszüntetésére vonatkozó javaslatát, amelyet a három, a gyanúsított mellett szóló tanú, Medgyessy Ferenc, Varga Oszkár és Barcsay Jenő vallomásainak ismeretében tett.¹⁰⁵ Kaveczky Zoltán grafikus igazolóbizottsági nyilatkozatában önként elismert, a grafikus vallomása szerint 1937–1938, a Budapesti Főkapitányság értesülései szerint 1939 áprilisa és 1940 augusztusa között fennálló nyilas párttagsága okán került a rendőrség látóterébe. Az önkéntes beismerés és Vargáé mellett a zsidó származású Heintz Henrikné Kugel Klára vallomása alapján a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának

¹⁰³ K. I.: Az „Alkotás Művészház” első csoportkiállítása. *Magyarország*, 1942. december 12. 9.

¹⁰⁴ HU-ÁBTL I.-3.1.9.-I. s.-V-135362 Czene Béláné és társai. Medgyessy Ferenc tanúvallomási jegyzőkönyve. 31–34. Varga Oszkár tanúvallomási jegyzőkönyve. 35–36. Cser Károly gyanúsított kihallgatásának jegyzőkönyve. Uo. 15.004/1945 37–39. Kántor György nyomozó jelentése, 1945. szeptember 16. Uo. 15.004/2 1945. 40.

¹⁰⁵ Kántor György nyomozó jelentése, 1945. szeptember 16. Uo. 49. Az említett tanúvallomási jegyzőkönyvek: Medgyessy Ferenc, 43–44., Varga Oszkár, 45–47.; Barcsay Jenő, 48.

Politikai és Rendészeti Osztálya nyomozója eljárás indítását nem javasolta, ennek ellenére a Magyar Rendőrség Budapesti főkapitánysága fogház- és toloncügyosztálya rendőri felügyelet alá helyezte.¹⁰⁶ Kaveczkyné a férje igazolása és szakszervezeti jelentkezése tárgyában írt 1946. április 25-i leveléből és a Politikai és Rendészeti Osztály válaszából kitűnik, hogy a két illetékes szerv a másik tudta nélkül is helyezhetett állampolgárokat rendőri felügyelet alá.¹⁰⁷

Andrássy Kurta János szobrászt a korábban említett, a Képzőművészek Új Társasága elleni, az imrédysta *Egyedül Vagyunk* hetilapban megjelent antiszemita lejárató cikk¹⁰⁸ sugalmazójaként jelentette az IB. Két ellene (Varga Oszkár, Vilt Tibor) és egy mellette szóló tanú (dr. Zolnay Kálmán), illetve a művész vallomása alapján a rendőrség nem látta bizonyíthatónak a felmerült vádat. Andrásy Kurta ügye – különös tekintettel a három, szenzitív egészségügyi adatokat tartalmazó, nem kutatható oldalra – az igazolásokra vonatkozó későbbi narratívák szempontjából bír jelentőséggel. A lapok ugyanis Andrásy Kurta írásos hagyatékában hozzáférhetők, a szobrász pedig a sajtóban és emlékirataiban is hivatkozott rájuk, így tudható, hogy dr. Cseh-Szombathy László, a Bethesda Diakonissza Közkórház belgyógyász főorvosa, népjóléti államtitkár állított ki számára igazolást, miszerint jobb oldali tüdőgyulladásra okán a budakeszi Erzsébet Királyné Szanatóriumba beutalót kapott.¹⁰⁹ Varga Oszkár IB-elnök tanúvallomásában az alábbi sor szerepel: „Kb. 1935 óta

¹⁰⁶ Kaveczky Zoltán gyanúsított vallomása. Uo. 90–93.; Varga Oszkár és Heintz Henrikné Kugel Klára tanúvallomási jegyzőkönyvei, 89., 94–96.; Kántor György nyomozó jelentése, 1945. szeptember 16. 97.; a Magyar Rendőrség Budapesti Főkapitányság r. Fogház- és Toloncügyosztálya véghatározata, 98–99.

¹⁰⁷ Nyilvántartó lap (Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság III. kerületi Kapitányság) – válasz a 102. sz. alatt leltározott kérvényre, 1946. május 7. Uo. 100. Kaveczkyné kérvénye, 1946. április 25. 102.

¹⁰⁸ L. J.: I. m.

¹⁰⁹ ELTE HTK MI Adattár MDK-C-I-24/3-7 Orvosi igazolvány Dr. Mátéffy Pál pecsétjével, 1945. szeptember 2. és 3–8. Dr. Cseh-Szombathy László által kiállított recept, 1945. július 23. ANDRÁSSY KURTA János: A Képzőművészek Szövetsége nem változik. *Kapu*, 1991/1. 52–53.; ANDRÁSSY KURTA János: *Egy marék siker*. II. kötet. BBS-Info Kft., Budapest, 2006. 50–51.

ismerem. Erősen jobboldalú felfogású, fajmagyarkodó művészeti stílusát is igyekezett ehhez igazítani.[...] Antidemokratikus, rossz kartárs, önző ember, stréber, erőszakos. Állandóan kész volt támadni, barátja alig van a művészek között.” A mellette valló tanú, dr. Zolnay Kálmán levele mindkét forrásban szerepel,¹¹⁰ a második ellene valló pedig Vilt Tibor szobrász, a zsidó származású Schaár Erzsébet férje volt. Források híján nem eldönthető, hogy fennállt-e kapcsolat az *Egyedül Vagyunk* szerkesztője, Oláh György és Andrassy Kurta között, viszont a szobrász és a KUT annak ellenére is konfliktusokkal telinek mondható viszonyát maga dokumentálta,¹¹¹ hogy 1940-ben¹¹² és 1941-ben¹¹³ kiállított az egyesülettel, bár 1942-ben és 1943-ban már nem. Varga a KUT titkára volt 1941-ben, Vilt Tibor is állított ki KUT-kiállításokon – ez magyarázhatja mély ellenszenvüket. Andrassy Kurta ellen 1945-ben nem indítottak eljárást, ahogy ezt a nevére kiállított népművészeti bizonyítvány is jelzi.¹¹⁴ Az Andrassy idézett írásaiban tükröződő folyamatos üldöztetés sérelme nem függetleníthető a másfél évvel későbbi eseményektől. A kommunista hatalom által legfőbb politikai ellenfele, a Független Kisgazdapárt felbomlasztását célzó 1947-es koncepciók perben fasisztaként és fajvédőként instrumentalizált, valójában mind származás, mind társadalmi csoporthoz tartozás, mind pedig politikai hovatartozás és cselekvési mintázatok szerint heterogén,¹¹⁵ elsősorban innen ismert Magyar Testvéri Szövetség elleni koncepciók perben ismét felmerül Andrassy Kurta és Kapussy György neve is. Szekér Nóra történész a tagság nemzeti közösségi

¹¹⁰ ELTE HTK MI Adattár MDK-C-I-24. HU-ÁBTL I.–3.1.9.–I. s.–V-135362 Czene Béláné és társai, 113–115.

¹¹¹ ANDRÁSSY KURTA János: *Egy marék siker*. I. kötet. I. m. 244–245.

¹¹² Képzőművészek Új Társasága. Nemzeti Szalon, 1940. november 3–17. Andrassy Kurta két művel szerepel: *Vazul*, bronz, magántulajdon; *Háború*, gipsz, eladó.

¹¹³ Képzőművészek Új Társasága. Nemzeti Szalon, 1941. november 30. – december 14. Andrassy Kurta két művel szerepel: *Nő galambbal*, gipsz, eladó, fémbe öntve és *Női akt*, gipsz, eladó, fémbe öntve.

¹¹⁴ ELTE HTK MI Adattár MDK-C-I-24/7. Népművészeti igazolvány Andrassy Kurta János részére.

¹¹⁵ SZEKÉR Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017. 58–71.

és szuverenitási politikájának legjelentősebb inspirációjaként a konszolidáció időszakának a fajbiológiától távolodó, a hatalommal szembe forduló, a magyar faj érdekeit a hatalomból kiszoruló néppel azonosító Szabó Dezsőt említi. Ezt a mintázatot képviselte a Szövetséggel kapcsolatba hozható Andrassy Kurta János (és mellette elsősorban Fáy Aladár), akik a magyar művészet szerves fejlődésének biztosítékát a „faji” adottságokat megtestesítő népművészetben látták, és e program megvalósításaként mindketten Kodályra és Bartókra hivatkozva széles körű gyűjtőmunkát is végeztek.¹¹⁶ A szocreálba besorolni vonakodó népieken tehát folyamatos volt a politikai nyomás, Andrassy Kurta esetében ráadásul a háború előttről eredeztethető szakmai feszültségek és ellenszenvek is tovább éltek az MKSZSZ jogutódján, a Magyar Képzőművészek Szövetségén belül. Ezt jelzi, hogy a szobrász 1954-ben kérelmezte a vezetőségénél a személyével kapcsolatos „közel tíz esztendő óta fennálló ellentétek kivizsgálását”, illetve a vádakét, „mik ennek idején a szakszervezet vezetősége által a politikai rendőrségen tett feljelentés anyagát is képezték”.¹¹⁷ Andrassy Kurta visszaemlékezésének fényében a tisztázásra tett kísérlet aligha járhatott sikerrel.

Az IB által továbbított ügyek közül csak Schrotta János szobrászé került a népbíróság elé, akit nyilas párttagsága és elhallgatott Volksbund-tagsága okán a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya 1945-ben internálás alá helyezett, majd a NOT 1949-ben hat hónap börtönbüntetésre ítelt, politikai jogai gyakorlásának háromévi felfüggesztésével.¹¹⁸ Ezzel Schrotta egyike lett annak a kisszámú képzőművésznek, akik népbíróság elé kerültek és/vagy elmarasztalták őket,

¹¹⁶ ANDRÁSSY KURTA János: *A magyar nép szobrászata*. ABC, Budapest, 1944; FÁY ALADÁR: *A magyarság díszítő-ösztöne*. Turul, Budapest, 1941.

¹¹⁷ ELTE HTK MI Adattár MDK-C-I/24/9. Andrassy Kurta János levele a Magyar Képzőművészek Szövetsége Vezetőségének. Budapest, 1954. augusztus 8.

¹¹⁸ Az ügy iratait lásd HU-ÁBTI I.–3.1.9.–I. s.–V-135362 Czene Béláné és társai. 60–89. Különösen pedig: Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Internálási Ügyek Központi Szerve másodfokú véghatározata, amely helyben hagyja az 1945. december 4-én a 10.046/1945 szám alatt kelt jogerős véghatározatot, 1946. január 16. 80. Nb. IV. 1009/1949/2 számú népbíróági határozat. 85–89.

hasonlóan a nyilas propagandaminisztérium képzőművészeti osztályát 1944 októberétől vezető, a nyilas formaruhákat és zászlókat, jelvényeket és plakátokat tervező Füstös Zoltánhoz, akit Kassai-Schallmayer Ferenc nyilas nemzetvédelmi és propagandaminiszter és dr. Kerekes Béla nyilas államtitkár terhelő tanúvallomása után nyolcési kényszerszolgálatára ítélték,¹¹⁹ és aki Schrottát annak vallomása alapján beszervezte a Nyilaskeresztes Pártba.¹²⁰ Légrády Sándort az államapparátus változó szintjein működő propagandaszerveknek 1942–1944 között készített, a háború folytatására izgató plakátjai miatt vonták eljárás alá, majd mentették fel 1949-ben.¹²¹ Szennik Györgyöt dr. Makai Miklós és más üldözöttek elhurcolásáért és propagandaplakátok készítéséért első fokon tizenöt év kényszerszolgálatára ítélte a népbíróság,¹²² majd ezt másodfokon hét évre enyhítették.¹²³ A kommunista mozgalom felől érkezett Péntek István szobrászt, a Nyilaskeresztes Párt pártiskolájának, illetve 1944 júliusától ideológiai osztályának vezetőjét, a szépművészeti főosztály kiállításainak résztvevőjét első fokon tizenöt évi, másodfokon nyolcési fegyházra ítélték.¹²⁴ Olaszi Sándor festőt, a budapesti főkerületi propagandavezetőt, majd 1944 novemberétől a nyilasok pártszolgálatának országos vezetőjét életfogytiglani kényszerszolgálatára ítélték.

Az IB által politikai magatartásuk miatt meghallgatott hat művészből három kapcsán volt tehát komolyabb, tanúk meghallgatásával járó vizsgálat (Kocsis András esetében tizenegy tanúból tíz mellette vallott; Ungváry László esetében három, mind mellette vallott; Hegedűs László esetében kettő, mind mellette vallott), és mindenkit igazoltak. A politikai rendőrség által vizs-

¹¹⁹ Nyolcési kényszerszolgálatára ítélték egy nyilas festőművészt. *Világosság*, 1946. február 23. 4.

¹²⁰ HU-ÁBTL I.-3.1.9.-I. s.-V-135362 Czene Béláné és társai. 1315/1945 Schrotta János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 67–69.

¹²¹ BARDI Sára: A második világháborús kormányzati propaganda szerződtetett művésze Légrády Sándor és plakátja. *Betekintő*, 2024/2. 91–113. 91. DOI: <https://doi.org/10.25834/BET.2024.2.4>.

¹²² Szennik Györgyöt 15 évi kényszerszolgálatára ítélték. *Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 9. 2.

¹²³ Szennikről lásd UNGVÁRY Krisztián: Antiszemitától a rabbifestőig. *Artmagazin*, 2013/59. 48–52.

¹²⁴ A NOT Bojta-tanácsa. *Világ*, 1946. április 30. 6.

gált kilenc művész ügyében vagy mellettük, vagy csak ellenük valló tanúk szerepeltek, egyedül Andrassy Kurta esetében volt 2:1 a mellette és ellene szóló tanúk aránya. A hét ügyben tanúként szereplő Varga Oszkár három esetben a gyanúsított mellett (Cser Károly, Varga Nándor Lajos, Kaveczky Zoltán), négy esetben ellene (Udvary Pál, Kapussy György, Schrotta János,¹²⁵ Andrassy Kurta János) vallott. Medgyessy Ferenc három esetben tanúskodott, egyszer vádolt (Schrotta), kétszer védett (Cser, Varga). A politikai rendőrség hat főt internált vagy helyezett rendőri felügyelet alá, és az egyetlen esetben, ahol nem egyhangúak a tanúvallomások (Andrassy Kurta), nem javasolták eljárás indítását. Ez egybevág Pető–Barna népbírószági eljárásokra, azon belül pedig a szélsőjobboldali, illetve nyilas szervezeti tagsággal vádoltak pereire vonatkozó kvantitatív vizsgálatának következtetéseivel: a vádlottak kilátásait az ellenük és mellettük vallók aránya, nem pedig a száma befolyásolta.¹²⁶ A vádlottak tehát tevékenyen befolyásolhatták az eljárás kimenetelét minél több védőtanú megnevezésével és behívásával, mivel a mellettük vallók az ellenük vallókat is kompenzálni tudták.

Politikai igazságszolgáltatás a művészeti felsőoktatásban. Hantai Simon eltávolításának ügye az Országos Magyar Képzőművészeti Főiskolán

Az Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola (OMKKF) igazgatóbizottsága – elnöke dr. Oltványi Imre, a tagok: Beck András, Czigler Béla, Farkas Ferenc, Gál István, dr. Lukács Pál, Szőnyi István és Worm Károly – 1945 júliusában kezdte el az intézmény oktatói gárdája politikai magatartásának vizsgálatát.¹²⁷ A tapasztalati látszattan, anatómia és bonctan oktatását vég-

¹²⁵ Schrotta esetében a tanúk vallomását terhelőnek tekintem, de fontos megjegyezni, hogy a vallomások a szobrász jellemére és felesége magatartására vonatkoznak, a tanúk jelzik, hogy Schrotta politikai nézeteiről és magatartásáról keveset tudnak.

¹²⁶ BARNÁ Ildikó–PETŐ Andrea: I. m. 99–100.

¹²⁷ OMKKF IB 47/1945.–I. Az 1945. július 13-i ülésének jegyzőkönyve.

ző Pécsi Pilch Dezső helyére frissen szerződtetett Barcsay Jenő nemzetvédelmi keresztje okán hallgatták meg, amelyet vallomása értelmében 1919-ben nemzetőrként teljesített szolgálata miatt kapott, „mivel a falut [Katona/Cătina, Románia] meg kellett védeni a fosztogató csapatok ellen”, s amelyet akkor kért, „miután őt magatartása után a nyilas újságokban és jobboldali körökben mint zsidó bérencet és kommunista festőt emlegették”, és „félt attól, hogy utcára kerül, mivel már annyira kiéleződött a helyzete”.¹²⁸ Barcsay 1919-es tevékenysége nehezen rekonstruálható, a szakirodalom szerint 1919. szeptember 11-én lépte át az új román–magyar határt, miután szülőfalujának temploma az ott rejtegetett fegyverek miatt leégett, és emiatt konfliktusba került az új román hatóságokkal¹²⁹ – a templom leégését eredményező fegyvermenyesítés és a nemzetvédelmi kereszt Barcsaynak való odaítélése valószínűsíti, hogy Katonán aktív fegyveres ellenállás bontakozott ki a románok ellen a Tanácsköztársaság Magyarország területi integritását védő háborúja idején, s ebben a festő is részt vehetett. Vallomása alapján az IB igazolta.

A Barcsay mellett Pátzay Pál és Ferenczy Béni szobrászok felvételével fémjelzett tanárcserék oka azonban nem pusztán egyes oktatók közeledő öregségi nyugdíjazása vagy távolléte volt, bár Varga Nándor Lajos (grafika) prorektor vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a megüresedett tanszékek betöltésének ügyében írt levele nyomán ezt a magyarázatot vette át a szakirodalom.¹³⁰ Varga egyéb üresedések mellett szerepeltette a tanárképzés „távollét miatt a tanképesítő vizsgálatokkal kapcsolatos vizsgatárnyak ellátására betöltendő” kategóriájában a művészettörténet, tapasztalati látszattan és művészeti bonctan tantárgyak oktatói pozícióját, illetve jelezte a művészképzésben kulcsszerepet betöltő Alakrajzi és Szobrászati Tanszékek „előrelátható” megürese-

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ TÓTH Károly: Erdélyi menekültből párizsi ösztöndíjas. Barcsay Jenő Rudnay-tanítványi korszaka a Képzőművészeti Főiskolán. In: FEHER Ildikó (szerk.): *Figurativitás-absztrakció-geometria. Tanulmányok Barcsay Jenő születésének 125. évfordulójára*. MKE, Budapest, 2025. 26–49. 26.

¹³⁰ RÉVÉSZ Emese: I. m. 19–20.

dését „nyugdíjazással és távolléttel kapcsolatosan”.¹³¹ A forrás-közlést követő kiegészítő megjegyzés közli az érintettek nevét, de arra nem utal, hogy az üresedések az érintett oktatók kifogásolt politikai magatartásával állnak összefüggésben.

A bal- (Boldizsár István, Kandó László, Szőnyi István [mindhárman alakrajz- és festéstanárok])¹³² és jobboldali (Pécsi Pilch Dezső) csoport törésvonalai az IB iratanyagában a franciaországi emigrációja után kritikai és kereskedelmi sikert arató absztrakt expresszionista Hantai Simon – ekkoriban festőhallgató – ügye kapcsán rajzolódnak ki. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Hantai 1944. március 15-én a Főiskola dísztermében a diákság nevében előadott beszédében – amelyet, bár szokásban volt, a tanári kar csak utólag olvasott, mert Hantai későn adta le, illetve mert „aznap légó volt és azt hitték, nem is kerül sor a beszédre”¹³³ – németellenes hangot ütött meg. A tanári kar összeült, „és úgy határoztak, hogy Hantai betegség címén kimarad egy időre a Főiskoláról, később pedig visszaveszik. Így Hantainak sem lehet semmi baja, és a Főiskola sem kerülhet kellemetlenségbe.”¹³⁴ Hantai, szembesülve a helyzet súlyával, dr. Belák Sándor tanügyi segédfoglalmazótól kísérelte meg visszakérni a beszédét, hogy megsemmisítse, de nem kapta vissza, viszont a beszédet átadták egy feljelentés következtében megjelenő politikai detektívnek. Hantai szerint Belák döntött a beszéde sorsáról, és változása értelmében a rektor, a székesfehérvári Bory-vár építője, Bory Jenő (szobrászat) végig jóindulattal volt iránta.¹³⁵ Belák és Bory vallomásai alapján a döntést a rektor hozta meg, utóbbi indoklása szerint részben azért, „[m]ert szerinte gyávaság volt Hantaitól, hogy az egyszer megírt és előadásra átnyújtott beszé-

¹³¹ Kiváló festő és szobrászművészek meghívása és kinevezése a Képzőművészeti Főiskola megüresedett tanszékeire. A Képzőművészeti Főiskola rektorának felirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1945. április 10. B) és C) pontok. Közli: Kiss Dezső: I. m. 52.

¹³² Bory Jenő meghatározása szerint. Lásd Bory Jenő vallomását, HU-BFL XVII_1539_172/b sz. IB (OMKKF) 33/1945. Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. 2.

¹³³ Elekfy Jenő vallomása. Uo. Az 1945. július 6-i ülés jegyzőkönyve. 1.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Hantai Simon vallomása. Uo. 12/1945. Az 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve. 2.

dét – mivel utólag rájött annak erős hangjára – visszavonja”.¹³⁶ Májusban Elekfy Jenőt (vízfestés) és Hantait beidézte a politikai rendőrség egy svábhegyi címre (amely alapján az 1944. március 28-án felállított, önálló, országos hatáskörű nyomozati szervről, az Állambiztonsági Rendészetről lehetett szó), ahol kihallgatták őket, rájuk ijesztettek azzal, hogy az ügyet „a Gestapo vette kezébe, s bizony ezért a tanári karnak könnyen Dachau jár”,¹³⁷ majd elengedték őket. Az ügy ennyiben maradt, így Hantait a megígértékhez híven visszavették szeptemberben.¹³⁸ Belákot, aki „a Főiskola egy demokratikus és izzó magyar érzelmű hallgatójának megsegítése elől, amikor az éppen magyarságáról tett tanuságot – saját érdekeinek féltése miatt elzárkózott, ezzel gerinctelen és gyáva érzületről tett tanubizonyyságot”, a közszolgálatban való meghagyás mellett az előléptetésből három évre kizárták.¹³⁹ Boryt megfosztották állásától a hozzátartozók kegyellátása nélkül. Az indoklás értelmében „[a]z ítélet súlyos, de a Bizottság fontolóra vette azt, hogy Bory Jenő mint tanár, akire az ifjúság helyes nevelése és gondozása bízva volt, nem állott hivatása magaslatán, és nem fejtett ki állítólagos magyar meggyőződése szerinti tevékenységet, sőt Pilch Dezső mellé való állásával ennek az ellenkezőjét bizonyította”.¹⁴⁰ Bory a Zsidókérdéskutató Intézet háttérében álló értelmiségiekkel, a Magyar Kultúrligával is kapcsolatban állt,¹⁴¹ lapjuk, *A Cél* olvasója, talán előfizetője volt,¹⁴² de részvételének pontos körülményei egyelőre tisztázatlanok.

¹³⁶ Dr. Belák Sándor vallomása. Uo. 12/1945. Az 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve. 1. Bory Jenő meghallgatása, 33/1945. Uo. Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. 2.

¹³⁷ Uo. Vö. Hantai Simon vallomása. Uo. 2.

¹³⁸ Uo. 33/1945. Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. Bory Jenő meghallgatása. OMKKF IB 33/1945. 1–2.; Az 1945. július 6-i ülés jegyzőkönyve. Elekfy Jenő meghallgatása. 1.

¹³⁹ Uo. 12/1945. Az 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve. Határozat dr. Belák Andor ügyében. 3.

¹⁴⁰ Uo. 33/1945.–II. Határozat.

¹⁴¹ Uo. Major Róbert minisztertanácsos, a Budapesti Népbíróság Sajtóosztálya előadója nyilatkozata, 1945. június 12. Vö. Uo. 33/1945. Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. Bory Jenő meghallgatása 2.

¹⁴² Uo.

Pécsi Pilch Dezső az 1918–1919-es tanévtől az OMKKF rendes tanára, az 1939–1940-es tanévtől a protektora, az 1941–1942-es tanévtől rektora volt. A főiskolán belül mindig a konzervatív irányhoz tartozott, fokozatos térnyerése nem találkozott osztatlan lelkesedéssel, rektori megválasztása ellen ugyanis 1943-ban „Andreotti Károly és társai” a vallás- és közoktatásügyi Miniszternél felfolyamodványban tiltakoztak, Pilch pedig ennek következtében önmaga ellen kért fegyelmi vizsgálatot. A minisztérium egyik kérdésnek sem adott helyt,¹⁴³ ám a „bal- és jobboldali csoportok” határai ekkorra megszilárdultak. Pilch tevékenységével eddig nem foglalkozott a szakirodalom, de valószínű nemcsak az olyan társadalmi egyesületek támogatója volt, mint a Foederatio Emericana, az 1921–1946 között működő katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók szövetsége,¹⁴⁴ de a Nemzetpolitikai Szolgálat népnevelő tevékenységébe is bekapcsolódhatott.¹⁴⁵ Az IB előtt 1945-ben nem jelent meg, 1949 januárjában tért haza külföldről,¹⁴⁶ ami valószínűsíti, hogy a visszavonuló németekkel távozott. Hamarosan, még 1949 nyarán elhunyt. Az IB a Pilch-frakcióhoz tartozónak tekintette Burghardt Rezsőt és Kontuly Bélát (mindketten az alakrajz és festés tanárai). Burghardt valómása szerint sosem politizált, „Pilch mellett volt, mert kényszerítve volt erre, tekintettel arra, hogy művészileg elnyomták, s szeretett volna bejutni a Szinyei Társaságba, amit Pilch révén gondolt elérni. [...] Arra nem gondolt, hogy Pilch a náci felfogás és a fasiszta rendszer megvalósítója volt”.¹⁴⁷ Felmerült, hogy „a miskolci művésztelepen korrigálás közben gyakran tette azt a kijelentést, hogy Berény, Czöbel, Márffy köre zsidópiktúra, szabadkőműves társaság, amit Hitler országában már kiirtott, s remél-

¹⁴³ OMKKF – Rectori tanácsülés, 1943–1944 (1-a-38). 1943. augusztus 31. 3.

¹⁴⁴ Karácsony éjszakáján kigyullad a fény a Magyar Betlehem felett. *Nemzeti Ujság*, 1940. november 17. 10.

¹⁴⁵ „Magyar tudós, magyar művész” Gyöngyösön. *Új Magyarság*, 1944. február 25. 8.

¹⁴⁶ OMKKF – Rectori tanácsülés, 1948–1949 (1-a-43). 1949. január 18. 28.

¹⁴⁷ OMKKF IB 12/1945. Az 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve. Burghardt Rezső meghallgatása. 2.

jük, itt is ki fogják irtani”.¹⁴⁸ Burghardt ezt tagadta, ám az, hogy a német megszállás után a nyilas pártlap, a *Magyarság* újságírójának ecsetelte az izmusok „komolytalanságát” és a „szélsőséges ultrairányzatok” szellemében összemázolt „rendkívüli értelmetlenségeket”,¹⁴⁹ nem politikai gyanútlanyságról árulkodik. Az IB nyugdíjazta,¹⁵⁰ ám Burghardt fellebbezett a népbíróságon, amely hét tanú írásos vagy szóbeli vallomásának (köztük a tekintélyes, „liberális” Kisfaludi Strobl Zsigmond, a „zsidó tanítvány” Földes Béla, az őt ajánló „zsidó festő” Herman Lipót és két zsidó barát, akiknek vagyontárgyait megőrizte) figyelembevételével állásába visszahelyezte.¹⁵¹ Kontuly Béla Pilch Dezsővel szavazott, vallomása szerint csak addig, amíg tisztába nem jött Pilch felfogásával. Az MKSZSZ IB meghallgatásán is említett német út kapcsán szintén gyanútlanyságát hangsúlyozta. Hantai a tanítványa volt, vallomása szerint műtermet is adott neki, a tanácsulésen azt az álláspontot támogatta, hogy ne zárják ki, hanem egészségügyi okból menjen el. Implicit módon a szintén politikai magatartása miatt nyugdíjazott, az Emericana Magyar Betlehemes Mozgalom ügyvezetőjeként ismert dr. Molnár Ernőt (művészettörténet) vélelmezi Hantai feljelentése mögött. Tanúk meghallgatását Kontuly ügyében az IB nem tartotta szükségesnek. „Ingatag és bizonytalan” politikai magatartása miatt közszolgálatban való meghagyása mellett megfeddték.¹⁵² Varga Nándor Lajost a budaörsi horthysta karhatalmista csapat tagjaként kapott nemzetvédelmi

¹⁴⁸ Uo. 1. Vö. Nb. XIV. Ig. 538/1945-5 A Budapesti Népbíróság mint igazoló fellebbezési bíróság jegyzőkönyve, 1945. december 22. Rózsa György jegyzőkönyvhöz csatolt vallomása.

¹⁴⁹ ISTÓK László: A magyar síkság festője a fényről és az árnyékról beszél. Látogatás Burghardt Rezső műtermében. *Magyarság*, 1944. július 30. 8.

¹⁵⁰ OMKKF IB 12/1945. Az 1945. június 15-i ülés jegyzőkönyve. Határozat Burghardt Rezső ügyében. 3.

¹⁵¹ Nb. XIV. Ig. 538/1945-5. A Budapesti Népbíróság mint igazoló fellebbezési bíróság jegyzőkönyve, 1945. december 22. A jegyzőkönyvhöz csatolt írásos vallomásokat írta Váradi József, Molnár Béla, Herman Lipót. A NOT határozata az IB-iratanyagból hiányzik, így a felmentés dátuma nem ismert, de a OMKKF rektori tanácsuléseinek jegyzőkönyveiben 1946-ban Burghardt rendes tanárként szerepel.

¹⁵² Uo. Az 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. Kontuly Béla meghallgatása, határozat. 1–3.

keresztje és a Pilchhel való szavazás okán hallgatták meg, ám tekintettel arra, hogy a főiskola anyagát a nyilasokkal szemben több ízben megvédte, közszolgálatban való meghagyás mellett megfeddték.¹⁵³ Tanúk meghallgatását itt sem tartották szükségesnek.

Konklúzió és kitekintés: emigráció, szakmai reintegráció és emlékezet

A politikai igazságszolgáltatás által kifogásolható politikai magatartás okán vizsgált, itt bemutatott művészek összességében három tágon értett, olykor érintkező művészetszociológiai csoportba sorolhatók. Az első, a stabil művészeti pozícióval vagy intézményi affiliációval rendelkező művészekből álló csoporthoz soroltakban közös, hogy – ha kiállító művészek is voltak – főként állami és egyházi vizuális reprezentációból éltek az 1930-as években, és az 1940-es évek elejére „nacionalista fajmagyarkodó fordulatok”¹⁵⁴ és/vagy nemzetiszocialista, nyilas szimpátiák gyanújába keveredtek. A második a „népi” csoport, amely népművészeti inspirációjú művészeti praxisa megvalósítása során került közel a fajvédelemhez, csatlakozott társadalmi egyesületekhez. A harmadik, „nyilas” csoport a szélsőjobboldali pártokban szerzett politikai tőkéjét igyekezett művészetire is konvertálni.

Bár az 1945-ös politikai igazságszolgáltatásra vonatkozó, szórványos visszaemlékezések hol annak abszurditását hangsúlyozzák,¹⁵⁵ hol – mint Andrásy Kurta esetében – politikai és személyes indítékok által motivált *hajszaként* szólnak róla,

¹⁵³ Uo. 34/1945-I. Az 1945. július 6-i ülés jegyzőkönyve. Varga Nándor Lajos meghallgatása, határozat. 1–3.

¹⁵⁴ P. Szűcs Julianna kifejezése a Római Magyar Akadémián állami ösztöndíjas, a későbbiekben egyházi és állami reprezentációs igényeket kielégítő ún. római iskolások radikalizálódó jobbszélére. P. Szűcs Julianna: *A római iskola*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984. 11.

¹⁵⁵ „Először is igazoláson kellett átesnem, hogy nem végeztem-e tömeggyilkosságot. Ennek igazolására két tanúra volt szükség.” Koncz József: *A végtelenbe pillantani*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2007. 74. Idézi: Révész Emese: I. m. 70.

az MKSZSZ IB és az OMKKF IB jegyzőkönyveinek áttekintése után hasonló benyomásunk támadhat, mint 1945 júniusában *A Mai Nap* újságírójának. Tamáskodó kérdésére, hogy miként lehet, hogy a képzőművészeknél, a többi szakmai bizottsággal ellentétben mindenkit igazoltak, a bizottság névtelen képviselője válaszolt az okot: „[n]em mintha a művészek között nem lettek volna reakciósok, nyilasok meg fasiszták. Voltak szép számmal. De ezek egyszerűen nem jelentkeznek igazolásra.”¹⁵⁶ Az IB-k túlnyomórészt felmentéssel végződő meghallgatásainak és enyhe ítéleteinek egyik magyarázata a képzőművészet politikai jelentőségével, a másik az egyéni stratégiákkal állt kapcsolatban. A magyar értelmiségtörténet részletesen tárgyalt fejezetei az irodalom és a politika összeérő diskurzusai, autoritás- és hatalomtermelő kölcsönhatásai, amelyeket biografikus, intézmény- és eseményfókuszú tanulmányok (Gömbös találkozója a népi írókkal, a lillafüredi írótalálkozó) járnak körül.¹⁵⁷ A képzőművészek írókéhez képest kisebb mértékű bevonása a tágan értett nemzetstratégiai és legitimációs propagandamunkába jelzi, hogy a Horthy-kor establishmentje nem tulajdonított akkora politikai potenciált a képzőművészetnek, mint az irodalomnak. Ez összefüggésben állhatott a képzőművészet műfajainak mediális adottságaival (reprodukálhatósága, fogyasztásának belépési küszöbe), költségigényével és a magyar képzőművészeti mező szerkezetével is. A jól sokszorosítható alkalmazott műfajok kisebb presztízsenek köszönhetően ugyanis a rendszer neoklasszicista egyházi és diplomáciai reprezentációját végző, a korszak legnagyobb presztízssű ösztöndíjáról római iskolásnak nevezett képzőművészei kevés kivétellel nem foglalkoztak vele. A politikai agitációs célú, kisebb erőforrás-igényű nyomtatványok és karikatúrák előállítását általában a középfokú művészetoktatásból kikerülő grafikusok végezték, s e propagandamunka intézményi

¹⁵⁶ Mindenkit igazoltak a képzőművészeknél. *A Mai Nap*, 1945. június 13. 1.

¹⁵⁷ PALLOS Lajos: I. m. 53–64.; STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve, A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet-ÁBTL, Budapest, 2005. 15–54.; VÁRI Árpád: *Nemzetvédelem és Lillafüred a második világháború alatt – és azt követően. Az 1942-es lillafüredi konferencia és a nemzetvédelem kapcsolata*. Doktori értekezés, PPKE, Budapest, 2024.

háttere (lap- és könyvkiadók, bajtársi egyesületek) nem esett egybe a képzőművészetével.

Az idézett cikk is utal arra, hogy a legmélyebben involválódott szereplők, akik „a gyászos emlékü úgynevezett Magyar Művészek Háza megalakításakor Palló Imre volt imrédysta képviselőnek a jó ötleteket adták”, németbarátként és/vagy nyilas-ként exponálódtak, a menekülés egyéni stratégiáját választották.¹⁵⁸ Balás-Piry László művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum „őre”, muzeológusa, *Az Ország* képzőművészeti rovatfelelőse, zsidó származású pályatársai feljelentője,¹⁵⁹ az 1945-ben betiltott antifasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzékére felkerült egyetlen képzőművészeti tárgyú könyv,¹⁶⁰ a *Hitler művészei* szerzője, aki első kézből közvetített a Harmadik Birodalom kulturális tendenciáiról és népszerűsítette a nemzeti szocializmust a bajtársi szövetségekben,¹⁶¹ Dél-Amerikába menekült.¹⁶² Nem várta be a szovjeteket a Pátrián belüli antiszemita festőcsoport vezéralakja, Juszko Béla sem.¹⁶³ A Magyar Művészek Háza vezetőségéből Palló Imre Argentínába emigrált,¹⁶⁴ Pásztor János szobrász az ostrom alatt halt meg a Siesta Szanatóriumban (a mai Országos Onkológiai Intézet),

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ BALÁS-PIRY László: Minden bővebb megjegyzés és kritika nélkül közöljük... *Az Ország*, 1943/15. 14. Idézi: MARKÓJA Csilla: A Turul szárnyai alatt – Hekler Antal és Zádor Anna kapcsolatáról. *Enigma*, 2014/80. 30–31.

¹⁶⁰ *A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. Hírlapkiadó, Szeged, 1945. A jegyzéken Balázs Piry László néven szerepel, a második, Szikra Nyomdában készült kiadáson helyesen.

¹⁶¹ A nemzeti kultúra jelentőségéről beszélt a Turul Szabadegyetem megnyitó előadásán Balás-Piry László műtörténész. *Vásárhelyi Népujság*, 1943. január 22. 2.

¹⁶² Balás-Piry utolsó ismert címe Mancora, via Talara, Peru. Lásd Keressük. *Hídverők*, 1956/14. 551.

¹⁶³ Gyászhiere szerint Bregenzben hunyt el, már az ötvenes évektől ott élt. Lásd *Hadak útján, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének Tájékoztatója*, 1969/244. 16.

¹⁶⁴ Publikációs tevékenységét Argentínából is folytatta, turanista jellegű magyar őstörténeti írásokat közölt viszonylagos rendszerességgel a Buenos Aires-i *A Nap Fiaiban* és a brüsszeli kiadású *Turan–Sumir Szemlében* az 1960-as évektől 1981-es haláláig, többek között a magyar–japán fajrokonságról, illetve a Horthy-kor kultúrpolitikusai, a római egyház és a Habsburg-ház összeesküvéséről a magyar nemzet származásának és történelmi szerepének elfedésére. Lásd PALLÓ

amikor találat érte az épületet,¹⁶⁵ Merész Gyula festő pedig még az ostrom előtt nyugatra menekült, és 1949 áprilisában halt meg Klagenfurtban.¹⁶⁶ Az MMH tisztviselőit, Kövér Gyula háznagyot 1948-ban Münchenben találjuk,¹⁶⁷ Jánosa Lajos titkár Chilében telepedett le, ahol kiállító művészként és tanárként működött.¹⁶⁸ A Nyilaskeresztes Párt szépművészeti főcsoportja kiállításainak¹⁶⁹ kurátora, a Szálasi-párti *Magyarság* műkritikusa/feljelentője saját nevén és Vigil álnéven, az MMH tagja, az 1940-es években nagy megrendeléseken – a MABI-székházon a már említett Bory Jenővel és Pásztor Jánossal¹⁷⁰ – dolgozó Kampis

Imre: Okulj magyar! Japán történész testvérünk magyarnyelvű levele. *Turán-Sumir Szemle*, 1963/3. 36–40.

¹⁶⁵ PETERDI Andor: Pásztor János tragikus halála a budai ostrom alatt. A nagy szobrász még most is a romok alatt fekszik. *Szivárvány*, 1946/17. 16. Peterdi cikkéből úgy tűnik, nem tudott Pásztor magyar művészetek házabeli tevékenységéről, pedig mind ő, mind felesége, Várnai Zseni részt vettek az antifasiszta ellenállásban.

¹⁶⁶ Gyanús körülmények között meghalt Ausztriában Merész Gyula nyilas festő. *Világ*, 1949. április 13. 2.

¹⁶⁷ Megvalósul a Magyar Kulturális Szövetség. *Hungária Express Hungarian Weekly*, 1948/32. 5.

¹⁶⁸ Egy maroknyi magyar kolónia meghódít egy országot. *Magyarság*, 1954/42. 3.

¹⁶⁹ Bár a *Magyarság* már az 1930-as évektől rendezett nyilas szellemiségű kiállításokat, a Nyilaskeresztes Párt propagandaosztálya által a karácsonyi szezonra időzített, zárt körű kiállításokról tudunk többet a sajtóforrásokból. A fontosabb tárlatok: karácsonyi kiállítás a Nyilaskeresztes Párt Nap utca 23. szám alatti párhelyiségében. 1940. december 5–28. Konceptió: Kampis János, rendezés: Hajtó Henrik propaganda osztályvezető. Lásd A nemzetiszocialista mozgalom harca festményben és szoborban. Egy délelőtt a Nyilas kiállításon. *Magyarság*, 1940. december 6. 3. Művészeti kiállítás, Hűség Háza, 1943. december 3.–1944. január 10. (Meghosszabbítva, eredetileg 1943. december 20-ig.) A harminc részt vevő művész közül ismert: Bedő Imre, Böszörményi János, Csébi Gaál József, Csele K., Dobó Katalin, Füstös Zoltán, Hataier József, Lóte Éva, Kiss Jenő, Makovinyi Kálmán, Marjay Frigyes, Maugsch Gyula, Móricz János, Olaszgy Sándor, Péntek István, Sallay János, Szlazzsánszky Ernő (a beszámolóban tévesen Szlazzsánszky néven), ifj. Tallós Móricz Lajos és Vörös Ferenc. Lásd ZAMBORY Antal: Körséta a Nyilaskeresztes Párt szépművészeti főcsoportjának zártkörű kiállításán. *Összetartás*, 1943. december 16. 6.

¹⁷⁰ Kampis János: *Csongor és Tünde*, freskó fríz, 142, 48 m. *Bizalom Krisztusban* és *A küzdelem Az ember tragédiájából*, freskók, 1942–1944, 722 cm × 270 cm, a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete székháza, ma a Péterfy Sándor Utcai Kórház. Lásd Újra láthatók a MABI freskók a Péterfyben! *Péterfy Függetlenség*, 2017/2. 7–8.

János is Németországba távozott, bár a vészkorszakban folytatótt tevékenységéről nem feledkezett el a művészársadalom.¹⁷¹ A nyilaskiállítás résztvevői közül Csébi Gaál József Clevelandben telepedett le,¹⁷² ifj. Tallós Móríc Lajos az NSZK-ban.¹⁷³ A Német–Magyar Társaság *Művészet a háborúban* propagandakiállítás két magyar kiállítójának egyike, Markos (másutt: Márkos) Lajos Friuliban, majd az USA-ban telepedett le.

Mivel a politikai előélet átvilágítását a művészi professzionizáció intézményei végezték, az amatőr, tehát közép- vagy felsőfokú művészeti végzettséggel nem rendelkező, illetve művészeti tevékenységét (az 1940-es években még) nem a művészet hagyományos intézményrendszerén (kiállítóterein, ösztöndíjaival, pályázatain) keresztül kapitalizáló művészek kikerülhették azt. A kisebb-nagyobb szélsőjobboldali szervezetek, bajtársi egyesületek és kiadók hálózatának szisztematikus feltárása nélkül nem lehetséges a könyv- és kiadványillusztrációs tevékenységet végző, kiállításterveken, politikai események díszlettervein, propagandaanyagokon dolgozó művészek szisztematikus azonosítása.

A radikális jobboldali kötődésekkel rendelkező művészek vagy a társadalmi és szakmai reintegráció, praktikusán tehát a szocialista realizmus szellemében való alkotás, vagy az ellenállás útját választhatták. Az IB-k által vizsgált művészek közül a TESZ-hez köthető, a Horthy Miklós Nemzeti Sportcsarnok kiscsarnoka homlokzati frizének meghívásos pályázaton elnyert reprezentatív megbízását 1942-ben teljesítő Kocsis András 1945. május 1-jére elkészítette a három első szovjet emlékmű egyikét – a szovjet repülőöknek címzettet – a Vigadó terre.¹⁷⁴ Andrásy Kurta János 1945 májusában a nagybajomi szovjet emlékművet mintázta.¹⁷⁵

¹⁷¹ MATHÉ Rezső: Leleplezzük, kik kaptak pénzt a „Magyarság”-tól és a „Harc”-tól. *Független Magyarország*, 1946. február 28. 2.; A rémuralom denunciánsai. Uszítók, akik hiányoznak a háborús bűnösök listájáról. *Reggeli Újság*, 1945. május 20. 8.

¹⁷² Krasznai Antal nyitotta meg Csébi Gaál József kiállítását. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1966. május 15. 5.

¹⁷³ TALLÓS M. Lajos: Száz esztendő... *Hidverők*, 1948/2. 61.

¹⁷⁴ ZSIVKOV Anita: Kocsis András (1905–1976) szobrász. *Helyem, Házam, Palotám – Rákospalota, Pestújhely, Újpalota helytörténeti értesítője*, 2017/2. 50.

¹⁷⁵ ANDRÁSSY KURTA: *Egy csepp siker*. II. kötet. I. m. 30–44.

Bory Jenő 1945 telén Székesfehérváron fogadta az oroszokat, júniusban pedig már „örömmel és szeretettel” Sztálin-szobrot készített, „mert nagyon érdeklik ezek a szovjet és bolsevista témák”.¹⁷⁶ Czene Bélának 1948-ban már önálló kiállítása volt az MKSZSZ-ben,¹⁷⁷ és számos jelentős megbízást kapott az 1950-es évek elején.¹⁷⁸ A legutóbbi évek művészettörténeti szakirodalma – többek között Légrády Sándor vagy Konecsni György kapcsán¹⁷⁹ – elkezdte feltárni azokat az intézményi és alkotói stratégiákat, amelyek alapján a szakképzett és/vagy gyakorlott művészi munkaerő és az egymást követő kurzusok reprezentációs szükségleteinek kielégítését koordináló szervek – különösebb cezúrák és a korábbi elkötelezettségeket büntető szankciók megszakítása nélkül – kölcsönösen előnyös együttműködésekre léptek.

¹⁷⁶ OMKKF IB 33/1945. 1945. június 22-i ülés jegyzőkönyve. Bory Jenő meghallgatása. 1–2.

¹⁷⁷ Czene Béla önálló kiállítása, Szabadszervezet, Andrásy út 69., 1948. február 5–18.

¹⁷⁸ MOLNOS Péter: *A valóság szerelmese. Czene Béla festészete*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 2002. 123–125.

¹⁷⁹ BÁRDI Sára: I. m.; BAKOS Katalin–SZÖNYEG–SZEGVÁRI Eszter (szerk.): *Egyben látni a nagy egészet: Tanulmányok Konecsni György munkásságáról*. SZM–KEMKI, Budapest. 2024.

EÓRY GABRIELLA

1956-os menekültek Angliában

Személyes történetek

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.3>

Kutatásom, melynek az alábbi tanulmány fontos részét képezi, az 1945 és 1989 között Nagy-Britanniába érkező magyar bevándorlók és menekültek történetének feltárását célozza. Ennek keretében a hivatalos, levéltári források mellett a magyarországi emigránsok és menekültek egodokumentumai segítségével a szereplők személyes történeteit, megéleztörténeteit, emlékezetük lenyomatait is igyekszem bemutatni. A személyes történetekben elsősorban a kisemberek, a névtelen tömeg tagjainak története foglalkoztat, és kevésbé a magyar politikai emigráció aktív tagjaié, az „ismert” emigránsoké.

Az angliai magyar 1956-os menekültek története nem feláratlan terület. Az angol és a magyar szakirodalomban Tony Kushner és Katherine Knox 1999-ben megjelent könyve, Becky Taylor 2021-ben kiadott munkája és Hegedűs Gyula tanulmányai is átfogóan foglalkoznak a témával.¹ E fentiekben felsorolt munkák azonban nagyobb részben a hivatalos forrásokból ki-

¹ Tony KUSHNER–Katherine KNOX: *Refugees in an Age of Genocide. Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*. Frank Cass, London, 1999; Becky TAYLOR: *Refugees in Twentieth-Century Britain. A History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316946299>; HEGEDŰS Gyula: Egyesült Királyság. In: KECSKÉS D. Gusztáv–SCHNEIBNER Tamás (szerk.): *Egy világgraszoló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 301–313.; HEGEDŰS Gyula: Befogadás és integráció. Az 1956-os magyar menekültek az Egyesült Királyságban. *Századok*, 2024/3. 537–556.

nyerhető információkkal dolgoznak. Az alábbiakban ezzel szemben a személyes emlékezeten keresztül közelítjük meg a témát, mert így a menekültlét mindennapi tapasztalata, a történet sokszor más források vizsgálatával fel nem fedezhető aspektusait tárhatja elénk,² tovább mélyítheti, színesítheti tudásunkat.

Ebből következően az elsődleges kutatási kérdésem az volt, hogy mit adhatnak hozzá, mivel egészíthetik ki a személyes megéléstörténetek az eddigi tudásunkat az 1956-ban Nagy-Britanniába menekült magyarok történetét illetően. A másik kutatási kérdésem pedig arra vonatkozott, hogy vizsgálható-e a letelepedés, a beilleszkedés, a befogadás emlékezete, tapasztalat-története olyan oral history interjúk segítségével, amelyek nem elsődlegesen e kérdésekre irányultak.

Tanulmányomban forrásként használtam az Imperial War Museum (IWM) hangzóanyagokat tartalmazó archívumában található, Magyarországról az 1956-os forradalmat követően Angliába emigrált személyekkel 1995 és 2000 között³ készített tiz, online is elérhető interjút.⁴ Kutatásom másik forrása az egykori 1956-os Intézet oral history gyűjteményében található nyolc, 1993 és 2009 között készített⁵ életútinterjú leirata volt.

A felhasznált források formájukat tekintve különböztek: míg az IWM interjúinak digitalizált változatát hallgattam meg, az 1956-os Intézet interjúi esetében azok átírataiból dolgoztam. A vizsgált interjúkban nagy változatosságot mutatott a kérdések száma és jellege. Az 1956-os Intézet interjúit nem ugyanaz a személy készítette, a szövegeket sok pontosító és érdeklődő kérdés tarkítja, itt a teljes életút rögzítése volt a cél. Mivel ebben az esetben csak az átíratot tanulmányozhattam, nem tudni, hogy a

² Kathy BURELL: *Moving Lives. Narratives of Nation and Migration among Europeans in Post-War Britain*. Ashgate, London, 2006. 1.

³ A megkérdezettek a felvétel idején hatvanas éveik végén, hetvenes éveik elején jártak.

⁴ A gyűjteményben található további húsz, magyar menekültekkel készített oral history interjú (közülük tizenötön 1956-ban, hárman 1945 előtt, ketten pedig 1966-ban, illetve 1972-ben hagyták el az országot), melyek csak helyben kutathatók.

⁵ A megkérdezettek életkora az interjú idején 54 és 81 év között mozgott.

kérdések az elbeszélésben megakadt beszélőt segítő hangoztak-e el. Az IWM interjút ezzel szemben egy ember készítette, a gyűjteményvezető közlése szerint a projekt keretében felvett interjúk elsősorban az 1956-os forradalom eseményeinek jobb megismerése céljából készültek. Az angol múzeumi gyűjteményben található oral history anyagnak ebből következően jelentős hányada nem is releváns a magyar menekültlét vizsgálata szempontjából, mert az elbeszélés a forradalmi események vagy esetenként a határon való átjutás leírását követően befejeződik. Azok akik arra is kitértek, hogy hogyan alakult az életük a megérkezésüket követően, sokszor nagyon fontos részletekkel gazdagítják a Nagy-Britanniába letelepült '56-os menekültekkel kapcsolatos tudásunkat. Az interjúkészítő viszonylag egységesen, a beszélgetés elején és végén tett fel kérdéseket, zárásként kivétel nélkül minden interjúalanyától megkérdezte, hogy tapasztalt-e diszkriminációt Angliában.

Az angol szakirodalom alapvetően egyetért abban, hogy az Egyesült Királyság menekültek befogadására való hajlandóságát nem elsősorban morális megfontolások, hanem az ország geopolitikai helyzete, a külpolitikai viszonyok vagy gazdasági szempontok határozták meg.⁶ 1956-ban Nagy-Britanniában a legfontosabb tényezőként a szuezi válság okozta mind belpolitikai, mind külpolitikai feszültség emelhető ki, másodsorban az éppen magához térő angol gazdaságban tapasztalható munkaerőhiány említhető. A fentiek 1956-ban a brit társadalom és ennek nyomán a politikai döntéshozók befogadási hajlandóságát összességében pozitív irányban befolyásolták.

1956-ot megelőzően jelentős számú magyar egy időben történő betelepedésére csak 1948 és 1950 között került sor, amikor a hontalanná váltak átmeneti gyűjtőtáboraiból (Displaced

⁶ Colin HOLMES: *John Bull's Island. Immigration & British Society, 1871–1971*. Macmillan Education, Basingstoke, 1988; Diana KAY–Robert MILES: *Refugees or Migrant Workers? European Volunteer Workers in Britain 1946–1951*. Routledge, London–New York, 1992; Tony KUSHNER–Katherine KNOX: I. m.; Panikos PANAYI: *An Immigration History of Britain. Multicultural Racism since 1800*. Routledge, London, 2014. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315834221>; Becky TAYLOR: I. m.

Persons [DP] Camps) 2554⁷ magyar állampolgár (2110 férfi, 429 nő és 15 kiskorú) került a szigetországba a brit gazdaság háborús veszteségekből való felépülését segitendő és a munkaerőhiányt enyhítendő kormányprogram (European Volunteer Worker Scheme)⁸ keretében. 1956 novembere és 1957 tavasza között mintegy 21 ezer magyar állampolgár érkezett a szigetországba, 5000 fő továbbutazott Észak-Amerikába. Körülbelül 2300 fő tért haza Magyarországra. Mindent egybevéve a forradalom leverése után valamivel több mint 13 ezer magyar állampolgár telepedett le Nagy-Britannia területén.⁹

Az 1956-ban Magyarországról érkező menekülteket a fogadóközpontokból (Reception Centres) a krízis kezdetén eleinte családoknál helyezték el. A fiatalok egy csoportját az osztrák befogadótáborokban a legjobb angol egyetemekre toborozták, akik aztán ott kezdték el életük új fejezetét.¹⁰ A menekültek nagyobb hányadát azonban az ország területén létesített százhuszonnyolc tábor egyikébe irányították,¹¹ melyek között volt használaton kívüli katonai bázis, illetve kórház, valamint egykori munkásszállás is. Létesültek speciálisan egy-egy korcsoportot befogadó táborok, de működtek egyedülállókat, családokat, fiatalokat, idősebbeket egyaránt elszállásoló helyek is, ezek befogadóképessége jelentősen eltért.

Az elsődleges kormányzati akarat szerint az átmeneti szállásokra érkezőknek munkát és lakhatást kellett találni és mindent meg kellett tenni beilleszkedésük érdekében. A menekültek addig maradhattak e táborokban, míg nem találtak állandó munkát és lakást. Kezdetben heti zsebpénzt is kaptak, majd amikor volt

⁷ Diana KAY–Robert MILES: I. m. 43.; Borbándi négyezer főt említ. BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Mikes International–OSZK, Hága–Budapest, 2006. 45.

⁸ A program részletes történetét lásd Diana KAY–Robert MILES: I. m.

⁹ Becky TAYLOR: I. m. 94.; HEGEDÚS Gyula: *Befogadás és integráció*. I. m. 543.

¹⁰ Alan DARE–Paul HOLLANDER: *Hungarian Students in Great Britain: past experiences, present attitudes*. University of London Archive, London, 1959, UoL/CB/3/6/11; CZIGÁNY Magda: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában*. Józsefvég Műhely, Budapest, 2007.

¹¹ Jordana BAILKIN: *Unsettled. Refugee Camps and the Making of Multicultural Britain*. Oxford University Press, Oxford, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198814214.001.0001>

már munkájuk, de lakásuk még nem, meghatározott összeget fizettek a szállásért és az étkezésért.

1956 októberében, az első adománygyűjtő felhívásokat követően az angol társadalom nagyon pozitívan állt a magyar menekültek ügyéhez: 10 ezer szállásajánlat és 650 ezer font értékű ruhanemű érkezett be a különböző szervezetekhez.¹² A londoni polgármester mellett több kisebb város is gyűjtést szervezett, és az állami források előteremtése, illetve a menekültek fogadásának előkészítése is rekordidő alatt zajlott.¹³

A tanulmányban felhasznált interjúk alanyainak többsége a menekülthullám elején – 1956. november végén, december elején – került Nagy-Britanniába. Három válaszadó volt mindössze, akik csak 1957 márciusában szálltak partra a szigetországban. A válaszadók két kivétellel férfiak voltak, jellemzően 20 és 30 év közöttiek, két-két interjúalany ennél fiatalabb volt (17, 19), illetve idősebb (32, 36) a menekülése idején. Foglalkozásukat tekintve egyetemisták vagy szellemi foglalkozásúak voltak, csupán két interjúalany végzett fizikai munkát.

A brit munkaügyi miniszter nem statisztikai igényű összefoglalója szerint az országba érkezett magyar menekültek főleg szakmunkás képzettségű, 20-30 év közötti, egyedülálló férfiak voltak.¹⁴ A jelen vizsgálatban felhasznált oral history anyagok tehát nem reprezentálják az '56-os magyar menekültek sokaságát, az itt alulreprezentált csoportok tapasztalatainak megragadására egy másfajta egodokumentum használata lehet alkalmas.¹⁵

A vizsgált interjúk segítségével egy adott személy menekülésének tapasztalatát, az ezzel kapcsolatos érzéseit igyekeztem megismerni megérkezésének történetén, letelepedésének körülményein és beilleszkedésének folyamatán keresztül.¹⁶ A tizennyolc interjú tartalmi elemzése mellett a forrásadottságok lehetőséget

¹² Becky TAYLOR: I. m. 108.

¹³ Uo.; HEGEDŰS Gyula: Befogadás és integráció. I. m. 539–540.

¹⁴ Tony KUSHNER–Katherine KNOX: I. m. 253.

¹⁵ EÖRY Gabriella: 1956-os menekültek Angliában: A nehezen integrálható, problémás menekültek. *Lymbus – magyarságtudományi forrásközlemények*, 2024/1. 757–781.

¹⁶ Alistair THOMPSON: Moving stories: Oral history and migration studies. *Oral History*, 1999/1. 29.

adtak arra is, hogy egy házaspár két tagjának különböző elbeszéléseit is összehasonlítsam. Ezenkívül egy olyan személy interjűin keresztül volt lehetőségem az elbeszélés különbségeinek és hasonlóságainak összevetésére, aki négy éven belül két nyelven, két eltérő interjűhelyzetben is felidézte Angliába menekülésének emlékeit.

Az egodokumentumokban az író, a kérdezett, a visszaemlékező, vagyis a történelmi szereplő az általa megélt eseményekről szerzett tudását, tapasztalatának emlékezetét tárja elénk mint a múlt egyfajta reprezentációját. Az oral history interjűban tehát a beszélő narratívát alkot, amelynek révén a személyes tapasztalatait meséli el a múltból, a jelen szemüvegén keresztül. E forrástípust eredendően azért kezdték felhasználni a történettudományban, hogy betekintést nyerhessünk a történelmi kutatások számára addig láthatatlan tömegek múltjába, tapasztalataiba. Ennyiben, ahogy Thompson fogalmaz, új dimenziókat nyitott meg a történetírás számára, és lehetővé tette, hogy az eredeti helyzetben is jelen lévő sokféle történelmi nézőpont bekerüljön a történelmi vizsgálatba.¹⁷ Ennek a forrástípusnak a használata reményeim szerint ebben a tanulmányban is megmutatja azt a lehetséges sokféleséget, ami a szigetországba érkező magyarokat várta, ha menekülteként szálltak partra. Ilyen értelemben az egodokumentumot mint önmagában is megálló forrást használok, ami az egyén nézőpontjából mutatja be, hogy mi történt vele a múltban.¹⁸ Vagyis a személyes, belső története¹⁹ is megismerhetővé válik, ami a hagyományos levéltári források vagy a sajtó vizsgálatával nem lenne megközelíthető. Nem igyekszem az ezekben a forrásokban megjelenő tapasztalatot objektívizálni, hiszen éppen szubjektivitásukban áll az erejük.

Fontos megjegyezni, annak mértéke, hogy mennyire válnak láthatóvá az eddig mellőzött csoportok, és mennyire tudjuk megmutatni az eltérő tapasztalatokat, az nagy mértékben függ

¹⁷ Alistair THOMPSON: *The Voice of the Past*. In: Alistair THOMPSON–Robert PERKS (eds.): *The Oral History Reader*. Routledge, London–New York, 2015. 33.

¹⁸ GYÁNI Gábor: *Mesélő naplók és levelek. Az egodokumentumok történetírói haszna*. *Bárka*, 2019/2. 74.

¹⁹ Alistair THOMPSON: *The Voice of the Past*. I. m. 37.

a mintától, hogy kiket kérdezzünk meg. A vizsgált esetben, mint arról a korábbiakban esett szó, kimaradtak azok az '56-os menekültek, akik kétkezi munkásként érkeztek, mindenféle kapcsolati háló nélkül, teljesen kiszolgáltatva a helyi viszonyoknak, és így igyekeztek új életet kezdeni a sokszor egyáltalán nem ideális viszonyokat biztosító menekültszállásokról indulva.

Az interjúhelyzet és a narratíva

A szövegek vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az interjúhelyzet mint társas helyzet maga is alakítja a narratíva megalkotását. Az Imperial War Museum gyűjteménye számára készített interjúk esetében például fontos figyelembe venni azt a tényt, hogy a kérdező angol, a befogadó, többségi társadalom tagja volt, aki egy nagy múltú intézmény képviselőjeként, minimum negyven évvel az események után kérte arra az alanyait, hogy idézzék fel emlékeiket. Az emiatt óhatatlanul keletkező megfeleléskényszer feltételezhetően formálta a válaszadó narratíváját. Ezt kísérhetjük nyomon az ugyanazzal a személlyel felvett két interjú vizsgálata során: elsőként az 1956-os Intézetben 1993-ban, egy 136 oldal terjedelmű leiratban olvasható beszélgetésben, majd 1997-ben az Imperial War Museum gyűjteménye számára készült 175 perc terjedelmű anyagban.

Ebben az összehasonlításban a megélt események emlékeztének vizsgálata mellett nem az volt a fő kérdés, hogy azonos-e a két helyen, különböző időben elmondott narratíva, hiszen két szóbeli elbeszélés a legkritikább esetben lesz azonos.²⁰ Sokkal inkább az észlelhető különbségek elemzése volt a cél, ami rámutathat, milyen hatással van az emlékezet felidézésére az interjúhelyzet, a kérdező személye, valamint a kulturális kontextus.

A válaszadó az angol interjú nagy részében az 1956-os eseményekről mesél, miután a második világháború alatti és utáni életről és a családjáról, a gyermekkoráról is megemlékezett. Az

²⁰ Alessandro PORTELLI: The Peculiarities of Oral History. *Oral History Workshop*, 12. (Aut. 1981) 104.

országból való elmenekülés és az Angliába való megérkezés felidézése mindössze párperces része a teljes anyagnak. A magyarul készült interjúban hosszabban, több kérdéssel megszakítva olvashatunk ezekről az eseményekről, de a kérdezett magyarul és angolul megfogalmazott emlékei a menekülésről, a határra vezető útról és az első osztrák falu eléréséről szinte teljesen azonos terjedelemben és részletességgel jelennek meg a két szövegben. Az angol nyelvű interjúban azonban nem részletezi, miért éppen Angliát választotta. Úgy fogalmaz, hogy a Dickens regényei alapján kialakított Anglia-képe ugyan a legkevésbé sem volt vonzó, de mégis ott akart új életet kezdeni. A magyar interjúból azt is megtudhatjuk, hogy valójában Párizsba készült, de „a franciák kicsit lassabbak voltak, mint az angolok”²¹, így került végül Angliába. Ezt a körülményt érthető okokból azonban nem kívánta megosztani az angol interjúhelyzetben.

Az angolul folytatott beszélgetés szerint Linzből katonai repülővel utaztak a szigetországba, s az interjúalany azt is elmeséli, hogy egy kis vidéki reptér helyett Londonban szálltak le, ahol a VIP-váróban fogadták őket. Részletezi, hogyan várták őket, de nem tudjuk meg, mivel jutottak el a menekülttáborba. A tábori életnek is csak egyetlen vonatkozása idéződik fel, hogy gulyáslevessel várták őket.

A magyar nyelvű interjúban az interjúalany a határtól Linzig vezető út emlékeiről is beszél, illetve felidézi a linzi táborban, utolsó este tartott Mikulás-ünnepséget. Nem kerül bele az elbeszélésbe, hogy hol szálltak le, és hogyan várták őket Angliában a reptéren. Ugyanakkor egy konkrét elismerést fogalmaz meg: „Az angolok rendkívül ügyesen szervezték a dolgokat és nagy jóindulattal voltak irántunk.”²² Az angol anyagban csupán annyit említ, hogy nagyon kedves gesztus volt a tábori szakácsok részéről, hogy magyar étellel várták őket, még ha az nem is hasonlított a hazai ízekre. Ennél messzebbre azonban nem jut hálája kifejezésében.

Általánosságban igaz, hogy magyarul sokkal személyesebb hangú szöveg keletkezett, amelyben az interjúalany hosszan rész-

²¹ Interjú Sárközi Mátyással, 1993. 1956-os Intézet Oral History Archivum (OHA) 482. 84.

²² Uo.

letezi rokoni viszonyait, valamint hangot ad a véleményének, hogy az angolok nem nyújtottak jelentős segítséget ahhoz, hogy kijusson a táborból és önálló életet kezdhessen. A fentiek véleményem szerint azt bizonyítják, hogy a kérdezett az angol interjúhelyzetben kevésbé szabadon nyilatkozott, igyekezett a tényekre szorítkozni és emlékeit a helyzetnek megfelelően megfogalmazni, megszünti. Mivel angoltudása okán feltételezhetjük, hogy az eltéréseknek nem nyelvi okai voltak, joggal gondolhatjuk, hogy a társas helyzet okozta megfeleléskényszer vagy a kérdezővel szembeni zártabb viszony eredményezte az emlékezés részletességében fellelhető különbségeket. Feltehetően többet is elárulna a lehetséges alakító tényezőkről, ha birtokában lennénk az interjúkészítők által használt instrukcióknak, illetve ha ismernénk a felkérés konkrét körülményeit. Hiszen az a felszólítás, hogy „mesélje el életének addigi történetét”, sokkal tágabb mozgásteret biztosít a visszaemlékező számára, mint ha az 1956-os forradalom eseményeire, körülményeire, a válaszadó azzal kapcsolatos emlékeire volnának kíváncsiak. Különösen akkor, ha az utóbbi esetben egy bizonyos időkeretet is meghatároznak, vagy tudni lehet előre, hogy itt mindössze egyetlen alkalomról lesz szó, egyetlen felvétel készül majd.

A fentiekben igyekeztem egy példán keresztül bemutatni, hogy egy oral history interjú elemzése során mennyire fontos figyelembe venni magát az interjúhelyzetet és azt a tényt, hogy a beszéd pillanatában a beszélőt jellemző látásmód milyen befolyást gyakorolhat a narratíva megalkotására.

Egy házaspár külön-külön felvett interjúi ugyanakkor a forrástípus egy másik fontos jellemzőjére világíthatnak rá, mely szerint az oral history interjú egy olyan alakítás, melyben a beszélő identitása fejeződik ki.²³ Ez egy páros interjúban azért jól megragadható jelenség, mert ugyanazt az eseménysort idézik fel és konstruálnak belőle egy-egy történetet. A házaspár interjúiban tehát lényegében egy közösen megélt élettörténetet ismerhetünk meg két különböző személyiség szűrőjén keresztül, két különböző emlékezeti munka eredményeként.

²³ Lynn ABRAMS: *Oral History Theory*. Routledge, London, 2016. 166. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315640761>.

Az interjúkat 2000 végén, egy hét eltéréssel vették fel. A férj névvel vállalta az interjút, míg a feleség felvételei név nélkül (Anonymus Hungarian megjelöléssel) kerültek a gyűjteménybe. Feltételezésem szerint a feleség, mivel interjúja egy héttel később készült, megszerezni tudta a gondolatait, felkészült, és ez is közrejátszott a saját emlékezeti narratívájának a megalkotásában.

A házaspár tapasztalatainak emlékezete alapvetően ugyanazt az ívet követi, de vannak lényeges eltérések a szövegekben, amelyeket érdemes külön is tárgyalni. Menekülésük történetének elbeszélésében a magyar–osztrák határig nincs nagy különbség, de a Bécsben történtek és az a döntésük, hogy inkább Párizsba mennek vonattal, mint hogy a menekültekkel telezsúfolt városban várjanak, már máshogy rögzült emlékezetükben. A férj szerint a menekültek nagy száma és a hathetes brit várólista indította őket arra, hogy valami mást csináljanak. Ezért a francia követségre mentek, ahol engedélyt kaptak, hogy Bécsből a Párizsban élő rokonaikhoz utazzanak egy menetrend szerinti vonattal. A feleség emlékezetében egészen más történet maradt meg. Szerinte a hatóságok javasolták, hogy a járványveszély miatt, aki tud, utazzon el a városból. Ők hajlandóak voltak a köz érdekében cselekedni, így felszálltak az első vonatra, anélkül hogy tudták volna, hová indul a szerelvény. („Közösségi szellemiségű emberek voltunk. Felszálltunk az első vonatra, anélkül, hogy egyáltalán megnéztük volna, hová megy, és Párizsban kötöttünk ki.”²⁴) Míg a férj szerint a rokonaikhoz mentek, a feleség úgy emlékszik, hogy a rokonok a táborból vették magukhoz őket. A történet ott ér össze a házastársak emlékezetében, hogy munkát kellett találniuk Angliában annak érdekében, hogy munkavállalási engedélyt és vízumot kapjanak, és le tudjanak telepedni az országban. A feleség nem részletezi magát a folyamatot, annak körülményeit a férj jól illusztrált történetéből ismerhetjük meg.

Kiseb eltérések a későbbiekkel illetően is színezik kettejük tapasztalattörténetét, amíg el nem érkezünk a feleség számára igazán emberpróbáló ponthoz. A házaspár Cambridge-ben

²⁴ Imperial War Museum (IWM), Sound 20970. Interview with Anonymus Hungarian. – Itt és a továbbiakban: a szerző fordítása.

kapott munkát ugyanannál a cégnél, amely egyúttal szállást is intézett számukra. Egy félreértés következtében azonban a megérkezésükkor derült csak ki, hogy a befogadó család csupán bébiszittert keresett. A férj emlékei szerint szóltak a cégnek, és maradhattak még két hétig, amíg másik szállást nem találtak a városban. A feleség azonban egy nehéz, sőt egyenesen elviselhetetlen helyzetre emlékezett vissza, és arra, hogy ő maga – teljesen egyedül – igyekezett azt megoldani, vagyis másik szállást találni. Becsöngetett egy szimpatikus házba, és úgy tett, mintha a kiadó szoba miatt érdeklődne. A háziak pedig kaptak az alkalmon, és tényleg kiadtak nekik egy szobát. A történetet párbeszédese formában, részletgazdagon meséli az interjú során. Érezhetően sikerként értékelte, hogy saját erejéből kiutat tudott találni a számára rendkívül kellemetlen szituációból.

Mindketten egyetértettek abban, hogy nehéz volt megbarátkozni az angol szokásokkal, életmóddal, különösen az ételekkel és az időjárással. A férj narratíváját ugyanakkor alapvetően a problémák minimalizálása és a sikeres szakmai és magánéleti érvényesülés, illetve a beilleszkedés hangsúlyozása jellemzi. Így – a fentiekhez hasonlóan – a férj történetéből azokról a kihívásokról sem értesülünk, amelyekkel a házaspár akkor szembesült, amikor tovább akartak állni az első munkahelyükről.

Mindkettejük története koherens és megszakítás nélküli, melyet a végén a kérdező mintegy összegzésnek szánt kérdése zár le. Arra, hogy tapasztaltak-e diszkriminációt, a feleség elsőre nemmel felel, majd kibontva válaszát úgy egészíti ki azt, hogy nőként sok hátrányt szenvedett, és nagyon zavarja a beszéd pillanatában is, hogy gyakran kérdezték és kérdezik meg tőle az akcentusa miatt, hogy honnan jött. A záró kérdésre a férj is nemmel felel, de hangsúlyozza, hogy kezdetben a munkaerőpiacon vitathatatlanul hátrányban voltak, a felesége azért, mert nő, s mindketten azért, mert nem Angliában tanultak, emiatt nem bíztak eléggé a szakértelmükben, majd így összegez: „De ez tulajdonképpen érthető volt. Nem esett rosszul. Aztán később gyorsan el is tűnt.”²⁵

²⁵ Imperial War Museum, Sound, 20966. Interview with Janos Ferenc Kaposi.

A házaspár interjút azzal a céllal mutattam be részletesebben, hogy alátámasszam, a személyiség, a látásmód és a beszéd pillanatában jellemző elégedettség és lelkiállapot együttvéve milyen nagy hatással van a narratíva szerkezetére és tartalmára is. Az interjú során a férj érdekes és tényyszerű próbált lenni, nem akart részletekkel untatni, de pontos dátumokat, címeket, időpontokat idézett fel. A feleség érzelmileg sokkal telítettebb elbeszélést, több személyes történetet osztott meg a kérdezővel. Pontosan érezhető volt, hol és mikor érezte magát hátrányosan megkülönböztetve az angolokkal vagy a férfiakkal szemben. A férj elbeszélésében az életpályájuk szinte zökkenőmentesen ívelt felfelé egészen az interjú pillanatáig. Narratívájával egy szakmailag és a magánéletben is sikeres, az angol társadalomba, annak minden furcsasága ellenére beilleszkedett ember képét rajzolja meg. A feleség emlékezetében a letelepedés és a beilleszkedés folyamata ugyanakkor sokkal több küzdelemmel járt, több erőt kívánt. Az ő tapasztalattörténete egy minden nehézség ellenére sikeres életpályát magáénak tudó, de kissé keserű, és a másságával a beszéd pillanatáig küzdő személyiséget jelenít meg.

A bevándorlástörténeti munkákban az oral history interjúk a bevándorlók vagy menekültek mindennapi tapasztalatainak, élményeinek és sokszor életük rejtett aspektusainak feltárására használhatók.²⁶ A személyes megéléstörténetek nemcsak a megérkezés és a letelepedés pillanatának, de az azt követő időszaknak az emlékeit is feltárják számunkra. Kathy Burrell kötetében a saját maga által felvett interjúkban elsősorban arra koncentrált, hogy miről is akartak az interjúalanyai (első és másodgenerációs bevándorlók) mesélni. Ennélfogva a személyes megélés, az alany által átélt és igaznak vélt történet megismerése állt kutatása fókuszában. Szem előtt tartva, hogy a történet megalkotását a válaszadónak az emlékezés pillanatában megélt elégedettsége határozta meg, s alakította azt, hogy hogyan mutatta be az emlékeit, mit hangsúlyozott vagy hagyott ki.

²⁶ Kathy BURELL: I. m. 1.

Az emlékezet tárgya

Az interjúk különbözőségéből fakadóan a belőlük kinyerhető információk és azok részletessége is eltér. Az 1956-os Intézet életútinterjúi nyilvánvalóan nagyobb teret adtak az alanyoknak, részletesebb elbeszélésre, több pontosításra volt lehetőségük. Míg az IWM interjúiba, ha úgy tetszik, véletlenszerűen kerültek bele részletek a kérdezett szigetországbeli életéről, a menekültlét megéléséről. A továbbiakban azokat a témákat járom körül, amelyek az általam vizsgált interjúkban megjelentek, az ausztriai indulástól az angliai beilleszkedésig terjedő időszakot leíró történetekre fókuszálva.

Miért pont Nagy-Britannia?

Minden elbeszélésben egységesen megjelenik a határig vezető hosszú, fáradtságos, veszélyes út, majd a határ menti ideiglenes fogadóhelyek, falusi iskolák, tornatermek, az ott kapott étel, illetve valamelyik nagyobb osztrák város (Linz, Graz, Bécs), ahol egy átmeneti szállásra kerültek a menekültek. Itt egy kicsit megnyugodva és fellélegezve a menekültek első fontos döntése a letelepedés helyének megválasztása volt, ami – ha nem is túl részletgazdagon, de – minden elbeszélésben helyet kapott. Általában arról számolnak be, hogy a véletlen és a kedvező ajánlat terelte Nagy-Britannia felé őket.

A korábbiakban bemutatott házaspár a menekülés megtervezésének pillanatától kezdve Angliába készült, de ez a fajta tudatos választás a többi esetben kevésbé volt jellemző. Az interjúalanyok általában a kínákozó lehetőségek közül igyekeztek a legkedvezőbbet választani. Így történt ez az egyetemista menekültek esetében, vagy azoknál, akik számára ez a különleges helyzet újra lehetőséget teremtett a továbbtanulásra. Két olyan történet is feltárul az interjúkban, amikor az interjúalanyok eredetileg Németországba vagy Franciaországba készültek, de az oxfordi egyetem ajánlatának hatására megváltoztatták döntésüket. Ahogy az egyik válaszadó fogalmazott: „Én azt mondtam,

hogy én ugyan nem akarok Angliában lakni, de Oxford egy olyan esély, amit nem szabad elszalasztani.”²⁷

Az interjúk alapján fontos szempontnak tűnik az országválasztásban Nagy-Britannia biztonságos távolsága a Szovjetuniótól és relatív közelsége, legalábbis a tengerentúli országokkal összehasonlítva. Ez az indoklás több elbeszélésben is megjelenik. Néhány esetben a felkínált osztrák egyetemi hely vagy az ott lakó nagymama sem adott elegendő biztonságérzetet a menekültek számára ahhoz, hogy Ausztriában kezdjenek új életet. Több interjúban is elhangzott, hogy – mivel más országok akkor már nem fogadtak újabb menekülteket – a bizonytalan várakozás helyett az egyetlen, éppen elérhető lehetőséget választották: „tovább akartunk menni, amilyen gyorsan csak lehet”.²⁸ Néhány esetben olyan ígéret ismeretében döntöttek így, miszerint Angliából továbbutazhatnak a tengerentúlra. Egy 1956. december elején Nagy-Britanniába érkező interjúalany szerint az osztrákok ezzel az ígérettel tulajdonképpen becsapták, de legalábbis megtévesztették az Európán kívüli országba készülő menekülteket, annak érdekében, hogy minél gyorsabban megszabaduljanak tőlük, elhallgatva, hogy ez nem jelent automatikus lehetőséget.

És végül volt olyan válaszadó, aki szerint az emberek többsége azért nem akart Angliába menni, mert nem ismerte az országot. „Nem sokan akartak Angliába menni, mert nem tudtunk túl sok mindent Angliáról.”²⁹

Megérkezés és reflexiók

A menekültek repülővel (katonai és polgári géppel) vagy ritkább esetben vonattal és hajóval utaztak Nagy-Britanniába. A november végén, rövid várakozás után, repülőn érkező interjúalany arra emlékezett vissza, hogy lelkiismeret-furdalás győ-

²⁷ Interjú Márton Lászlóval, 1995. 1956-os Intézet OHA 654. 55.

²⁸ Imperial War Museum, Sound, 18198. Interview with Edmund Stephen Anthony Joseph Watterich.

²⁹ Imperial War Museum, Sound, 17292. Interview with László István Ormandy.

törte, amiért ilyen könnyen kijutott Magyarországról és érkezett meg egy békés országba, egy komfortos hotelbe, majd Oxfordba egy professzor családjához.³⁰ Szintén a legelsőik között érkezett az a válaszdó, aki számára az útközben felszolgált ebéd és az önkéntesek által a reptéren kínált édes, tejes tea maradt emlékezetes.³¹ Egy interjúalany emlékezetében, akit vonattal vittek Európa nagyobb állomásain keresztül Ostendéig, hogy ott hajóra szálljanak, nemcsak az addig sosem látott narancs és a ritkán látott csokoládé hagyott nyomot, de a rájuk irányuló figyelem és szeretet is: „Kölnre emlékszem nagyon jól, ott tovább állt a vonat és szinte leszállítottak minket és teletömtek csokoládékkal, meg mindenféle ajándékkal. Szinte bálványozva érezte magát az ember.”³²

A menekültáradat hírére elképesztő méretű gyűjtés kezdődött egész Nagy-Britanniában. Pénzt, lakhatást ajánlottak, ruhákat küldtek az emberek, hogy segítsenek, de az állam és az önkéntes szervezetek is óriási erőfeszítéseket tettek, hogy a beáramló mintegy huszonegyezer embert megfelelően ellássák és segítsék egy új élet megalapozásában. De mikroszinten vajon mennyire érezte ezt a fajta odafigyelést, érdeklődést egy-egy szereplő, és hogyan őrződött meg ez az emlékezetükben?

Az interjúalany egy alkalommal londoni fogadtatásukat a bécsivel hasonlítja össze, amikor elmeséli, hogy mindkét városban nagy volt a rokonszenv irántuk, de más jellegű. „Vagy bementem egy drogériába, hogy vegyek egy borotvakészüléket, de amit kinéztem magamnak, az többbe került, mint amit a kis zsebpénz megengedett, amit az építész kamarától kaptam.”³³ Erre egy hölgy megkérdezte, hogy megtisztelném-e őt azzal, hogy megengedem, hogy megvegye nekem a készüléket. Szóval ez nem volt Angliában.”³⁴ Vagyis míg Bécsben az együttérzést akár pénzben is kifejezték, addig Angliában az nem járt anyagi előnnyel, noha

³⁰ Imperial War Museum, Sound, 16852. Meisner, Peter (Oral History).

³¹ Interjú Pálffy Istvánnal, 2008. 1956-os Intézet OHA 880. 266.

³² Interjú Börzsöny Attilával, 1993. 1956-os Intézet OHA 510. 33.

³³ Az interjúalany építész volt, Bécsben a regisztráció során jelezték az építész kamarának, hogy egy alkalmazható mérnök érkezett. A kamara az állásajánlat mellé zsebpénzzel is ellátta.

³⁴ Interjú Huszár Lászlóval, 2001. 1956-os Intézet OHA 748. 50.

sok figyelem és érdeklődés mutatkozott irántuk. Egy Londonban és Oxfordban, az egyetemi hallgatók körében akklimatizálódó válaszadó szerint „[n]yilvánvaló volt, hogy érdeklődésre tartott számot akkor, aki innen Magyarországról jött, akkor hát azt érdeklődéssel kérdezték”.³⁵ Ez volt az interjúkon végigvonuló egységes emlék a befogadók attitűdjéről általában. Egyetlen kivételként Cambridge-ben, egy egyetemi professzor házában ideiglenes szállást kapott női visszaemlékező a befogadók teljes érdektelenségére emlékszik vissza. Párbeszédes formában mesél el egy történetet arról, hogy szállásadójuk azt feltételezte, be kell mutatnia a vasaló működését a Kelet-Európából frissen érkezett menekült párnak. Érezhetően mély nyomot hagyott benne az emlék, akkor és ott sértve érezte magát, de az interjúban felmenti vendéglátójukat, aki sem irántuk, sem a magyar forradalom iránt nem érdeklődött: „Nem akart ő engem megbántani, csak nem érdekelte a magyar forradalom [...] csak egy dadát akart.”³⁶

Az interjúkban gyakori motívum a meglepettség, sőt megdöbbenés, miután a menekültek azzal szembesültek, hogy az otthonukhoz képest Angliában mennyire más világba csöppentek. Sokszor jellemzik azt emlékeik szerint hideg, szürke és nyirkos helynek, ahol nagyon furcsák az ételek. A tizenhét évesen Magyarországról elmenekült diák például arról számol be, hogy rémisztően másnak látta új, választott hazáját: „Átkeltünk a hajón, és megérkeztünk Angliába, ahol teljesen más világ volt, és én megijedtem tőle. Akkor esett az eső, a vonatok mások voltak, az emberek mások voltak.”³⁷ Huszonhét éves menekülttársa viszont nagy élményként idézte fel első londoni látogatását, a narancsot és a csokoládét, ami mindenki számára elérhető volt a boltok polcain. Sokkal inkább rácsodálkozással nyugtázza új lakhelye különbözőségeit, amikor azt mondja: „hát látja az ember az angolokat, hogy öltöznek [...] Meg a taxik [...] Hát a másik oldalon van a kormánykerék. Itt minden más.”³⁸ Volt, akit London, a vi-

³⁵ Interjú Pálffy Istvánnal, 2008–2009. 1956-os Intézet OHA 880. 275.

³⁶ Imperial War Museum, Sound 20970, Interview with Anonymus Hungarian.

³⁷ Interjú Börzsöny Attilával 1993. 1956-os Intézet OHA 510. 33.

³⁸ Interjú Horváth István Dénessel, 2007, 1956-os Intézet OHA 867. 106.

lágváros nyugőzött le, esetleg éppen a kényelem és a nyugalom, az első angol étel, a karácsonyi szokások vagy a szabadság érzése ejtett ámulatba: „No most egy ilyen országból odakerölök, hogy én, mint politikai menekült, úgy mozgok, ahogy akarok, sehol sem kell jelentkezmem. Hát ez valami csodálatos érzés volt.”³⁹

Volt azonban, aki emlékei szerint egyáltalán nem ujjongott sem az ország, sem az emberek láttán: „Az angolokban volt valami, hogy mondjam, egyszerre nagyon kedves és lenéző. Szóval az volt az érzésem, hogy nem tekintenek embernek.”⁴⁰ Az időjárás, az egyforma házak és a furcsa ételek az emlékezők többsége számára új életüknek olyan részei voltak, melyeket időbe telt megszokniuk.

A szakirodalomból és a hivatalos forrásokból ismert, hogy az 1956-os magyar menekültek többsége a befogadóközpontokból táborokba került. Az itt vizsgált interjúkban őt válaszadó osztott meg tábori tapasztalatokat. Az egyik fiatal férfi későn, 1957 márciusában, hosszú ausztriai várakozás után került a Birminghamhez közeli Hednesfordban található menekülttáborba, annak ellenére, hogy Ausztriából a Ford Alapítvány támogatásával érkezett az országba. A táborban nyelvtanfolyamra járt, és segített a táborvezetőnek az ügyek intézésében. Ebből az időszakból csak jó emlékeket említ, boldog volt, mert rend volt, és mindenki barátságosan viselkedett vele, segített neki, ahol csak tudott. De úgy látja, nem tudott volna kikerülni a tábor falai közül olyan gyorsan, ha nem barátkozik össze a tábor parancsnokával, aki kapcsolatait latba vetve segített neki csatlakozni egy edinburgh-i angol nyelvtanfolyamhoz, hogy aztán onnan a Glasgów-i Egyetemre menjen tanulni.

Egy másik válaszadó három táborban is gyűjthetett tapasztalatokat, emlékezete mégis csupa pozitív eseményt őrzött meg. Talán mert ahogy említi, semmi jóra nem számított, ehhez képest már Ausztriában kiderült, hogy a nyelvtanfolyam elvégzése után folytathatja az egyetemet. Ugyan a repülőről leszállva Aldershotban, a légierő bázisán levő barakkokban helyezték el

³⁹ Interjú Vörös Jenővel, 2001, 1956-os Intézet OHA 749. 96.

⁴⁰ Interjú Márton Lászlóval, 1995, 1956-os Intézet OHA 654. 64.

őket, majd ő is a már említett hednesfordi táborba, onnan pedig egy másik, Stevenage-ben található táborba került. De kaptak enni, némi zsebpénzt, kijárhattak a városba, nyugalom volt, és emlékei szerint ez akkor elég volt ahhoz, hogy így valljon erről az időszakról: „rendkívül jól szórakoztunk”.⁴¹ Később ő is segítséggel, a tábori tolmács ajánlására jutott ki a táborból, egy cambridge-i professzor családja fogadta be, s pár hónap múlva folytatta a Magyarországon megkezdett vegyészmérnöki tanulmányait a Durhami Egyetemen.

Egy másik pozitív tábori emlék szintén azt jelzi, hogy kevés is elég volt a boldogsághoz. Az egyik válaszadó egy hétköznapi körülményt említ legmaradandóbb tábori élményként: „a csodálatos dolog az volt, hogy mikor Angliába érkeztünk, a hednesfordi táborba, hogy először feküdtünk lepedők között.”⁴²

S végül egy, az elsők között vonattal Angliába érkezett menekült tapasztalat történetét vizsgálva szembetűnő, hogy annak ellenére csupán helyszíneket és időpontokat sorol fel, hogy tizennyolc hónapot töltött tábori körülmények között. Először Doverben katonai barakkban szállásolták el, majd Letchworthben egy hostelben kialakított menekültszálláson lakott, végül pedig Londonba a St. George-in-the-East nevű, már nem működő kórházban kialakított szállásra került. Mindezek után 1958 májusában tudott csak önálló életet kezdeni, amikor Dél-Londonban, Croydonban, a British Council Aid for Refugees által felvásárolt házakból kialakított lakások egyikébe költöztették ki.⁴³

A szervezett szállásokon lakók megérkezésüket követően rögtön megkezdtek a nyelvtanulást, aki egyetemre mehetett, az azon a szinten, mások nyilván a mindennapi élethez szükséges nyelvtudást igyekeztek elsajátítani. Az egyetemisták számára a nyelvtanfolyam sikeres elvégzése jelentette a belépőt az egyetemre még akkor is, ha Magyarországról érettségi nélkül jöttek. Mások számára a munkakeresés, a nyelvtanulás és a lakáske-

⁴¹ Imperial War Museum, Sound, 18198. Interview with Edmund Stephen Anthony Joseph Watterich.

⁴² Interjú Vörös Jenővel, 2001, 1956-os Intézet OHA 749. 70.

⁴³ Imperial War Museum, Sound, 17292. Interview with László István Ormandy.

resés párhuzamosan zajlott. Az állandó állás megszerzése és a menekültszállásról való kiköltözés volt az a pont, amikortól a beilleszkedés lett a menekültek fő feladata.

„Átlagos brit életet élünk egy highgate-i sorházban”⁴⁴

– Álláskeresés, letelepedés, beilleszkedés

A tanulmányban vizsgált interjúkban a válaszadók narratívájában több helyen is felbukkant az érvényesülés, a munkakeresés, a munkahelyi előmenetel témaköre. Volt, aki emlékei szerint igen könnyen talált neki megfelelő munkát, mások nem részletezik, hogyan helyezkedtek el. A hivatalos források alapján annyit állapíthatunk meg, hogy a menekültek többsége a munkaügyi minisztérium közvetítésével jutott álláshoz, miközben az itt vizsgált forrásokban az interjúalanyok elsősorban a szerencse szerepét emelték ki: „Csak pusztá szerencse volt, hogy a jó helyen voltam a jó időben.”⁴⁵ Mások saját kitartásukat, szorgalmukat, felkészültségüket sejtetik a sikerek mögött.

A forradalom idején már orvostanhallgató interjúalany például évvesztés nélkül tudta befejezni tanulmányait. Másik esetben az ideérkezése után történelem diplomát szerző válaszadó egy brit vezető napilapnál dolgozott huszonöt évig, válaszai egy teljesen elégedett és sikeres ember képét tükrözik, aki már egyértelműen a brit társadalom integráns részének érzi magát: „Helyet kaptam a brit társadalomban. Szívesen fogadtak. Tetszett nekem. Tetszik, ahogyan a britek élnek, illik hozzám [...] Ugyanolyan feltetelek mellett tudtam és tudok érvényesülni, mint az angolok”⁴⁶ – summázza az interjú idején már nyugdíjas válaszadó.

A korábbiakban említett házaspár újsághirdetések útján jutott munkához. Volt példa arra is, hogy az interjúalany már a menekülttáborban lakva is dolgozott, majd segítség révén talált egyszerű fizikai munkát, de csak közel tíz év múlva, már meg-

⁴⁴ Imperial War Museum, Sound, 17307. Interview with Gabriela Gabor Ronay. – Highgate London egyik északi, előkelő negyede.

⁴⁵ Imperial War Museum, Sound, 20964. Interview with Laszlo Ferenc Peter.

⁴⁶ Imperial War Museum, Sound, 17307. Interview with Gabriela Gabor Ronay.

szilárdult egzisztenciával a háta mögött, saját erőből küzdötte fel magát, és találta meg a nyugdíjazásáig nagy kedvvel végzett foglalkozást.

Ugyanakkor egy, a menekültek késői hullámával érkező férfi emlékezetében több tényező is megjelenik, amelyek befolyással voltak arra, hogy feleségével hol és hogyan találtak munkát. Fontos tényezőként említi, hogy álláskeresőskor menekültként az otthoni munkájának szintje alá kellett céloznia. Emlékei szerint a következő tanácsot kapta: „ha dolgozni akarsz, ne célozz arra a színvonalra, amit otthon csináltál. Arról ne is beszélj, vállald el, ami kínálkozik, így indulj neki a dolgoknak.”⁴⁷ A válaszadó az átmeneti szállás (menekülttábor) helyét is fontos tényezőnek látja a munkakeresés szempontjából. S végül az ismerősök és kapcsolatok jelentőségéről is beszél, hiszen ő maga is egy korábban kivándorolt távoli ismerősnek köszönhette első munkahelyét. Ő újságíróból lett irodai alkalmazott, felesége banki alkalmazottból – szintén ismerős segítségével – pincér lett. Aki elmondása szerint szép lassan lépegetett felfelé a hierarchiában, s végül egy egyetemi menza vezetőjeként ment nyugdíjba.

A fentiekre némileg rezonál egy másik visszaemlékező, aki Birminghamben vegyész mérnöknek tanult, ahol egy arra kijelölt bizottság segített neki és más magyar hallgatóknak eligazodni a helyi viszonyokban. Fel is kereste a bizottság egyik tagját, amikor az első év elvégzése után nyári munkát keresett. Szavaira így emlékszik vissza: „Mikor nem kell az angoloknak a job, akkor jössz te.”⁴⁸ Avagy máshol is említve a témát: „Na de hát így is az ember azt mondta, te hát, te külföldi vagy, nem tolakodsz előre.”⁴⁹ Míg a munkahelyi előmenetel lehetőségéről úgy fogalmaz: „Hát abból a szempontból igen, hogy senior jobot, senior állást, ami azt jelenti, hogy vezető állást, arról neked le kellett mondani. Ha nagyon-nagyon szerencséd volt, akkor lehetett volna illet kapni. Az elsők az angolok voltak. Hát mindegy, hát azt mondták, hogy ez az ő országuk. Hát én ezt elfogadtam.”⁵⁰

⁴⁷ Interjú Vörös Jenővel, 2001, 1956-os Intézet OHA 749. 91.

⁴⁸ Interjú Horváth István Dénessel, 2007, 1956-os Intézet OHA 867. 162.

⁴⁹ Uo. 137.

⁵⁰ Uo. 162.

A másság tapasztalata

Az IWM által készített interjúkban a beszélgetés végén a diszkriminációval kapcsolatban feltett kérdés apropóján még egy fontos témakört vizsgálhatunk meg. Az interjúalanyok sokszor nemcsak az őket ért hátrányokról vagy azok hiányáról beszélnek, de visszatekintenek, reflektálnak a szigetországbeli életükre, a befogadók reakcióira, a menekülést követő időszakra is. Hogyan találták meg a helyüket a brit társadalomban? Milyen gondolatokat ébresztett bennük új környezetük? Nehéz megmondani, hogy amikor a válaszadó a háláját és elégedettségét hangsúlyozza a befogadó társadalmat reprezentáló kérdező előtt, akkor mennyiben igazodik – tudatosan vagy öntudatlanul is – a feltételezett elvárásokhoz. Arra a kérdésre, hogy érte-e őket diszkrimináció, ugyanakkor minden esetben nemleges választ adtak. A szakácsként, huszonhat évesen Nagy-Britanniába érkezett interjúalany például leszögezi, hogy semmiféle diszkriminációban sem volt része, és háláját fejezi ki az ott kapott lehetőségeért: „Nos, tudod, elég sok időbe telt, hogy kiismerjem az itteni életet. De örülök, és nagyon hálás vagyok, hogy itt lehetek. És sosem volt problémám a munkakereséssel, és ebben az országban engem is, és a munkámat is mindig elismerték és jól megfizették. Sosem volt egy rossz szavam sem az angliai élettel és a kilátásokkal kapcsolatban.”⁵¹ Egy másik interjúalany emlékei szerint nemhogy diszkriminációt nem élt át, de csodálkozva figyelte az emberek kedvességét, és hogy milyen örömmel fogadták: „Lenyűgöző, tudod, soha nem gondoltam volna, hogy ilyen szívesen fogadnak majd.”⁵²

Az interjúalanyok egy része ezt követően mégis megosztott néhány, főleg negatív vagy kellemetlen élményt, és reflektált a megérkezésüket követően átélt tapasztalataikra. Az egyik női visszaemlékező például értékes és ellentmondásos emléket oszt meg az interjújában. A kérdést követően kicsit kivár, más hangszínen nemet mond, majd pár mondatban visszaemlékezik arra,

⁵¹ Imperial War Museum, Sound 17439. Interview with Imre Laszlo Banathy.

⁵² Imperial War Museum, Sound 17282, Interview with Robert Gusztav Richard Lontay.

ahogy egyik páciense (klinikai pszichológusként dolgozott, miután végzett Oxfordban) azon sajnálkozott, hogy orvosa, vagyis a válaszadó, nem angol: „Milyen kár, hogy maga nem angol. Megkérdeztem, miért. Azt válaszolta, azért, mert minden más szempontból nagyon kedves vagyok. De ez a 1960-as években volt. Szóval... nem, sosem volt részem semmiféle megkülönböztetésben, segítséget kaptam.”⁵³

Az emlékezet gyakran felmerülő inkonzisztenciáját példázza az a visszaemlékező is, aki kijelentette, hogy nem tapasztalt diszkriminációt, ugyanakkor elismerte, hogy helyzetéből adódóan nagyon erős szakmai megkülönböztetést volt kénytelen elfogadni, és csak tíz év elteltével mondhatta azt el magáról, hogy valóban „[e]lfogadtak, nem éreztették, hogy idegen vagyok. Tíz év után azt mondták, most már idetartozol hozzánk.”⁵⁴

Egy huszonkét éves korában Angliába menekült fiatalember több mint ötven év elteltével, az interjú végén feltett kérdésre válaszolva úgy nyilatkozott, hogy Angliában jó külföldinek lenni, mert békén hagyják az embert. Mondta ezt annak ellenére, hogy elmondása szerint első angol barátnőjét azért nem vehette feleségül, mert az apa nem akarta egy külföldihez adni a lányát.⁵⁵

Összegzés

A fentiekben vizsgált forrásbázis hozzásegít az 1956-os forradalom következtében Nagy-Britanniába került menekültek mindennapi életében fellelhető különbözőségek, nehézségek, előnyök, pozitív és negatív tapasztalatok megértéséhez. Általánosságban igaz, hogy a menekültek életében perdöntő fontossággal bírt mind az utazás időpontja, mind annak módja. Nemcsak azért, mert e körülmények egészen más helyzetet teremthettek a menekültek számára, hanem mert egészen más élmény volt egy hosszú, akár több hónapot is kitevő ausztriai várakozás után megérkezni egy észak-angliai bányászváros mun-

⁵³ Imperial War Museum, Sound 20889, Interview with Katalin Jambor.

⁵⁴ Interjú Horváth István Dénessel, 2007, 1956-os Intézet OHA 867. 189.

⁵⁵ Interjú Ormay Antallal, 2001, 1956-os Intézet OHA 913. 103.

kásszállására, mint akár már november végén London utcáin sétálgatni, és narancsra meg csokoládéra költeni a rendelkezésre álló zsebpénzt. Így tehát nemcsak a menekültek hazájukban bírt társadalmi státusza, foglalkozása és életkora, de az érkezésük ideje (a fő választóvonal 1957 januárja előtt vagy után), annak módja (repülővel, vonaton vagy hajón), illetve az, hogy kellett-e tranzitáborban lakniuk Ausztriában vagy Jugoszláviában, míg megtalálták a letelepedésük helyét, befolyásolta az új életük indulását. Emellett természetesen egyéni képességeiken múlt, hogyan tudták kihasználni – vagy megteremteni – a lehetőségeket új élethelyzetükben. Ám az '56-os menekültek megéléstörténeteiben a letelepedésük során a bátorság, az öntudat és a találgékonyság mellett sokszor döntő jelentőséget kapott a véletlen is.

A vizsgált oral history interjúk nagyon fontos részletekkel gazdagítják tudásunkat az Angliába érkezett és ott megtelepedő magyarokról. Kiválóan érzékeltetik, hogy sok múlt az érkezés idején, helyén, azon, hogy tanulhatott-e, vagy rögtön munkába kellett állnia, vagyis minden érkezés és fogadtatás egyedi történetként írható le. A fentiekben bemutatott interjúk a különleges szükséghelyzetben, szervezett körülmények között a szigetországba kerülő emberek történetét tárta elénk. Olyan belső történeteket lehetett ezekből a nem kifejezetten a letelepedés történetének feltárása céljából készült interjúkból megismerni, amelyeket a hivatalos források homályban hagytak volna. Az egyéni emlékezet – ezekben megmutatkozó – lenyomatai kétséget kizáróan nélkülözhetetlen elemei a múlt felfedezésének.

FARKAS GYÖNGYI

„Zimmer frei”

A Kádár-kori balatoni szobakiadások emlékezete

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.4>

A hatvanas évektől a rendszerváltásig a balatoni települések lakóinak egyik leggyakoribb jövedelemkiegészítő tevékenysége a nyári szobakiadás volt. A Kádár-korra jellemző alacsony kereseti viszonyok között, a könnyebb boldogulás reményében sokan vállalták a saját lakóterük – családi házuk, nyaralójuk, lakásuk – megosztásával járó kényelmetlenséget és a vendégfogadás jelentette többletmunkát. Számuk az idegenforgalom növekedésével rohamosan emelkedett.¹

A szervezett szobakiadásra vonatkozó statisztikai adatok szerint a szobáikat idegenforgalmi hivatalok vagy utazási irodák² közvetítésével kiadó lakosok, nyaralótulajdonosok száma a Balaton-parti településeken 1960-ban még csak ezer körüli volt,³ 1970-ben már megközelítette a négyezret, 1980-ban pedig

¹ Az 1960-as évek előtt sem volt ismeretlen a szobakiadás jelensége a Balatonnál. A tömegturizmus előtt kialakult szobakiadási gyakorlatokról: SCHLEICHER Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2024. Lásd a *Szobakiadás* című fejezetet: 191–199.

² A hatvanas évek elején a Balatonnál még csak az IBUSZ és a Veszprém, illetve a Somogy megyei tanácsok felügyelete alatt működő megyei idegenforgalmi hivatalok foglalkoztak magánszemélyek szállásainak közvetítésével, úgynevezett „fizetővendég-szolgálattal”. 1969-ben csatlakozott hozzájuk a Cooptourist, a szövetkezetek utazási irodája, 1970-től pedig a Volántourist.

³ A szervezett szobakiadásra 1960-tól vannak statisztikai adatok, „fizetővendéglátás” címsor alatt. Az idegenforgalmi hivatalok és utazási irodák közvetítésével kiadott magánszállásokra vonatkozó első szabályozásra 1959-ben került sor. A miniszteri utasítás a szobák osztályba sorolásának kritériumait,

kis híján elérte a tízezret. A legtöbb szobakiadót 1983-ban tartották nyilván, ekkor tizennégyezren kötöttek szerződést idegenforgalmi hivattallal vagy irodával a Balatonnál.⁴ Ennél azonban lényegesen többen foglalkoztak szobakiadással, mivel az idegenforgalmi statisztikák nem tartalmazzák azoknak az adatait, akik nem közvetett módon, hanem magánúton adtak ki szobát. A helyi tanácsai szervek, amelyeknek a feladata volt nyilvántartani és adózásra, valamint üdülöhelyi díj fizetésére rábírní ezeket a szobakiadókat, képtelenek voltak mindenkit „felderíteni”, ezért tömeges jelenlétük a balatoni szálláshelypiacon bár nyilvánvaló, de statisztikailag mérhetetlen volt. A nyolcvanas évek legelején készült becslések⁵ szerint a szobakiadóknak megközelítőleg csupán *egyötöde* volt „látható”, miközben hatalmas tömeget alkottak azok a vendégfogadók, akik többé-kevésbé rejtve maradtak a hivatalos szervek előtt.

A magán-szobakiadás „kifehéritését” célzó erőfeszítések arra irányultak, hogy a szállásadókat beterejlék az utazási irodák és idegenforgalmi hivatalok állami kontrollt jelentő felügyelete alá, hogy a kormányzatnak nagyobb rálátása és ráhatása legyen

az egyes szálláskategóriákban beszédhető díjakat, valamint a szerződő felek (iroda, szobakiadó, szállóvendég) jogait és kötelezettségeit tartalmazta. A közlekedési és postaügyi miniszter 30/1959. (Közl. Ért. 16.) K. P. M. számú utasítása a fizetővendéglátó szolgálat és az annak keretében szedhető díjak szabályozásáról. *Tanácsok közlönye*, 1959. július 22. 561–562.

⁴ Kereskedelmi szálláshelyek kapacitása (Egységek száma). *Idegenforgalmi Adattár 1958–1965*. KSH, Budapest, 1966. 152.; *Idegenforgalmi Statisztikai Adatok*, 1970. KSH, Budapest, 1971. 48; *Idegenforgalmi Évkönyv*, 1980. KSH, Budapest, 1981. 66.; *Idegenforgalmi Évkönyv*, 1985. KSH, Budapest, 1986. 89. A nyolcvanas évek közepétől fokozatos csökkenés, majd 1989-től jelentős visszaesés figyelhető meg: 1990-ben már csak nyolc és fél ezer magán-szobakiadót tartottak nyilván a Balatonnál. *Idegenforgalmi Évkönyv*, 1990. KSH, Budapest, 1991. 43.

⁵ GÁBOR B. István: A második („kiegészítő”, „kisegítő”) gazdaság fogalma, fejlődési tendenciái és a munkaerő-gazdálkodás. *Munkaügyi Szemle*, 1981/6. 49–53.; IMRE János: A fizetővendéglátás időszerű problémái. *Kereskedelmi Szemle*, 1981/12. 23–28. A becslések azon alapultak, hogy a Magyarországra érkező külföldiek az itt töltött vendégéjszakáknak csupán 20 százalékában (!) jelentek meg a nyilvántartott kereskedelmi szálláshelyeken (szálloda, kemping, turistaszálló, szervezett magánszállás). Az „elvesző” külföldi vendégéjszakáknak csupán egy kis része lehetett barátoknál, rokonoknál ingyenesen eltöltött éjszaka, a többi magánúton kiadott szálláshelyeken történhetett.

az egyre szélesedő szállásadói magántevékenység alakulására, korlátozni tudják a magángazdaságból származó jövedelmeket, visszaszoríthatják a tiltott valutakereskedelmet, valamint szemmel tarthatják a tőkés országokból érkező „gyanús” turistákat.⁶ A szállásadók azonban anyagilag általában jobban jártak, ha magánúton adtak ki szobát, még ha több adót is kellett fizetniük, mint a szervezett szobakiadás résztvevőinek, illetve közülük nagyon sokan – bízva az ellenőrzés alacsony hatékonyságában – továbbra is feketén, adózás nélkül fogadtak vendégeket.⁷ A magánúton történő szobakiadás teljes tilalmával ugyanakkor nem akarták ez utóbbiakat sem elriasztani teljesen a vendégfogadástól, mivel az országnak nagy szüksége volt a magánszemélyek szálláshelyeire.

A könnyű devizabevételi forrásnak tekintett idegenforgalom fejlesztésében érdekelt állam ugyanis nem volt felkészülve a hatvanas évektől egyre nagyobb számban érkező turisták fogadására.⁸ A szálláshelyek hiányát pedig gyorsabbnak és mindenekelőtt gazdaságosabbnak gondolták magánszemélyek már meglévő szobáinak bevonásával, mint jelentős állami beruházásból végrehajtott nagyarányú szállodafejlesztéssel pótolni.⁹ Nemcsak engedélyezték tehát, hanem erőteljesen ösztönözték is a magán-

⁶ A „gyanús” külföldieket többek között éppen az utazási irodák informátornak beszerzett alkalmazottjaival figyeltette az állambiztonság. Lásd BÉRESI Ákos: *A gyanú árnyékában – A keletnémet és a magyar állambiztonság tevékenysége a Balatonnál (1963–1989)*. Kocsis Kiadó, Budapest, 2023. Erről szólnak az *Utazási irodák az állambiztonsági szolgálatában* és a *Besúgók az idegenforgalmi hivatalban* című fejezetek, 54–78.; 195–204.

⁷ A szobakiadásból befolyó jövedelmeket a szobaáruk rögzítésével és progresszív adóztatással kísérelték meg korlátozni. A privát szállásadókra a szervezetteknel jóval magasabb adót róttak ki. Erről és a kijátszási-elrejtőzési technikákról *A vendégyszerzés* című fejezetben lesz szó részletesebben.

⁸ A Kádár-kori idegenforgalom történeti vonatkozásait Rehák Géza és Slachta Krisztina dolgozta fel: REHÁK Géza: *Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején*. *Aetas*, 2009/2. 104–117.; REHÁK Géza: *Vörös Riviéra. A Balaton a Kádár-korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024; SLACHTA Krisztina: *A „magyar virscaft”. A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai*. *Metszetek*, 2014/2. 93–109.; SLACHTA Krisztina: *Két világ határán: a magyar idegenforgalom az 1970-es években*. *Múltunk*, 2016/4. 85–112.

⁹ A turizmus érdekeit előtérbe helyező pragmatikus hozzáállás a vendéglátás és az étel-miszer-ellátás területén is érezhető volt a népszerű üdülőhelyeken (máskor zöldséges, lángos, vendéglős megjelenése).

szobakiadást – elképzelésük szerint szigorú állami felügyelet mellett –, annak ellenére is, hogy egy magángazdasági tevékenység ilyen fokú támogatása nem volt összeegyeztethető a rendszer szocialista jellegéről hangoztatott elvekkel. Ráadásul a magán-személyek szobakiadói tevékenysége a korabeli hivatalos megítélés szerint „munka nélküli jövedelemszerzésnek” számított, mivel a szállásadók tulajdonuk (lakóingatlanuk) hasznosítása, nem pedig munkájuk révén jutottak jövedelemhez (még ha nem kevés munkát fektettek is a vendégfogadásba). A hivatalos ideológia és a politikai gyakorlat közti ellentmondást azzal igyekeztek feloldani, hogy a magán-szobakiadás idegenforgalmi jelentőségét, komoly népgazdasági hasznát hangsúlyozták. A nem „szocialista módon” történő egyéni gyarapodás – egy bizonyos mértékig – azzal válhatott legitimmé, hogy a nagyobb közösség, a „nép” és ezáltal magának a szocialista rendszernek az érdekeit szolgálta. A „kíváncosnál” nagyobb jövedelmek haszonélvezőit – akiket korlátozó-büntető jogszabályokkal nem tudtak megfegyelmezni – ugyanakkor élesen bírálták, és igyekeztek ellenük hangolni a közvéleményt. A szobakiadást jövedelemkiegészítésként folytató alacsony keresetűek, kisnyugdíjasok tevékenységéről megértően és támogatóan beszélt a hivatalos álláspontot tükröző sajtó, míg a „mértéken felül” meggazdagodni kívánó, „pénzsóvár” szobakiadókat „nyerészkedőknek”, „harácsolóknak” állították be, akiket a „szocialista embertől idegen” „kispolgári hörcsögszemlélet” jellemez. A nyári szállásadás révén nagyobb haszonra szert tevő szobakiadók, nyaralótulajdonosok elleni hangulatkeltés különösen a hetvenes évek első felében, a reformellenes kampány idején erősödött fel.¹⁰

¹⁰ „Az egyik legjellemzőbb és legelterjedtebben negatív jelenség a túlzott anyagiasság, az ügyeskedés, a gyors meggazdagodásra való törekvés – állapította meg egy Veszprém megye idegenforgalmi helyzetéről szóló 1973-as pártjelentés. – Egyesek minden kihasználható helyiséget kiadnak nyáron, »kiköltöznek a tyúkólba is«, mások, akik nyaralót vásárolnak az OTP-től, csak a kulcsátadás-kor látják nyaralóikat, mert egész idényben a »rokonaik« [rokonoknak álcázott fizetővendégek] tartózkodnak abban, s így igen magas munka nélküli jövedelemre tesznek szert.” Jelentés az idegenforgalom politikai, ideológiai, gazdasági helyzetéről és feladatainkról Veszprém megyében. d. n. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-VeML), MSZMP Veszprém Megyei Bizottságának iratai (a továbbiakban: XXXV. 1. f.) 1973. 35. ó. e. 126. d.

A pragmatikus hozzáállás a szobakiadás kérdéséhez – ezzel együtt – a korszakban végig megmaradt, ugyanis az állami szállodaépítés és szálláshelybővítés nem követte a turizmus növekedésének ütemét. A magánszemélyek szálláshelyei a kereskedelmi szálláshelyek¹¹ egyre nagyobb hányadát tették ki. 1970-ben az összes nyilvántartott kereskedelmi szálláshely kicsit több mint fele, 1980-ban pedig már 65 százaléka volt magánkézben. A Balatonnál még inkább ez volt a helyzet; 1970-ben a férőhelyek 70, 1980-ban pedig több mint 80 százalékát magán-szobakiadók üzemeltették,¹² és ezekben az adatokban csak a szervezett magán-szálláshelyek vannak benne.

A nyári szobakiadás-vendégfogadás lényeges társadalmi tapasztalat volt a tömeges idegenforgalom által érintett térségekben, különösen a Balaton-parti településeken, ahol a lakosság számottevő része kapcsolódhatott be ily módon (is) az állami szektoron kívüli második gazdaságba. 2023-ban azzal a meggyőződéssel kezdtem el interjúkat készíteni egykori balatonfüredi és tihanyi szobakiadókkal, hogy beszélgetéseink során felidézett személyes emlékeik vendéglátással foglalkozó éveikről nemcsak egyedi történetek, hanem egy jelentős társadalmi csoport tapasztalatait, élményeit is tükrözik, és társadalomtörténeti szempontból releváns ismeretek forrásai lehetnek. Balatonfüred és a szomszédos Tihany a Balaton északi partjának legnépszerűbb, leglátogatottabb üdülőhelyei közé tartoztak, ami már önmagában is indokolhatja, hogy miért ezeken a településeken kezdtem el interjúalanyokat keresni. A helyszínválasztásban azonban személyes érintettségemnek is komoly szerepe volt: Balatonfüreden nőttem fel, és a hatvanas évek végétől szüleim is kiadták 1960-

A Balatonon üdülni vágyókat gát lástalanul kihasználó, indokolatlanul magas jövedelemre szert tevő, nyereszskedő szobakiadókról, lángossütőkről, zöldségesekről szól Bertha Bulcsú *A napfény ára* című írása is. A nyaralója minden egyes zugát kiadó tulajdonosról szóló történet Bertha saját, 1966-ban szerzett élményén alapul. BERTHA Bulcsú: *A napfény ára. Jelenkor*, 1973/7–8. 667–680.

¹¹ Kereskedelmi szálláshelyek: szállodák, turistaházak, nyaralóházak, valamint magánszemélyek szervezett szálláshelyei. Ezekben az adatokban a kempingek nem szerepelnek.

¹² Kereskedelmi szálláshelyek kapacitása. Férőhelyek száma. *Idegenforgalmi Statisztikai Adatok*, 1970. KSH, Budapest, 1971. 50.; *Idegenforgalmi Évkönyv*, 1980. KSH, Budapest, 1981. 68.

ban épült kétszobás kockaházunk egyik szobáját. A gyerekként átélt vendégfogadás nyaraim egyik meghatározó élménye volt.

A visszaemlékezők

2023-ban és 2024-ben kilenc interjút készítettem tizenhárom résztvevővel.¹³ Mivel a helyi lakosok, nem pedig a nyaralótulajdonosok¹⁴ szobakiadási gyakorlata érdekelt, olyan interjúalanyokat kerestem, akik saját családi házukat osztották meg a szállóvendégekkel. Motivációikról, vendégszerzési módszereikről, vendéglátói szokásaikról, bevételeikről és azok felhasználásáról, a szállóvendégekkel kialakult kapcsolataikról, a szobakiadással kapcsolatos élményeikről, tapasztalataikról kérdeztem többek között őket.

A visszaemlékezők közül ketten élnek Tihanyban: Anna és Teréz, a többiek balatonfüredi lakosok. Három beszélgetőtársam az 1960-as évek végétől adott ki hosszabb-rövidebb ideig szobát: az interjúkészítés idején 91 éves Irén, a 85 éves Anna és a 83 éves Erzs. Margit (70¹⁵) szülei szintén ekkor kezdtek hozzá a vendéglátáshoz, Margit tinédzser korú lányként volt tanúja és részese az

¹³ Az anonimitás megőrzése érdekében interjúalanyaim azonosításhoz csak keresztnévüket használom. Interjúk: Irénnel. Balatonfüred, 2023. szeptember 11. (A továbbiakban, amennyiben a főszövegben nem szerepel egyértelműen az idézet forrása, minden interjú esetében az adott névvel: Interjú Irénnel.); Annával és lányaival. Tihany, 2023. szeptember 20.; Terézzel. Tihany, 2023. szeptember 20.; Ágival. Balatonfüred, 2023. október 2.; Erzsivel. Balatonfüred, 2023. október 15.; Edittel és Évával. Balatonfüred, 2024. január 10.; Margittal. Balatonfüred, 2024. január 12.; Judittal. Balatonfüred, 2024. február 3.; Lajossal. Balatonfüred, 2024. március 11. – Az interjúk a szerző tulajdonában.

¹⁴ A hazai hétvégiház- és nyaralóépítés jellemző folyamatait vizsgálja az 1960-as–1980-as években NÉMETH Szandra: *A második otthonok expanziója: magánüdülők Magyarországon az 1960-as – 1980-as években*. Doktori disszertáció. ELTE, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2019. A nyaralók idegenforgalmi hasznosításáról lásd a *Szobakiadás* fejezetet (134–139.). Forrás: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44833/diss_nemeth_szandra_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltve: 2020. 01. 28.)

¹⁵ A nevek melletti zárójelben szereplő szám a továbbiakban az interjúalanyok életkorát jelzi az interjúkészítés idején.

eseményeknek. Anna lányai, Ibolya (65), Ilona (63) és Vera (55), akik ugyancsak jelen voltak a beszélgetésen, szintén gyerek- és tinédzserkori emlékeiket elevenítették fel. Hat beszélgetőtársam: Teréz (74), Ági (71), Lajos (65), Judit (62), valamint Edit (62) és testvére, Éva (59) az 1980-as években kezdett vendégfogadással foglalkozni. Edit és Éva szüleik korábbi szobakiadói tevékenységét újították fel egy-másfél évtizedes szünet után, Judit pedig anyósától vette át a szobakiadást, miután bekerült a családba.

Nem véletlenül voltak szinte csak női beszélgetőtársaim; a szobakiadás menedzselése (ügyintézés, takarítás, mosás stb.) ugyanis a nők feladata volt a hagyományos családi munkamegosztás szerint (ahogy a háztartás vezetése és a gyereknevelés is), amit jellemzően főállású munkájuk mellett végeztek. Ez volt a helyzet interjúalanyaim esetében is; a kétkeresős családok megélhetését döntő részben a férj és a feleség fizetése biztosította, amit a második gazdaságban végzett tevékenységekből, köztük a szobakiadásból származó bevételekkel egészítettek ki. Teréz volt az egyedüli kivétel. Ő ápolásra szoruló édesanyja miatt egy idő után kénytelen volt feladni állását, és a kieső jövedelmet szobakiadásból igyekezett pótolni.

Női interjúalanyaim többsége fizikai vagy adminisztratív munkát végzett az idegenforgalom, a vendéglátás és a kereskedelem területén. Tihanyi üdülőkben talált munkát Anna és Teréz (amíg állásban volt), előbbi szakácsként, utóbbi raktárosként dolgozott. Irén bolti eladó volt Balatonfüreden, Erzsi pedig élelmiszevezető a Szívkórházban. Margit édesanyját a városgazdálkodás foglalkoztatta, nyáron például a strandon kapott munkát. Ági gimnáziumi végzettséggel, valamint német- és francianyelv-tudással idegenforgalmi ügyintéző volt egy utazási irodában. Lajos felesége egészségügyi asszisztens, Judit tanárnő, Editék édesanyja pedig orvos.

A vizsgált családok férfi tagjai nagyrészt szakmunkások voltak, és önálló kisiparosként (Editék asztalos édesapja és Judit fényképész férje) vagy állami vállalat, szövetkezet alkalmazottjaként dolgoztak. Margit apja kőműves, Erzsi férje fodrász, Terézé villanyszerelő, Ágié pedig asztalos volt. (Utóbbi kettő a rendszerváltás után önálló vállalkozó lett.) Irén villamosipari technikus

férje volt csak magasabb beosztásban, egy megyei vállalat osztályvezetőjeként dolgozott. Lajos informatikus, majd középiskolai tanár volt. Mezőgazdasági munkakörben egyedül Anna férje dolgozott, fogatos volt a tihanyi állami gazdaságban. Szakmájuk, foglalkozásuk révén többen a második gazdaságba is bekapcsolódtak.

A vendégfogadás motivációi és terei

A szobakiadás kezdete több visszaemlékező elbeszélésében is családi házuk felépítéséhez, illetve kibővítéséhez kapcsolódott, a vendéglátásból befolyt pluszjövedelemre eleinte az építkezés befejezéséhez, a kölcsönök visszafizetéséhez volt szükségük. A családi házak a korszakban jellemzően magánépítkezés keretében, bérelt vállalkozókkal, helyi mesteremberekkel és nem kevés családi-rokoni munkaerő bevonásával, kalákában épültek.¹⁶ A tetőtér beépítésére sok esetben csak évekkel később, nemritkán saját kivitelezésben került sor.¹⁷ A kész vagy félkész házba rendszerint az addigra már megszületett gyerekkel/gyerekekkel együtt költözött a család, előtte a szülőknél vagy albérletben laktak.

Interjúalanyaim egy része a hatvanas években építkezett. Ekkor készült el Irén háromszobás, Margit szüleinek pedig kétszobás kockaháza és Erzsi szintén háromszobás sorházi lakása Balatonfüreden, valamint Anna háromszobás háza Tihanyban. Ezekben az években épült fel Editék szüleinek és Judit anyósáéknak is a családi háza, amelyeket később bővítettek ki a tetőtér beépítésével, illetve hozzáépítéssel. Juditék esetében az tette szükségessé a lakótér megnövelését, hogy a fiatal pár is odaköltözött.¹⁸

¹⁶ Editék apja asztalosként szintén jelentős részt vállalt házuk felépítésében: „Asztalosként meg ezmesterként nagyon sok mindent ő csinált.” – Interjú Edittel.

¹⁷ „Aztán az apósom megcsinálta a tetőtér-beépítést a házban.” – Interjú Judittal.

¹⁸ Évtizedekkel később Juditék lánya is ugyanazon a telken építkezett.

Ági és Lajos a nyolcvanas évek elején már eleve tetőtér-beépítéses, illetve emeletes házat épített: Lajos különállót, Ági emeletes sorházi lakást egy négyes társasházban. Teréz szintén a nyolcvanas évek elején bővítette ki a régi szülői házat Tihanyban.¹⁹ Ő volt az egyedüli interjúalanyaim közül, aki a bővítés során családja szükségleténél nagyobb lakóteret alakított ki, hogy a lakás egy részét vendégfogadással hasznosíthassa. A szüleinek, valamint saját családjának fenntartott lakrészek mellett három-négy szobában tíz-tizenkét vendéget is tudott fogadni.²⁰

A többiek elmondása szerint náluk a szobakiadás lehetősége nem volt szempont a házépítésnél. Ők családjuk igényeihez alakították építendő lakóházuk méreteit, a vendégfogadáshoz pedig a család által használt lakótérből különítettek el ideiglenesen kisebb-nagyobb területet. Általában egy szobát fenntartottak maguknak, de esetenként kiköltöztek az ingatlanuk területén kialakított ideiglenes szálláshelyre (szuterénbe, nyári konyhába, garázsba, kis melléképületbe), és valamennyi szobájukat átengedték a vendégeknek. A konyhát, a fürdőszobát és a vécét azonban a vendégekkel közösen használták. A tetőtér-beépítéses házaknál már jobban elkülönült a háziak és a vendégek által használt tér. A háziak nyárra az alsó szinten rendezkedtek be, a vendégeket pedig az évközben általában a gyerekek által lakott tetőtérben helyezték el, amit már eleve vécével és fürdővel/zuhanyozóval építettek. Néhányan kis főzősarkot is kialakítottak számukra hűtővel és főzőlappal.

Ági szerint – aki nemcsak szobakiadó volt, hanem az egyik szobakiadással foglalkozó füredi utazási iroda alkalmazottja is, ezért nagyobb rálátása nyílt a helyiek szobakiadási szokásaira – a füredi szobakiadók általában egy szobát megtartottak maguknak, és csak ritkán és rövid időre költöztek ki a lakásból. Ezt erősítik meg interjúalanyaim elbeszélései is. Egyedül Irén számolt be arról, hogy voltak olyan évek, amikor mind a három szobájukat kiadták az IBUSZ-on keresztül, és ők a garázsban laktak: „Minden ki volt adva. Mi kint voltunk a garázsban. Igen,

¹⁹ Megvásárolták a ház másik felét, és beépítették a tetőteret.

²⁰ Miután fia megnősült, az ifjú pár elfoglalta a vendégfogadásra kialakított tér egy részét, de nyárra ők is kiköltöztek egy udvari melléképületbe.

és ott szalmazsák volt, meg... matrac talán? Igen, mert volt matracunk is, az egyik gyerek matracon feküdt, a másik meg szalmazsákon, mi meg a papával... már fogalmam sincs, hogy min feküdtünk, nem tudom, de ott volt a gáztűzhely, és ott főztem, és ott aludtunk.”²¹ A többi interjúalanyom csak olyankor hagyta el átmeneti időre a házat, ha a vendégjárás úgy kívánta. Annáéknál például a szülők akkor költöztek ki a nyári konyhába egy-két napra, amikor a régi vendégek még nem mentek el, az újak viszont már jöttek volna: „Nem akarta az ember elszalasztani a következő egyhetit, és akkor [...] a mamáék kimentek a nyári konyhába aludni két éjszakára, és amikor innen távozott a vendég, akkor bejöttek. Így lett megfogva a vendég” – mesélte Anna lánya, Ilona. Erzsiéknél is előfordult, hogy ideiglenesen a közelben lakó rokonuknál húzódtak meg egy rövid időre: „Hát úgy képzelj el, hogy volt úgy, hogy mind a három szobát kiadtuk, és mi meg a Jóskával meg a gyerekekkel öreganyámhoz mentünk le aludni.”

A házépítés és a szobakiadás közti összefüggésre Irén történetei világítanak rá legjobban. Ők 1966-ban költöztek be két gyerekekkel a szomszédos településről Balatonfüredre, a még teljesen el nem készült háromszobás családi házukba, és a házépítés befejezéséhez, valamint a lakás berendezéséhez szükséges költségeket próbálták a szobakiadással előteremteni:

Ideköltöztünk, de a lakásból csak egy szoba és a konyha volt készen, még a fürdőszoba sem volt kész egészen. De hát kellene a pénz [...], s akkor szóltunk az IBUSZ-nak, hogy kiadnánk a lakást. Kijöttek, megnézték. Hát mit adunk ki? Hát ugye ezt, ami kész volt, ezt kiadjuk, és akkor nagyon igyekeztünk, hogy a másik szobát is valahogy úgy tegyük rendbe, hogy ha valaki elfogadja, [...] lakhat benne. [...] És aztán közben, ahogy jövedgetett be a pénz az IBUSZ-tól, meg a keresetünkből, igyekeztünk rendbe tenni. Dehát volt, hogy itt voltak a vendégek, de se függöny nem volt, se szőnyeg nem volt, szóval ilyen szegényesen volt. De boldogok voltak az NDK-sok, hogy egyáltalán befogadtuk őket.²²

²¹ Interjú Irénnel.

²² Uo.

Ági, aki 1972-től dolgozott a Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal balatonfüredi kirendeltségének szobakiadói részlegén, így mutatta be a szerződéskötés folyamatát a szobakiadókkal. Ehhez hasonlóan történhetett az IBUSZ-ban is: „A szobakiadók beszerzése is a mi dolgunk volt. [...] Őstől tavaszig

Edit és Éva, akik még kisgyerekek voltak, amikor 1964-ben beköltöztek emeletesnek tervezett házuk már elkészült alsó szintjére, úgy tudják, hogy szüleik egy-két évig azért adtak ki egy szobát, hogy mielőbb vissza tudják fizetni a rokonoknak a házépítés folytatásához tőlük kapott kölcsönt. Margit és Lajos is a házépítés befejezéséhez szükséges anyagiak előteremtésével indokolta, hogy miért szorultak rá a pluszjövedelemre.

Azok a visszaemlékezők, akik nem az építkezéssel járó kiadásokra hivatkoztak, amikor arról kérdeztem őket, hogy mi volt a fő motivációjuk, miért kezdtek hozzá a vendégfogadáshoz, az alacsony kereseteket és a könnyebb megélhetést hozták fel indítékként. „A fő indok az volt – mondta Ági –, hogy legyen egy kis mellékkereset. [...] Senki se keresett eleget, pláne, ahol gyerekek is voltak.” Judit anyósáék is azért adták ki menyük szerint, „hogy egy kis pluszjövedelemre szert tegyenek”.²³

A mintakövetésnek szintén fontos szerepe volt abban, hogy a szobakiadást fontolgatók rászánták magukat a vendégfogadásra. A könnyű pénzkereseti lehetőségről terjengő hírek vették rá Editéket is arra, hogy belevágjanak: „Én úgy emlékszem, hogy az volt bennünk, hogy mindenki mondja, hogy milyen jól lehet ezzel keresni, próbáljuk meg újra, és akkor így kezdtük újra a nyolcvanas években.”²⁴ Teréz, aki szintén a nyolcvanas évek közepétől adott ki szobát, másféle hangokról is beszélt: őt egyesek nem rábeszélteni, hanem lebeszélteni akarták a szobakiadásról: „Volt, aki azt mondta, hogy »Ó, nem érdemes, dehogyis, mindent törnek, nem érdemes kiadni.«” Szerinte ezek a megnyilvánulások rosszindulatból, irigységből fakadtak, de lehet, hogy a tihanyi szálláshelypiac telítődésétől tartó szobakiadók a leendő versenytárstól akartak így megszabadulni.

szerveztük a szobakiadókat, de nem úgy taláломra, hanem aki akart, az bejött az irodába, és fölajánlotta a szobáját, hogy kiadná. [...] És akkor kimentünk hozzájuk [...], és megnéztük azt a szobát, meg a fürdőszobát és a konyhát, amit kiadnának, mert leírást kellett a szobáról készíteni, hogy hány ágyas, mi van benne: szekrény, komód meg ilyesmik. [...] És akkor megírtuk a szerződést, megállapítottuk az árat. Megvolt, hogy mi szerint kell besorolni, hogy elsőosztályú vagy másodosztályú.”

²³ Interjú Judittal.

²⁴ Interjú Edittel.

A kereset

Beszélgetőtársaim harminc-ötven év távlatából nemigen tudták felidézni, hogy mennyi bevételük származott a szobakiadásból, illetve hogy ez a család összjövedelmének mekkora hányadát jelentette. Egyedül Teréz emlékezetében maradt meg az 1990-es nyári szezon bevétele, mivel az olyan nagy volt, hogy autót tudtak belőle venni, 300 000 forintért egy Ladát.²⁵ A havi nettó átlagkereset ekkor 10 108 forint volt.²⁶ Habár Teréz „főállású” szobakiadóként tavasztól késő őszig négy szobában tizenkét ágyon tudott vendégeket fogadni, továbbá reggelit is adott nekik, ilyen jelentős bevétel nem volt általános az ő szobakiadói gyakorlatában sem. Az autóba investált pénzösszeg éppen szokatlan nagysága miatt maradhatott meg emlékezetében.

Ági bevételeiről az általa megőrzött néhány szobakiadási dokumentumból (vendégekönyv, havi elszámolási papírok) alkothatunk képet. Ő két szobában öt vendéget tudott elszállásolni. 1989 augusztusában 38 vendégéjszakát töltöttek el nála, amiért 23 795 forint kapott az utazási irodától. A havi nettó átlagkereset ekkor 8165 forint volt,²⁷ vagyis ennek majdnem háromszorosát tudta szobakiadással elérni. Ez a bevétel nem volt általánosan jellemző, Ági ugyanis másoknál kedvezőbb helyzetben volt, mivel az utazási iroda alkalmazottjaként könnyebben jutott vendégekhez.

Bevételeik nagyságát interjúalanyaim (számok és arányok helyett) általában azzal érzékeltették, hogy elmondták, hogy mire költötték a nyári pluszkeresetet, mire futotta belőle. Többeknél visszatérő motívum volt, hogy ebből szerezték be a téli tüzelőt (szenet, fát, olajat, amivel éppen fűtöttek).²⁸ Ebből fedezték továbbá a házon végzett kisebb-nagyobb javítások költségeit és

²⁵ 1990-ben egy Lada Samara 2109 ára 295 000, egy Lada 1500 ára 310 000 forint volt. *Autó-Motor*, 1990/4. 12–13. Átlagautók, átlagálmok.

²⁶ A bruttó kereset és a reálkereset éves változása. Forrás: https://adatbank.krtk.mta.hu/tukor/00060_hu.htm (Letöltve: 2026. 02. 26.)

²⁷ Uo.

²⁸ A fűtésre és háztartási energiára fordított kiadások 1977-ben a lakosság összes fogyasztásának 3,1 százalékát tették ki, ez az arány 1995-re 5,5 százalékra nőtt. GÁCS Endre: A lakossági fogyasztás szerkezete Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 1998/1. 50–62. 52.

a lakás modernizálását célzó nagyobb beruházásokat. A nyári pluszkereset segítette elő a háztartások gépesítését, motorizációját is: a fatüzelésű fürdőszobai vízmelegítőt villanybojlerre cserélték, bevezették a központi fűtést, illetve motorkerékpárt, majd a nyolcvanas évek végén többen autót is vásároltak.²⁹ Két interjúalanyom is beszélt arról, hogy a szobakiadás bevételeiből finanszírozták a családi nyaralást.

Gyakorlatilag a szobakiadásból annyit lehetett keresni, hogy abból meg tudtuk venni télre a szenet, meg egyszer nyáron el tudunk menni egy hétre nyaralni a gyerekekkel.³⁰

Mi abból a pénzből vettük meg mondjuk télre az olajat vagy a fát, mikor mivel tüzeltünk a kazánban, vagy volt, aki ebből ment el üdülni valahova, vagy egy nagyobb beruházást vagy javítást a házon ezekből tudtak csinálni.³¹

A szobakiadásból származó bevételeiket tehát a mindennapi megélhetés költségeit meghaladó pluszkiadásokra fordították. Teréz így foglalta össze a lényegét: „Ebből itt ez a balatoni nép egy kicsit jobban tudott boldogulni.”

A boldogulás üteme és mértéke a család egyéb bevételeitől is függött. A vendégfogadás ugyanis csupán egyike volt azoknak a második gazdaságban végzett tevékenységeknek, amelyekkel a Balaton mellett élők igyekeztek kiegészíteni munkaviszonyukból származó és életszínvonaluk megőrzéséhez vagy növeléséhez kevésnek tartott keresetüket. Interjúalanyaaim szinte valamennyien több forrásból jutottak pluszjövedelemhez.

Annáék Tihanyban főállásuk mellett mezőgazdasági kistermeléssel foglalkoztak. Háztáji gazdaságukban állatokat neveltek részben saját fogyasztásra, részben eladásra. Az állatok takarmányát is maguk termelték meg, továbbá szőlőjük is volt. Lovat is tartottak, Anna férje talajművelési munkákat vállalt vele a helyi szőlőkben. Mindez nagyon sok munkával járt, amiből minden

²⁹ A hatvanas-hetvenes években a magyarországi településeken lezajlott modernizációról, életstílusváltásról: VALUCH Tibor: A társadalmi változások néhány jellegzetessége Magyarországon a Kádár-korszakban. *Múltunk*, 2012/2. 10–26.

³⁰ Interjú Lajossal.

³¹ Interjú Ágival.

családtagnak ki kellett vennie a részét. Üdülni nem mentek, a bevételeket a lakás korszerűsítésére fordították, autójuk is az elsők között volt a faluban. Lányuk, Ilona szerint sokan irigyelték őket: „Engem nagyon sokat szekáltak gyerekkoromban, hogy kulákok a szüleim, hogy nekünk mennyi mindenünk van.” Ő egyébként fiatal felnőttként éppen azért költözött el Tihanyból, hogy minél távolabb kerüljön szülei pihenést nem ismerő, munkacentrikus életformájától.

Interjúalanyaim férjei szakmájuk révén kapcsolódtak be a második gazdaságba. Munka után, szabad idejükben legálisan, iparendeléssel vagy anélkül, „feketén” maszek munkákat vállaltak: Irén férje villanszerelést, Ágié asztalosmunkát, Erzsi férjefodrász férje pedig hajvágást. Erzsiék a szobakiadás-kívül nyaralótakarítást és kertgondozást vállaltak, ami a jövedelemkiegészítés másik gyakori formája volt a Balaton-parti településeken. A takarítást, ágyneműmosást többnyire nők, a kert rendben tartását (fünyírást, metszést, permetezést) pedig férfiak végezték. Teréz is vállalt nyaralótakarítást beteg anyja gondozása és vendégei ellátása, reggeliztetése mellett: „Nagy munka volt, hajnalban keltem, készítettem a tálakat meg mindent. [...] Emellett még elmentem egy-két házat takarítani, [...] azt hittem, hogy semmi nem elég. [...] Mert hát minden pénz jó volt, úgy tudott az ember kicsit tovább boldogulni.”³² Teréz szerint megérte a család boldogulásáért vállalt sok munka, az áldozatvállalás. Számára az anyagi biztonság, a gyarapodás volt a bizonyíték, hogy helyes és indokolt a munkát középpontba állító életvitel. Nem tekintette önkizsákmányolásnak ezt az életformát, sőt, az „előbbre jutás” érdekében minden lehetőséget megragadó, élelmes, igyekvő ember volt a pozitív minta számára: „Hát aki élelmes volt, [...] az tudott csak boldogulni.”³³

Editék kivételével a többi interjúalanyom szerint is megérte a szobakiadással járó kényelmetlenség, a szabadidő feladása és a belefektetett munka. Terézzel ellentétben azonban Erzsi és Judit nem kemény, fáradságos, de jól jövedelmező munkaként, hanem

³² Interjú Terézzel.

³³ Uo.

könnyű pénzkereseti lehetőségként emlékezett a vendégfogadásra.

Nagyon jól kerestünk vele, ez egy könnyű pénzkereset volt, mert ugye nem sokat kellett érte csinálni, [...] ágyneműt mosni, meg hát kitakarítani, amikor elmentek. De akkor is könnyebb volt, mint nyolc órában a konyhában a sparhelt mellett álldogálni.³⁴

Jó kis élményként éltem én ezt itt meg hosszú éveken át, és nem éreztem, hogy ez most akkora munka lenne, és hát nagyon jó pénzkereseti lehetőség volt. Tulajdonképpen abból építkeztünk, autót vettünk, és jól éltünk így a keresetünk mellett.³⁵

Edit és testvére, Éva voltak az egyedüliek, akik arról számoltak be, hogy a szobakiadásba investált megterhelő munka nem állt arányban a megszerzett jövedelemmel. Ennek okát azonban ők elsősorban abban látták, hogy a vendégfogadásra nem „álltak rá” úgy, ahogy mások tették:

Igazából mi olyan nagyon nem kerestünk ezen. [...] Szóval nem volt az, ami volt a szóbeszéd, hogy milyen sokat lehet keresni vele. Meg persze lehetett is, hogyha valaki erre rááll, és eteti őket, beszélget velük, de mi ezt nagyon minimalizált stílusban csináltuk, [...] nem tettünk bele annyit, mint mások, hogy bejöjjön, és így inkább nyűg volt az egész. [...] Hát nem motivált annyira a pénz, mint másokat, vagy nem tudom, és bennem is inkább az maradt meg, hogy jönnek-mennek, [...] hogy lóg a nyelvem a takarításkor, merthogy időre meg kell lenni. Egyik még el se ment, a másik már jönne.³⁶

A vendégszerzés

A szobáik kiadását tervező ház- és nyaralótulajdonosok vagy valamelyik utazási irodával, illetve megyei idegenforgalmi hivattal³⁷ kötöttek szerződést, vagy magánúton próbáltak meg vendé-

³⁴ Interjú Erzével.

³⁵ Interjú Judittal.

³⁶ Interjú Edittel.

³⁷ A továbbiakban csak az „irodák” szót használom a magánszállások közvetítését végző szervek megnevezésére.

geket szerezni. Az első esetben a vendégszerzést és a szobafoglalással kapcsolatos mindenféle ügyintézt az irodák végezték, a második esetben maguk a vendéglátók hirdették meg szobáikat „Szoba kiadó”, „Zimmer frei” és ezekhez hasonló feliratú táblakon, és közvetlenül ők állapodtak meg a szálláskeresőkkal a bérbeadás feltételeiről.

Több tényező is befolyásolta, hogy ki melyik vendégszerzési módot részesítette előnyben. A jó helyen fekvő, a Balatonhoz, a strandokhoz közeli szobák tulajdonosai inkább számíthattak arra, hogy hirdetésük célba ér, és az irodák közvetítése nélkül is telt házuk lesz a nyári szezonban, mint a parttól távolabb, a település kevésbé frekvenciált részén lakók vagy a más településen élő nyaralótulajdonosok. Utóbbiak számára biztosabbnak tűnhetett a vendégszerzés közvetett, szervezett módja. Döntésüket azonban gyakran főleg anyagi megfontolások befolyásolták. Az irodákon keresztül történő szobakiadás ugyanis általában kevesebb bevételt hozott, mint a közvetlen vendégfogadás. Nemcsak azért, mivel az irodák a vendégközvetítésért 10 százalékos jutalékot számítottak fel, hanem elsősorban amiatt, hogy a magán-szobakiadást támogató, de az abból származó bevételeket korlátozni igyekvő állami akarat az irodákon keresztül tudott elsősorban érvényesülni. A szobáikat közvetlenül bérbe adó lakosok üzleti tevékenységére a hatóságoknak jóval kisebb ráhatása és ráhatása volt, ezért ők szabadabban értékesíthették azokat, valamint nagyobb eséllyel tudták elrejtetni vendégeiket és bevételeiket a hatóságok elől.

A magán-szobakiadásból származó jövedelemszerzés állami szabályozásának egyik eszköze az ármaximálás volt. Az állam időről időre meghatározta, hogy a kereskedelmi szálláshelyeken, köztük a szervezett szobakiadás keretében milyen áron lehet értékesíteni a vendégszobákat. Az árakat a férőhelyek száma, a szállás minősége és elhelyezkedése szerint differenciálták. Az idegenforgalmi irodák 1979-ig (a kereskedelmi szálláshelyek inentől a turistaházak kivételével szabadárasok lettek) a maximált ártól nem térhettek el, míg a szobáikat magánúton értékesítők árképzését a piaci viszonyok is befolyásolták. A nyári főszezonban, amikor a szobák iránti kereslet jóval nagyobb volt

a kínálatnál, az irodák árainál többet kérhettek a szálláskeresőktől.

A jövedelemkorlátozás másik eszköze az adóztatás volt. A szobakiadóknak a magánkisiparosokhoz és -kereskedőkhöz hasonlóan bevételeik után jövedelemadót kellett fizetniük. Az állam az adószabályok kialakításánál arra törekedett, hogy a szállásadók egy bizonyos jövedelemhatárig érdekeltek maradjanak szobáik bérbeadásában, ne terhelje őket túl magas adó, az ennél nagyobb bevételeket viszont jelentősen megadóztatta, kijelölve ezzel a magán-szobakiadásból származó jövedelmek szocialista viszonyok közt még tolerálhatónak tartott határát. A szabályozás fontos célja volt továbbá a magán-szobakiadás feletti állami felügyelet minél szélesebb körű megteremtése, az ellenőrizhetetlen „maszek” szobakiadók beteretése az idegenforgalmi irodák kontrollja alá. Rájuk jóval magasabb adókulcsok vonatkoztak, mint a szervezett szobakiadás szereplőire.

Sok szállásadót azonban a magas jövedelemelvonás sem szorított rá arra, hogy utazási irodákon keresztül, ne pedig magánúton adjon ki szobát, inkább megpróbálták bevételeiket teljesen vagy részben eltitkolni a hatóságok elől. Bár a jogszabályok szerint szobakiadási szándékukat évente kötelesek voltak bejelenteni a helyi tanácsnál, valamint vendégeikről és bevételeikről pontos nyilvántartást vezetni (ez alapján állapították meg adójukat), a maszek szobakiadás felügyeletével megbízott tanácsi szervek a magánszállások rohamosan növekvő száma és a létszámhiány miatt csak nagyon hiányosan tudták ellenőrizni őket. Az elrejtőzés, a teljesen vagy csak részben „fekete” szobakiadás ezért megvalósítható stratégiának látszott.

A tanácsnál nyilvántartott szobakiadók úgy próbálták bevételeik egy részét elrejtetni, „papíron” minimalizálni, hogy a szállóvendégeik adatait tartalmazó vendégkönyvet nem a valóságnak megfelelően vezették. Vagy egyáltalán nem írtak be semmit, az ellenőrzés során pedig fizető vendégeiket náluk nyaraló rokonokként, barátokként tüntették fel, vagy a ténylegesnél kevesebb vendégszámot, vendégéjszakát és szállásdíjat vallottak be. A kisebb vendégszám és a rövidebb tartózkodási idő nemcsak azért volt fontos, hogy az alacsony szállásdíj hihetővé váljon, hanem

azért is, mivel személyenként és naponként üdülöhelyi díjat, úgynevezett „kurtaxát”³⁸ is kellett fizetniük. Bár ez a költség a szállóvendéget terhelte, a szállásadón múlt, hogy eljut-e, illetve mennyi jut el belőle a díjbeszedőn, a „kurtaxáson” keresztül a tanács pénzügyi-adóügyi osztályára. Interjúalanyaim így idézték fel a szobakiadók kijátszási technikáit:

Volt a vendégkönyv, be kellett írni a vendég nevét, meg hogy hova való, hogyha jöttek ellenőrizni. [...] De általában le lett sz...a, hogyha öt napot voltak, akkor három nap lett beírva.³⁹

Igen, mindenki ügyeskedett, és nem mondom, hogy mi nem, azért egy kicsit lehetett. [...] Be kellett ebbe a vendégkönyvbe írni azt is, hogy mennyit fizettek. És mondjuk, aki ismerős [visszajáró vendég] volt, azzal megbeszéltünk, hogy kevesebbet írunk be a könyvbe, a többi meg odaadta.⁴⁰

Amíg az anyagi érdek a szállásadókat arra ösztönözte, hogy igyekezzenek megtévesztetni a „kurtaxásokat”, addig az utóbbiakat arra, hogy leleplezzék az „ügyeskedőket”, hiszen a fizetésük azon is múlt, hogy mennyi pénzt tudtak beszédni. A „kurtaxás” személye élénken megmaradt interjúalanyaim emlékezetében, elbeszéléseikben általában negatív szereplőkként ábrázolták őket: „Ő volt a mumus.”⁴¹ „Na, azt utálták is a faluban.”⁴² A velük kapcsolatos történetek arról szólnak, hogy milyen módszerekkel próbáltak megbizonyosodni a magánszállások aktuális helyzetéről: vannak-e vendégek, hányan vannak, és mennyi ideig maradnak? A szállóvendégek jelenlétének biztos jele volt az udvarban álló külföldi rendszámú autó.⁴³ Ellenőrző körútjukat pedig igyekeztek a reggeli órákra időzíteni, amikor a nyaraló vendégek (autójukkal együtt) még a szálláshelyen tartózkodtak.

³⁸ Kurtaxának hívták a helyi hatóság által beszedett üdülöhelyi díjat. A szó a német Kurtaxe szó átvétele latinositott végződéssel.

³⁹ Interjú Annával.

⁴⁰ Interjú Judittal.

⁴¹ Interjú Margittal.

⁴² Interjú Ibolyával.

⁴³ Főleg külföldiek – keletnémetek, lengyelek és Csehszlovákiából érkezők – vették igénybe a magánszállásokat, akik rendszerint autóval érkeztek.

Az üdülőhelyi díjbeszedő ment a házakhoz, és ahol autót látott, azoktól bevette az üdülőhelyi díjat.⁴⁴

A tanács alkalmazta ezeket az ellenőroket. Piszok könnyű volt leellenőrizni, mert ahol meglátták az autót, úgy ott volt a lengyel, a cseh meg az NDK-s autó, akkor nyilván ő már tudta, hogy ott vannak. [...] Meg reggel korán jöttek nézni az udvarokat.⁴⁵

Már reggel végigjárták az utcákat, és lefénnyképezték, hogy hány autó van az udvarban.⁴⁶

Annáék szerencsés helyzetben voltak, mivel náluk nem az udvarban, hanem a házuk melletti parkolóban álltak a vendégek autói, hogy a családfő kora reggel ki tudjon hajtani a lovas kocsival.

A kurtaxások leleplezési módszerei közé tartozott még a „bizonyítékul szolgáló” autók számbavétele mellett a vendégek ki-kérdezése és a megismételt ellenőrzés, hogy megbizonyosodjanak arról, a szállásadó valódi adatokat írt-e be a vendégkönyvbe.

A vendégkönyvet ellenőrizték, hogy be van-e írva a vendég. De még a vendéghez is odamentek, hogy itt lakik-e, meddig lakik, mikor érkezett, tehát a dátumot is figyelték.⁴⁷

Volt olyan, hogy nem a szállásadót kérdezte meg, hogy mikor jött a vendég, hanem magát a vendéget, vagy pedig, ha tudta, hogy meddig marad a vendég, akkor jött, és leellenőrizte, hogy tényleg elment-e.⁴⁸

A vendégek elrejtésének gyakori módja volt az is, hogy bár a szobakiadó leszerződött egy irodával, de a szerződésben foglaltaknál több szobát adott ki, ami után nem fizetett sem adót, sem üdülőhelyi díjat. A szervezett szobakiadás résztvevőit nem, vagy a privát szobakiadóknál ritkábban ellenőrizték.

Interjúalanyaim közül Lajos volt az egyedüli, aki kizárólag magánúton adta ki tetőtéri apartmanját. A szálláshelyek irán-

⁴⁴ Interjú Ágival.

⁴⁵ Interjú Verával.

⁴⁶ Interjú Lajossal.

⁴⁷ Interjú Judittal.

⁴⁸ Interjú Margittal.

ti nagy kereslettel indokolta, miért nem érezte szükségét, hogy szerződést kössön valamelyik utazási irodával. Hogy hirdetése kitűnjön a települést elárasztó „Zimmer frei”-táblák tengeréből, ő „Preiswerte Zimmer” (olcsó szoba) felirattal próbálta becsalogatni a vendégeket: „Kiakasztottunk egy táblát, ahogy annak idején ez szokás volt. És hogyha jött vendég, jött, ha nem, nem. [...] Én nem mondom, hogy állandóan volt vendég, de miután elég nagy volt abban az időben a kereslet a szobák iránt, lehetett találni.”⁴⁹ Lajosék apartmanja, bár nem közvetlenül a Balaton-parton, de egy forgalmasabb út mentén feküdt, így a szálláskereső autós vendégek könnyen ráakadhattak.

A többi interjúalanyom hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban állt valamelyik utazási irodával, de emellett magánúton is adott ki szobát. Azokkal is előfordult, hogy olykor-olykor az utcáról fogadtak vendégeket, akik kizárólag irodán keresztül tervezték a szállásadást. Editék évente felváltva hol az IBUSZ-szal, hol a Cooptouristtal szerződtek, de ha becsöngettek hozzájuk, és éppen volt üres szobájuk, akkor nekik is kiadták. Házuk Füred legforgalmasabb részén, a 71-es főút mellett feküdt, és bár nem volt „Zimmer frei”-tábla a kapun, mégis sokan érdeklődtek náluk kiadó szoba után. Irén, aki mindvégig az IBUSZ-on keresztül adott ki szobát, több esetet is említett, amikor az utcáról fogadott vendégeket. Alábbi története azt is jól példázza, hogy milyen nagy volt az olcsóbb szállások iránti kereslet:

Volt úgy, hogy a vendégek szinte könyörögtek, hogy fogadjuk őket. [...] Egyszer jött egy lengyel házaspár, hát, mondtunk, hogy nincs egyáltalán szoba. Hát akkor a konyhába – mondták –, ha oda tennénk egy fekhelyet. Hát..., mivel kellett pénz, hát jó. Ki-vittük a tűzhelyt a garázsba, betettünk egy fekhelyet, a konyhaszekrényt kiürítettük, megcsináltuk, hogy lehessen a ruhákat beakasztani, és a lengyel házaspár a konyhában volt. [...] Szóval, boldogok voltak, hogy egyáltalán kaptak.⁵⁰

Annáék hosszú ideig kizárólag magánúton adtak ki szobát. Szerintük Tihanyban sokáig nem is volt iroda és szervezett szál-

⁴⁹ Interjú Lajossal.

⁵⁰ Interjú Irénnel.

lásközvetítés,⁵¹ amit azzal indokoltak, hogy nem volt rá szükség, hiszen annyi volt a szálláskereső, hogy a tihanyiak közvetítés nélkül is találtak maguknak elég vendéget. „Mindent, minden kis tyűkólat ki lehetett adni. [...] Volt, amikor a vendégek kint aludtak az autóban, hogy reggel valahol legyen szállás” – jellemezte a helyzetet a településen Teréz. Annáék a falu központjában, egy nagy parkoló mellett laktak, így elsők között náluk érdeklődtek szállás után. Nemcsak ők élvezték azonban a kiváló lokáció előnyeit, hanem azok az ismeretségi körükbe tartozó tihanyi szobakiadók is, akikhez továbbküldték a „felesleget”, akiket ők már nem tudtak elhelyezni. „Meg hát tudtuk azt, hogyha mi telt házzal voltunk, hogy kinél nincsenek. [...] Azelőtt nem voltak ilyen irigyek a népek, hanem szóltak, hogy te, nekem van szobám kiadó, ha keresik, küldd oda, [...] és akkor tudtuk, hogy holnap őtőle elmegy, lehet küldeni.”⁵² Annáék, ahogy feltehetően sokan mások is a településen, egyfajta rokonokból, barátokból, ismerősökből álló információs lánc, hálózat részesei, működtetői voltak, kicsiben lényegében az irodákhoz hasonló közvetítői feladatot láttak el. A vendégeküldés nem mindig járt sikerrel, ami egymással versengő „hálózatok” jelentlétére utal: „És akkor volt olyan, hogy odaküldtük és közben elfogták a vendéget, nem ért oda. [...] Megadtuk a címet, és mire odaért, már mások elkapták.”⁵³

A szálláskereső továbbküldése, átirányítása szomszédhoz, rokonhoz, ismerőshöz Balatonfüreden is a vendégszerzés gyakori módja volt, több visszaemlékező elbeszélésében is megjelent. Lajosékhöz Füred forgalmasabb részén lakó szülei szoktak vendégeket küldeni, „hogyha netán oda többen jöttek”.⁵⁴ Margit szülei telt ház esetén a szomszédoknak szóltak át, hogy van-e üres szobájuk. Erzsikekhez pedig úgy került egy keletnémet család, hogy abban az évben már nem volt hely az üdülőben, ahova korábban rendszeresen jártak, és az üdülő ismerős vezetője irányította hozzájuk őket.

⁵¹ Tévedtek, a balatonfüredi Idegenforgalmi Hivatalnak és az IBUSZ-irodának tihanyi szobakiadó ügyfelei is voltak.

⁵² Interjú Annával.

⁵³ Interjú Ilonával.

⁵⁴ Interjú Lajossal.

Annáék emlékezete szerint a tihanyi szobakiadás „aranykora” akkor ért véget, amikor a településen is megjelent egy utazási iroda a hetvenes évek végén, a szobakiadói tevékenységet pedig be kellett jelenteniük a tanácsnál, valamint ellenőrök kezdtek járni a faluban, hogy beszédjék az üdülőhelyi díjat. A „külső” szereplő, a szállásközvetítéssel is foglalkozó iroda megjelenése a településen a tihanyi szobakiadók közt kialakult korábbi kapcsolattrendszer – amelyet szerintük inkább a támogató együttműködés, mint a versengő rivalizálás jellemzett – szétesését, valamiféle harmonikus állapot megbomlását jelentette. „Utána már ő [az iroda vezetője] osztotta szét a vendégeket, önála lehetett foglalni. Akkor már ment az irigység, hogy ennek bizony már többet küldött. Ő osztotta ki, hogy kihez ki megy. [...] Utána volt úgy, hogy feljelentette az egyik a másikat, [azért, mert nem jelentette be vendégeit a tanácsnál, vagy nem fizetett üdülőhelyi adót].”⁵⁵ Annáék próbáltak az új helyzethez is alkalmazkodni: „maszek” vendégeik mellett ezután az irodán keresztül is fogadtak szálláskeresőket, valamint az új keretek közt zajló piaci versenyben is igyekeztek előnyhöz jutni: Anna alkalmanként ajándékot vitt az irodavezetőnek, „hogy minél több vendéget küldjön”.

Vendégek, visszajárók, NDK-sok

Interjúalanyaim elbeszélése szerint inkább külföldiek, mint magyarok szálltak meg náluk. Legtöbben az NDK-ból érkeztek, de sokan jöttek Lengyelországból és Csehszlovákiából is. A nyugati országokból kevesebb vendégük volt, mivel ők elsősorban a nívósabb szállásokat (önálló apartmanokat vagy szállodákat) keresték. A magánszállást igénybe vevő nyugatiak többsége az NSZK-ból és Ausztriából érkezett.

Bár a nemzetközi turizmus tömegessé válásával a külföldi turisták állambiztonsági megfigyelése enyhült – lehetetlen volt mindenkit felügyelni –, továbbra is szemmel tartották a „gyanús” nyugati beutazókat, például az utazási irodákban dolgozó

⁵⁵ Interjú Annával.

informátorokon keresztül. A keletnémet turistákat pedig az NDK titkosszolgálat, a Stasi – a magyar szervekkel együttműködve – még balatoni nyaralásuk alatt is figyelte, hogy megakadályozza disszidálásukat és megnehezítse a nyugatnémet rokonaikkal, ismerőseikkel való kapcsolattartást.⁵⁶ Interjúalanyaim azonban nem tapasztalták, hogy vendégeik titkos megfigyelés alatt lettek volna, a keletnémet titkosszolgálat balatoni jelenlétéről pedig nem is tudtak. Judit szerint ők csak a rendszerváltás után egy tévéműsorból értesültek arról, hogy Stasi-tisztek voltak Balatonfüreden: „Pont Balatonfüreden volt a központjuk, majdnem ott, ahol az anyukám lakik [...], de ezt csak a tévéből tudom én is, mert erről mi semmit nem tudtunk a világon akkor még, legalábbis én meg a mi családjunk.”⁵⁷

A helyi emlékezet a balatoni turizmus és benne a magánszállások fénykorát egyértelműen a keletnémet turisták tömeges jelenlétével kapcsolta össze, annak ellenére is, hogy az NDK-ból érkezőknél jelentősen nagyobb volt a Magyarországra beutazó csehszlovák és lengyel állampolgárok száma.⁵⁸ „Rengeteg keletnémet volt itt, rengeteg. Az egész falu szinte azokkal volt tele” – hangsúlyozta Teréz. Az NDK-sok nagy számát általában azzal magyarázták, hogy itt, a Balatonnál tudtak a legkedvezőbb körülmények között találkozni nyugatnémet rokonaikkal, és mivel a szigorú valutakorlátozások miatt csak nagyon kevés márkát válthattak be forintra, az olcsóbb szállásokat keresték, ilyeneket pedig a kempingeken kívül elsősorban a magánszállásokon találtak.

⁵⁶ A Balatonnál nyaraló keletnémet turisták állambiztonsági megfigyeléséről több történeti munka is született: JOBST Ágnes: *A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015; SLACHTA Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016; BÉRESI Ákos: I. m.

⁵⁷ Interjú Judittal.

⁵⁸ SLACHTA Krisztina: Két világ határán. I. m. 88. 1984-ben például 4,5 millió csehszlovák, 1,8 millió lengyel és 1,3 millió keletnémet állampolgár érkezett Magyarországra. Közülük 2,9 millió, illetve 1,3 és 1 millió volt a turista, a többiek átutazók vagy kirándulók voltak (akik 24 óránál kevesebb időt töltöttek az országban). PRÓBÁLD Ákos: *Év végi mérleg előtt. Idegenforgalom*, 1985/2. 14–15.

Végül is tulajdonképpen úgy kezdődött a nagy idegenforgalom, hogy le voltak zárva a határok, és a keletnémetek meg a nyugatnémetek nem járhattak össze. És akkor ugye itt találkoztak a Balaton-parton nagyon sokan. És hát ezért volt itt akkora idegenforgalom.⁵⁹

Abban az időben az NDK-sok jöttek főleg, nekik nem kellettnek luxuskörülmények. Tiszta legyen, rendezett legyen.⁶⁰

Interjúalanyaim emlékei is többnyire hozzájuk kötődnek, történeteikben elsősorban keletnémet vendégeikről szerzett élményeik jelennek meg. Ez abból is fakadhatott, hogy visszatérő vendégeik jelentős része is az NDK-ból érkezett, és ezért tartósabb, szorosabb, több emléknyomot hagyó kapcsolat alakult ki köztük. Az évről évre ugyanahhoz a szobakiadóhoz visszatérő vendégek fontos részét képezték nagyon sok szállásadó vendéglátó körének. Ha először utazási iroda közvetítette is ki őket, legközelebb már általában magánúton jöttek. Mindkét félnek előnyös volt ez a nyaralásszervezési gyakorlat: a szállásadónak előre kalkulálható, biztos bevételt jelentett, a szállóvendég pedig a korábban már bevált helyre térhetett vissza. Sok más pozitív hozadéka is volt a vendég és a vendéglátó között kialakult szorosabb, olykor már szinte baráti kapcsolatnak.

Szóval ilyen visszatérő vendégek kialakultak elég hamar, mert hát annak örültek, hogy én jól beszélek németül, [...] és hát ilyen helyekre szívesen visszamentek, meg hát, ahol barátságos volt a házigazda. Sok ilyen volt.⁶¹

[K]evés volt, akinek nem volt jó pár visszajáró vendége. Nekünk meg szinte teljesen betöltötték a nyarat. [...] Volt, aki huszonháromszor visszajött. Tehát nekünk már valójában nagyon nem is kellett meghirdetni.⁶²

Egyesek már nyaralásuk alatt lefoglalták a következő évre a szállást, mások hazautazásuk után írták meg, hogy legközelebb

⁵⁹ Interjú Erzsivel.

⁶⁰ Interjú Margittal.

⁶¹ Interjú Ágival.

⁶² Interjú Terézszel.

mikor jönnek. Teréz szerint tél végére sokszor szinte már minden szobája foglalt volt: „Ezek a vendégek, különösen a németek, amikor elmentek, utána szinte egy hónapra megírták, hogy a következő évben nekik mikor lesz a szabadság.” A kapcsolattartás formája sokáig egyedül a levélírás volt. Akik nem értették a levélíró nyelvét – ami döntő részben német volt –, azok az adott nyelven jól beszélő ismerőseiket kérték meg, hogy olvassa el a levelet, és írja is meg a választ. Utóbbiak közé tartozott Erzsi „sváb” származású édesanyja is: „Még azoknak is anyu bonyolította a levelezését, akik az utcában vagy a környéken kiadták a lakásukat.”⁶³

Interjúalanyaim közül többen is beszéltek németül. A főleg német turistákra épülő balatoni idegenforgalom általában a német nyelv elsajátítására ösztönözte az itt élő fiatalokat, az idősebbek nyelvtudása pedig még az orosz nyelv kötelezővé tétele (1949) előtti időszakból származott, amikor első idegen nyelvként németet tanítottak az iskolában. Anna a hetvenes évek elején, már általános iskolás korukban külön németre íratta be a lányait. Ilona szerint azért, hogy „tudjunk a német vendégekkel beszélgetni. Itt angolról szó sem volt, itt csak a németet nyomatták.” Ő később a füredi gimnáziumban is a német nyelvet választotta. A keletnémet fiatalokkal való beszélgetéseik során olykor még az egyébként nemigen kedvelt orosz nyelvet is használták: „Az orosz és a németet kevertük. Azok is az oroszot tanulták; amit nem tudtunk németül, azt oroszul mondtuk. Az NDK-sokkal ez volt a társalgási mód, meg a kézzel-lábbal.”⁶⁴ Ági szintén külön németre járt általános iskolásként, Judit pedig középiskolában szerzett némettudását hasznosította vendégfogadóként. Irén korábban nem tanult németül, de harmincas éveinek elején, már felnőttként részt vett egy német nyelvet is oktató féléves tanfolyamon, hogy szobaasszonyként el tudjon helyezkedni az akkor nyíló tihanyi motelban: „Voltunk hát olyan ötvenen, ahol aztán németet tanítottak, meg hát ilyen szállodai dolgokat, hogy a vendéggel hogyan kell foglalkozni. [...] Tehát ott, amit tanultam, azt

⁶³ Interjú Margittal.

⁶⁴ Interjú Ilonával.

nálunk a szobakiadásnál tudtam kamatoztatni. Tehát annyira nem voltunk elveszve.”⁶⁵

Interjúalanyaim elbeszélései szerint azok sem érezték „elveszve magukat”, akik korábban nem tanultak németül, szótár segítségével és a kommunikáció nonverbális eszközeivel jól megértették magukat más nyelven beszélő vendégeikkel, ráadásul maga a vendégfogadás volt a legjobb ingyenes nyelvi kurzus, az évek során a legszükségesebb szavakat könnyen el lehetett sajátítani. „Mutogattunk, meg a szótár mindig ott volt. Meg azért, tudod, ennyi éven keresztül [...] az emberre azért valami csak ragadt. Most már nem tudnék egy szót se” – mondta Erzsi, amikor a nyelvi akadályokról kérdeztem. Teréz is hasonló módon szerezte nyelvi ismereteit: „Én nem tanultam németül, de végül már mindent megértettem, ilyen konyhanyelven tudott az ember beszélni.”

Több visszaemlékező is úgy gondolta, hogy a vendégfogadásukra jellemzőnek tartott oldott, baráti légkört az egymás nyelvét nem értő, de egymást mégis jól megértő vendégek és vendéglátók esti társalgásának felidézésével tudja legérzékletesebben bemutatni. Judit, akihez az IBUSZ hosszú ideig lengyel családokat küldött, így beszélt erről:

A nyelv soha nem okozott problémát semmilyen nemzetnél. Meg tudtuk értetni magunkat. [...] Emlékszem, hogy megérkeztek a lengyelek, akkor még élt az apósom is. Leültünk az asztalhoz, elintéztük a papírmunkát, és előkerült rögtön a pálinkásüveg, mert az úgy dukált minden vendégnél, és az apósom is egy-két pohár után, meg a lengyel úriember is egy-két pohár után mondták a magukét, beszélgettek egymással. A lengyel lengyelül, az apósom magyarul, és kiválóan el tudtak beszélgetni órákon át.⁶⁶

A visszaemlékezők szerint a szobakiadók – Juditékhoz hasonlóan – általában „magyaros vendégszeretettel” igyekeztek fogadni vendégeiket: üdvözléskor előkerült a pálinka, az esti beszélgetésekhez bort hoztak fel a pincéből, és süteménnyel kínálták őket. A visszatérő vendégek esetében még inkább arra törekedtek, hogy a köztük lévő kapcsolat üzleti jellege elhalványuljon,

⁶⁵ Interjú Irénnel.

⁶⁶ Interjú Judittal.

és úgy tűnjön, mintha barátságból meghívott, nem pedig fizető vendégek lennének. Teréz a „majdnem családtag” kifejezéssel érzékeltette ezt a viszonyt: „Jöttek a visszajáró vendégek, akkor már úgy fogadtuk őket, majdnem, mint családtagot, [...] jó magyaros étellel, lecsóval vagy csirkepaprikással vagy valamivel, este meg ugye ültünk velük kint a teraszon, éjfélig meg egy óráig poharazgattunk.”

A „jó magyaros étel” és a „magyar konyha remekeiért” lelkesedő külföldi vendég témája, mint a szívélyes vendéglátás legfőbb bizonyítéka, szinte valamennyi visszaemlékező elbeszélésében megjelent:

Hát, gulyáslevest meg pampuskát [fánkot] csináltam. [...] Aztán azok majd megalondultak érte.⁶⁷

Főztük nagy lábosban a lecsót, meg bográcsban a pörköltet. [...] A lecsót a felnőttek annyira szerették, hogy némelyik maga elé húzta a nagy lábost, és kitörölgette kenyérrel az alját. [...] A nagymama sütötte a palacsintát garmadával nekik, mert úgy ették a vendég gyerekek a magyar konyha remekeit, mint akik még soha nem láttak ételt. A csirkepörkölttől elkezdve a nokedlig mindent, pedig az anyukájuk mondta, hogy az ő gyerekei nem esznek meg semmi ilyet. Ugye a német étrend teljesen más, mint a magyar, és ahogy a szájukon befért, úgy falták a csirkepörköltet, soha nem felejttem el.⁶⁸

A papa akkor még javában horgászott, és akkor volt egy jó pontyvacsora. [...] Volt, amikor a vendég fiatalember körbeszaladta háromszor a házat, hogy még tudjon enni.⁶⁹

A visszatérő vendégek és a vendéglátók kapcsolatát a kölcsönösség jellemezte. A kivételezett bánásmódot, a vendéglátók extra szolgáltatásait (ebéd-, vacsorameghívás, pincészer, szabad hozzáférés a háziak kertjében termelt zöldséghez, gyümölcsökhöz stb.) a vendégek ajándékokkal igyekeztek viszonzozni. Hoztak ágyneműt, törölközőt, különféle ruhaneműt, konyhai eszközöket, műszaki

⁶⁷ Interjú Annával.

⁶⁸ Interjú Judittal.

⁶⁹ Interjú Irénnel.

cikkeket, többnyire olyasmit, amit náluk olcsóbban és/vagy jobb minőségben lehetett beszerezni, mint Magyarországon. Mindkét fél arra törekedett, hogy lehetőleg hasonló legyen a figyelmes-ségből, kedvességből, vagyis ingyen adott és kapott javak, azaz a megvendéglés és a megajándékozás mértéke. Lényegében egy-fajta pénz nélküli csereügylet zajlott le köztük, aminél fontos volt, hogy egyensúlyba kerüljön a mérleg két nyelve. „Sok szép ágyne-műt, törölközőt kaptunk ajándékba – mondta Teréz, majd rögtön hozzátette –, igaz, hogy annyit főztünk-sütöttünk nekik, hogy!” Annaék is kölcsönösségről, viszonzott szívességekről beszéltek: „Thomasékat a mama mindig vendégül látta, adott nekik vacso-rát, a szalámi, a paprika, paradicsom rögtön előkerült, és mivel az NDK-soknak nem volt pénze, persze hogy jöttek potyázni. De ők mindig hoztak ajándékot emiatt. Most azt mondom, hogy po-tyáztak, de nem potyáztak, mert utána ők ezt meghálálták.”⁷⁰

Fontos dologra utal az idézet. A megajándékozás-megvendé-glés szokása, úgy tűnik, nem pusztán a vendégfogadás ritu-áléjának része, udvariassági gesztus volt vendég és vendéglátó között, hanem tudatos gyakorlat, ami azt célozta, hogy a szoci-alista országokból érkező turisták finanszírozni tudják balatoni nyaralásukat. A keletnémet és a lengyel vendégek (interjúala-nyaim elsősorban velük kapcsolatos tapasztalataikról számoltak be) ugyanis olyan kevés márkát és zlotyit válthattak be forintra (államaik jelentősen korlátozták a külföldi utazásokra beváltha-tó összeget⁷¹), hogy az nem fedezte egy-két hetes magyarországi tartózkodásuk költségeit. A keletnémet lakosság életszínvonala a szocialista táboron belül nem számított rossznak, a valutakor-látozás miatt azonban akkor is szegénynek tunkendéglátóik szemében, ha otthon viszonylag jól éltek: „A keletnémetek na-

⁷⁰ Interjú Verával.

⁷¹ A Magyarországra utazó keletnémet állampolgárok a hetvenes évek köze-pén napi 30 keletnémet márkát (1974-ben ez 123 forintnak felelt meg) váltha-tak be forintra az NDK-ban fizetett szabadságuknak megfelelő napra. További 100 márkát válthattak be a meglátogatott országban. Lengyelországban kortól függetlenül évente 8100 zlotyi (6940 forint) volt a kiváltható valutakeret. BAZSÓ László: A turisták valutaellátása a KGST-országokban. *Idegenforgalom*, 1974/11. 21.

gyon-nagyon szegények voltak akkor. Nekik nem volt pénzük.”⁷² Sokan azonban tisztában voltak a tényleges viszonyokkal, és a Magyarországra utazó keletnémetek pénzügyi helyzetét a nyugatra utazó magyarokéval *látták hasonlónak*: „Az NDK-ból jövők körülbelül úgy vannak pénzzel ellátva, mint amikor mi megyünk nyugatra.”⁷³

A hiányzó valutát többek között a fenti módon, „árucserével” igyekeztek pótolni a keletnémet és a lengyel turisták: az otthon megvásárolt iparcikkek Magyarországon a megajándékozott vendéglátó jóvoltából ingyenes enni-innivalóvá (magyaros vacsoráká, házi borrá, kerti terményekké stb.) változtak át, csökkentve ezzel a vendégek itteni pénzkidadásait. A vendéglátók esetenként a szállásdíjba is beszámították a vendégek által hozott értéke- sebb cikkeket. Nekik is érdekükben állt egy ilyen csereügylet, mivel jó minőségű termékekhez, olykor hiánycikkekhez jutottak hozzá viszonylag olcsón. A visszajáró vendégekkel azt is megbe- szélhették, hogy mit hozzanak a következő alkalommal. „Olyan is volt, hogy nem tudták kifizetni teljes mértékben a bérleti díjat, viszont érkeztek különféle árucikkekkel, amivel kiváltották ma- gukat. Innen van a még mindig működő elektromos habverőnk, meg különféle konyhai gépek.”⁷⁴ Margit így idézte fel az édesanyja és vendégei között kialakult csereügylet részleteit: „Meg szokták beszélni, hogy mi az, amire anyunak szüksége lehet, például damaszt ágynemű. Csoda szép selyem damaszt ágyneműink vol- tak. Még talán most is megvan egy garnitúra, és még most is na- gyon szép [...], és akkor azt persze levonta anyu a bérleti díjból.”

Nemcsak ajándékozás céljából és „alternatív fizetőeszközként”, hanem eladásra is hoztak magukkal különféle árucikkeket a ke- letnémet és a lengyel turisták, hogy forinthoz jussanak. Ezeket elsősorban szállásadójuk környezetében próbálták értékesíteni, de voltak, akik parkolóban, autójuk csomagtartójából is árul-

⁷² Interjú Judittal.

⁷³ Jelentés az idegenforgalom politikai, ideológiai, gazdasági helyzetéről és feladatainkról Veszprém megyében. d. n. HU-MNL-VeML XXXV. 1. f. 1973. 35. ő. e. 126. d. – A jelentés a megyei idegenforgalommal kapcsolatos közhangulatról is beszámolt. Az idézet egy Balaton-parti község egyik lakosától származik.

⁷⁴ Interjú Judittal.

ták. „Olyan kevés forintot kaptak [...], hogy próbálkoztak, hoztak eladnivalót, például kukkert, ilyen távollátót [...], hogy szegényeknek legyen költenivalójuk. Volt, aki ágyneműt hozott. Vagy a szobakiadó vette meg, vagy a szomszédja” – mondta Ági, aki többek között Zeiss távcsövet vásárolt egyik keletnémet vendégétől. Annáék elmondása szerint Tihanyban a szobakiadók kapcsolati hálója, információs hálózata nemcsak a vendégszerzést, hanem a vendégek áruinak értékesítését is megkönnyítette. A keletnémet fehérneműk, otthonkák, a lengyel ágyneműk és konyharuhák a szállásadó ismerősei között találtak főleg gazdára. Mivel „nem volt szabad árulni, csak titkosan, olyanoknak kellett szólni, [akik megbízhatóak voltak:] rokonság, família”.⁷⁵ Bizonyára hasonlóan zajlottak le ezek az ügyletek Balatonfüreden is. Jól mutatja a korabeli lengyel turizmus méreteit a Balatonnál, hogy a lengyelek által ajándékozott vagy eladott lepedők Judit szerint még ma is nagy számban találhatók a füredi háztartásokban: „Hoztak mindig ajándékba rengeteg mindent, főképpen – még most is használom – lepedőket. [...] Ilyen nagyon erős vászon, nagy méretű, franciaágyra való lepedőt. [...] Színes csík van az oldalán. Szerintem Balatonfüreden nagyon sok mindenkinek van ilyen.”⁷⁶

Interjúalanyaim tapasztalata szerint a szűkös valutakeret miatt az önellátásra törekvés is fontos eleme volt a keletnémetek nyaralási stratégiájának. Általában tartós élelmiszerekkel megrakott autóval érkeztek, hogy csak a legszükségesebb friss termékekért kelljen pénzt kiadniuk Magyarországon, és mint láttuk, sokan a vendéglátó kertjében termő zöldségre, gyümölcsre is számítottak. A konzervekből, zacskós levesekből a vendéglátó konyhájában ebédet-vacsorát készítő keletnémet vendég alakja szinte valamennyi visszaemlékező történetében megjelenik.

Na, persze... a főzőcskézés, ugye. Hozták a rengeteg kaját, ezeket a szokásos német kajákat, amiket aztán itt föltettek a fazekakba, és főzték, úgyhogy én csak lopva kerültem a tűzhelyhez, mert ők állandóan itt főzőcskéztek. A reggelitől, az ebédőtől, a va-

⁷⁵ Interjú Ilonával.

⁷⁶ Interjú Judittal.

csorától kezdve mindent. Mert pénzük nekik sem volt, hogy elmenjenek étterembe.⁷⁷

Na, és akkor, hogy mire volt elég ez a pénz nekik? Hát vendéglőbe nem tudtak menni, a szobakiadó konyhájában főztek maguknak. [...] Hoztak rengeteg konzervet, meg amit otthonról tudtak, és akkor abból étkeztek. [...] Hát legfeljebb a strandon vettek valamit, fagyit, de szuvenírrre, vagy valami szép dologra, ami tetszett volna, hogy hazavisszük, nem jutott a hivatalos pénzből.⁷⁸

A keletnémetek étkezési szokásaival kapcsolatban Annáék emlékezetében a magyar háztartásokban akkor még szokatlan zacskós leves számukra kellemetlen szaga maradt meg a legélesebben: „A konyhában csinálták a zacskós leveseket. Mindig mondtuk, hogy most a németek főznek, nem érzitek, hogy milyen bűdös szag jön? [...] Mindig meghívtak, de én mondtam, hogy köszönöm szépen, nem kérek.”⁷⁹

Nyarlási költségvetésük elkészítése során valószínűleg sok keletnémet család számolt a velük egy időben szintén a Balatonon nyaraló nyugatnémet rokonaik támogatásával is. Jelentősen csökkentette kiadásait, ha a jobb anyagi helyzetben lévő nyugati rokonok kifizették a szállásuk díját, ami a keletnémetek esetében többnyire az olcsóbb és mint láttuk, praktikusabb magánházaknál volt, míg módosabb rokonaik inkább szállodában laktak. (Ági szerint az utazási irodában ők elvileg nem is adhattak szállást egy helyen kelet- és nyugatnémet vendégnek. Írásos utasítás nem volt rá, csak „lehetett tudni”, hogy így kell eljárni. Ők azért olykor kivételt tettek.)

A rokoni segítség másik, gyakoribb formája az éttermi meghívás volt, ami (a vendéglátó vacsorameghívásaival együtt) valamennyire megtörte a konzervekre alapozott étkezéseik egyhangúságát. Az egymást régóta nem látott, keletre és nyugatira szakadt német családok találkozását balatoni nyaralásuk során két visszaemlékező is személyes élményként, az esemény szemtanújának pozíciójából idézte fel. Az örömteli viszontlátást, a nagyszülők és az unokák első találkozását Judit meghitt jelenetként

⁷⁷ Interjú Irénnel.

⁷⁸ Interjú Ágival.

⁷⁹ Interjú Verával.

ábrázolta: „Nagyon sok olyan család nyaralt nálunk, akik nem látták egymást iksz éve, mert az egyik keleti volt, a másik nyugati, és idejöttek találkozni. Tehát például a nagyszülők az unokákkal itt találkoztak először, és erről van is emlékem, ahogy ülnek a teraszon, és boldogok.” Irén viszont a bőkezű gazdag és a hálás szegény rokon találkozásaként jelenítette meg az eseményt: „Na, volt olyan, akinek eljött ide a nyugatnémet rokona, itt találkoztak. Nem nálunk lakott, csak eljött ide a rokonokhoz, megadták a címet. És ugye az NDK-sok voltak a kis Trabantjukkal, a nyugatnémet rokon, az meg a gyönyörű nagy autójával. Hát azt se tudták, hogy nézegessék azt a gyönyörű autót, a rokonét, és akkor a rokon vitte vacsorázni ezeket az NDK-s rokonokat, meg hát mindennel elhalmozta őket.” Az autómárkák anyagi státust jelölő funkciója más kontextusban is megjelent. Teréz szintén ezzel utalt a német egység után megváltozott helyzetre: „Aztán ugye, amikor volt a rendszerváltás, [...] már ők sem Trabanttal vagy Wartburggal, hanem nyugati kocsival jöttek, és akkor látszott, hogy azért egy kicsit már jobban ment nekik.”

Szállóvendégből jó barát

Interjúalanyaim elmondása szerint a Kádár-kori balatoni magánszállásokon a szimpla üzleti kapcsolatnál általában személyesebb, olykor kifejezetten baráti viszony alakult ki szállásadók és szállóvendégek között. Ez nem meglepő, hiszen a szobakiadásra berendezkedett családi házakban, ahol félig-meddig egy lakótérben élt vendég és vendéglátó, eleve több alkalom kínálkozott a kapcsolatteremtésre, ismerkedésre, mint más típusú szálláshelyeken. Az otthonukat megosztó szállásadók ugyanakkor tudatosan törekedtek is arra, hogy vendégeik számára olyan barátságos, oldott, családias légkört teremtsenek, ahol a befogadott idegenek, ha nem is családtagoknak, de „igazi” vendégeknek érezhessék magukat. Úgy gondolták, hogy az otthonosság érzetének, élményének megteremtése jelentheti azt a többletet, amit a magánszállások nyújtani tudnak, ami megkülönbözteti őket a többi szálláspustól.

A magánszállást választó nyaralók szintén tisztában voltak azzal, hogy nem szokványos szálláshelyre, hanem egy család otthonaként funkcionáló lakásba érkeznek, ezért ők is inkább vendégként, mint szolgáltatást igénybe vevő vásárlóként viselkedtek. Ennek jele volt például, hogy sokszor már első alkalommal (nem csak visszatérő vendégként) ajándékkal érkeztek, kisebb dísz tárgyat, terítőt, ágyneműt hoztak a szállásadónak, a nyaralásból hazatérve pedig – ahogy jó vendéghez illik – lakóhelyüket ábrázoló képeslapon köszönték meg a szíves vendéglátást.

A kapcsolatteremtés és barátkozás mértéke azonban a felek alkatától és szándékától is függött. Edit és Éva például kifejezetten távolságtartóak voltak vendégeikkel, elmondásuk szerint számukra kényelmesebb volt a személytelen üzleti kapcsolat, de a barátkozást és ennek részeként a „magyaros vendéglátást” ők is a sikeres üzlet egyik fontos feltételének (és inkább üzleti fogásnak, mint „őszinte” barátkozásnak) tartották. Velük ellentétben Judit nem nyomasztó teherként, hanem pozitív tapasztalatként, kellemes emlékként idézte fel szobakiadással töltött éveit. Olyan szállásadónak mutatta be magát, aki nagyon jó viszonyt tudott kiépíteni vendégeivel, akinek a szobakiadás pénzszerzési lehetőségénél jóval többet, ismerkedési, kapcsolatteremtési alkalmat jelentett: „Valahogy akkor még nem is annyira a pénzről szólt az élet – mondta –, hanem mi például nagyon szerettük, hogy megismerkedhettünk más országbeli emberekkel. [...] Jó kis élményként éltem én ezt meg hosszú éveken át, és nem éreztem, hogy ez most akkora munka lenne.” Történeteiben a szállóvendégek mint közeli jó barátok jelentek meg, akik esténként nemcsak együtt bográcsoztak, borozgattak a háziakkal, hanem olykor a ház körüli munkákba is besegítettek. Az egyik lengyel vendég például az új emésztőgödör kiásásába szállt be, mások a vendéglátók gyerekeit vitték le a strandra, hogy mentesítsék az elfoglalt szülőket. Egy visszajáró nyugatnémet család pedig annyira otthon érezte magát náluk, hogy az antennaszerelő férj parabolaantennát szerelt fel a házukra, hogy gyerekei a háziak gyerekeivel együtt mesefilmeket nézhessenek az otthon megszokott tévécsatornákon. „És ez az antenna még most is fönt van a teraszunkon.” A háziaknak segítő szállóvendég alakja Annáék visszaemléke-

zésében is megjelent. A náluk nyaralók közül egyesek nemcsak pincészerre mentek ki este a szőlőbe, hanem napközben is beszálltak a szőlőápolási munkákba: „Voltak olyan németek, akik nekem segítettek kötözni, az Ancsáék. Meg a »Pucérék«,⁸⁰ azok is segítettek a papának kapálni.”

Az évről évre visszatérő vendégekkel létrejött közeli kapcsolat olykor valódi barátsággá alakult. Ekkor már nemcsak egy képeslap érkezett tőlük távozásuk után, vagy rövidke köszönőlevél a nyaralás során készült közös fényképekhez csatolva, hanem a nagyobb ünnepekre: karácsonyra, húsvétra, valamint név- és születésnapokra is kölcsönösen küldtek képeslapot, és életük fontosabb eseményeiről is beszámoltak egymásnak. Margit elmondása szerint szülei egy idő után már pénzt sem fogadtak el azoktól, akikkel nagyon jó barátságba kerültek, viszonzásként a vendégek értékes ajándékokat hoztak: „És aztán kialakultak barátságok, amikor ez már nem is szobakiadás volt, hanem barátság. [...] Az elején még fizettek, [...] az tartott... nem tudom, mennyi ideig, pár évig is akár, aztán már mint barátok jöttek.”⁸¹ A baráti viszony egyik biztos jele volt, amikor felcserélődtek a szerepek, és a korábbi vendéglátókat az addigi vendégek hívták meg magukhoz vendégségbe. A szorosabb baráti kapcsolatok akkor sem szakadtak meg, amikor a vendégek már nem a Balatonra mentek nyaralni, vagy a szállásadó szüntette be a szobakiadást. A levelezés folytatódott, az arra járó régi vendégek pedig felkeresték egykori vendéglátójukat.

Margit több családot is említett, akikkel szülei „életre szóló” barátságot kötöttek.

Volt két vagy három NDK-s család, akikkel kifejezetten jó barátságba kerültek. Az egyik családnak volt két lánya, akik közül a fiatalabb velem volt közel egyidős, és ő aztán jött önállóan is hozzánk. Én is voltam kint náluk, a szülők is voltak egymást látogatni. És a kinti családok, ha egyiknél anyuék megjelentek, akkor a többi értük ment, és vitte őket a maguk lakhelyére, úgyhogy ez egy nagyon-nagyon hosszan tartó jó barátság volt. Aztán

⁸⁰ „Pucéréknak” nevezték Annáék azt a keletnémet házaspárt, akik reggelente meztelenül jártak ki szobájukból a közös fürdőszobába. Elképzelhető, hogy az NDK-ban népszerű Freikörperkultur (FKK), a nudizmus hívei voltak.

⁸¹ Interjú Margittal.

jöttek a nyugatnémetek, a Hédiék. [...] Ők minden évben itt voltak, és az anyuék is mentek mondjuk háromévenként hozzájuk. [...] Soha nem volt olyan, hogy ne telefonáltak volna egymásnak születés- vagy névnapkor. Ha húsvét volt, ha karácsony, Héditől mindig megérkezett a csomag, még az unokáknak is, és amikor beteg volt, az anyu volt az első, akit fölhívott, majdnemhogy testvéri szeretet volt köztük. [...] Volt egy osztrák házaspár is, akikkel életük végéig nagyon jó barátságban voltak. Ha jöttek, esetleg nem ide a szüleimhez, hanem mondjuk Hévízre, onnan is rendszeresen átjöttek. Az apu születésnapja augusztusban volt, nem volt olyan születésnap, hogy ne lettek volna itt. A temetésén is itt voltak. Én is nagyon szerettem őket, még a szüleim halála után is tartottam velük a kapcsolatot.⁸²

Szobakiadás révén szerzett barátokról, hosszan tartó kapcsolatokról mások is beszámoltak. Erzsiék egy keletnémet házaspárral kerültek közeli viszonyba, akik hosszú éveken át jártak hozzájuk, és őket is meghívták magukhoz vendégségbe az NDK-ba. Ajándékaik közül Erzsi különösen a szép női cipőkre emlékezett vissza szívesen: „Az asszony egy cipőboltnak volt a vezetője. [...] Úgyhogy gyönyörű cipőket hozott, akkora volt a lába, mint nekem.” Judit többek között egy nyugatnémet családot említett, akikkel különösen szoros kötelék fűzte össze őket. Hasonló korú kisgyerekeik szinte együtt nőttek fel az alatt a nyolc-tíz év alatt, amíg náluk nyaraltak. A kapcsolat azóta is él, rendszeresen kúdenek fényképeket – most már az unokákról – egymásnak.

Anna lányai közül ketten is voltak kint vendégként az NDK-ban. Vera barátsága az egyik keletnémet család vele egykorú kislányával kilenc-tíz éves korukban kezdődött, és még ötven évvel később, ma is tart. „Nekem a Diana volt a barátnőm, övele mindennap kijártunk a szőlőbe, sátrat építettünk, rendes gyerekkori játékokat játszottunk. Ő megvan még nekem most is.” Az akkor a tízes évei közepén járó Ilona hároméves kapcsolata Thomasszal több volt, mint barátság: „Csak nyáron találkozunk, addig levelezgettünk. Kint is voltam náluk az NDK-ban az egyik nyáron” – mesélte. A kapcsolatnak egy helybéli fiúval kezdődő szerelem, majd házasság vetett véget. Nem az övé volt

⁸² Uo.

az egyedüli love story, több évig tartó kamaszszerelem a helyi és a nyaraló fiatalok között. Irén középiskolás fia szintén beleszeretett egy keletnémet lányba. Évekig leveleztek, látogatták egymást, de végül szakítottak, Irén szerint azért, mert egyikük sem akart átköltözni a másik országába: „És ebből majdnem házasság lett, csak annyi, hogy a fiam azt mondta, hogy ő megismerte az NDK-t, mert ő többször járt ott, ő a világért oda el nem megy. Ez a kislány pedig fodrászlány lett, nagyon jó munkahelye volt, és azt mondta, hogy ő meg nem jön el Magyarországra, menjen a fiam NDK-ba. És így szakadt meg.”

Beszélgetőpartnereim szinte csak pozitív vagy semleges élményeket idéztek fel vendégeikkel kapcsolatban. Rossz tapasztalataikról, a szobakiadással összefüggő kellemetlen helyzetekről, konfliktusokról csupán rákérdezésemre beszéltek, és elmondásuk szerint ilyenek csak nagyon ritkán fordultak elő. Példaként előadott történeteik szereplői jellemzően olyan vendégek voltak – többnyire fiatalok –, akik magatartásukkal zavarták a család nyugalomát, felborították a rendet, vagy valamilyen kárt okoztak a lakásban. Irén részegen randalírozó fiatalokról beszélt: „Elmentek mulatni, tök részegen hazajöttek. Ezek mindent összepiszkitottak, üvöltöztek, ordítottak, az ablakon ugráltak ki. Na, aztán ugye apa szólt nekik, és megmondta, hogy azonnal pakoljanak össze és takarodjanak. El is mentek. Rögtön ki lettek dobva. [...] Tehát ilyenek előfordultak. De ezenkívül nem volt soha semmi különös gond, hogy bármit is tettek volna, vagy nem úgy viselkedtek.” Editék rossz élményei is a nyaralásuk alatt zabolátlanul viselkedő fiatalokkal voltak kapcsolatosak: „A motoros bandáktól féltünk, hogy jaj, csak nehogy olyat küldjön az IBUSZ a nyakunkra, hogy öt-hat fiatalember... aztán szétszedik a lakást, meg nehogy hangoskodjanak. Egyszer-kétszer volt, de nem volt ilyen komoly tragédia belőle, szóval nem volt vészes.”

Erzsi csupán azt a jelenetet tudta felidézni, amikor egyik vendégének gyerekei sáros lábukkal összekoszolták a falat: „Nagy eső volt, csupa sár volt a cipőjük, minden, és akkor bementek a szobába, és így a falra fölrakták a lábaikat.” Lajos számára pedig az az eset maradt emlékezetes, amikor egy szerelmespár alatt

leszakadt az ágy, amit inkább vicces sztoriként, mint bosszantó történetként emleget azóta is.

A vendégfogadás befejezése

Azok a családok, amelyek a hatvanas-hetvenes években kezdtek el a vendégfogadást, a rendszerváltás környékén hagytak fel vele. Döntésük motívumai között első helyen az NDK-sok elmaradása szerepelt: „Addig volt kiadva, ameddig az NDK-sok jöttek” – mondta Anna. A keletnémetek távozásával visszaesett a privát szobák iránti kereslet, különösen az olyan szállások iránt, ahol a vendégeknek osztozkodniuk kellett a háziakkal a lakás használatán. A szobakiadással a kilencvenes évek végén felhagyó interjúalanyaim lakásai is ezek közé tartoztak. Ilona tihamyi szobakiadókról szerzett tapasztalatai szerint azok a szállásadók, akik folytatni kívánták a vendégfogadást, általában átalakították a lakásukat, hogy külön fürdőszoba álljon a vendégek rendelkezésére: „Akinék volt három szobája, annak maradt két szoba, mert a középsőt megfelezte, és fürdőszobákat csinált belőle.”

Irén már a nyolcvanas évek elején abbahagyta a vendégfogadást, hogy a fővárosban tanuló egyetemista gyerekei zavartalanul élvezhessék otthon a nyári szünetet: „Amikor ők elmentek az egyetemre, akkor már nem adtuk ki. Ugye mindig jöttek a barátokkal meg az osztálytársakkal, [...] meg akkor már mi is egy kicsit helyrejöttünk.” Ennek ellenére ő is az NDK-sok távozásához kapcsolta a vendégfogadással foglalkozó éveinek végét. „Lényegében ameddig az NDK-sok voltak” – válaszolta arra a kérdésemre, hogy meddig adtak ki szobát. Ez is azt mutatja, hogy a helyi kollektív emlékezetben a balatoni szobakiadás időszaka (illetve ennek a Kádár-korra jellemző formája) szétválaszthatatlanul összefonódott a keletnémetek jelenlétével.

Azok a családok, amelyek a nyolcvanas években kezdtek hozzá a szobakiadáshoz, és vendégeiket már kezdetben is külön lakótérben tudták elszállásolni, a keletnémetek távozása után is adtak ki szobát. Ági, Judit és Lajos a kilencvenes évek köze-

péig-végéig folytatták a vendégfogadást, és elmondásuk szerint kamaszodó gyerekeik miatt hagytak fel vele, hogy ne kelljen nekik a vendégek miatt nyaranta lemondaniuk saját szobájukról. „Ugye nekünk kisgyerekeink voltak – mondta Judit –, aztán ők már később, amikor elég nagyok lettek, az emeleten laktak, de nyáron, amikor kiadtuk a szobákat, akkor visszaköltöztek a lenti gyerekoszobájukba együtt. És ezt addig lehetett csinálni, amíg ők akkorák nem lettek, hogy ezt azért mégse várhattuk el tőlük. Mondjuk talán így hatodikos-hetedikes korukig ment a dolog, és utána már nem.” Lajos szintén arra hivatkozott, hogy serdülő gyerekeinek kellett a külön szoba, de azt is hozzátette, hogy a kilencvenes évek végétől már csak azok a szobakiadók tudtak versenyben maradni a balatoni szállások piacán, akik komolyan ráálltak a vendégfogadásra, és igyekeztek megfelelni az egyre magasabb elvárásoknak: „A kilencvenes évek vége felé is már elkezdtek keresni azokat a szobákat vagy lakásokat, amelyek klímával voltak felszerelve. Akkor nálunk ez nem volt még egyáltalán jellemző. Talán lehetett klímát kapni már, de valami horror áron.”

Judit szintén azt tapasztalta, hogy a rendszerváltás után megnöttek és szerinte indokolatlanul nagyok lettek a szállóvendégek igényei, amit ő vendégkörének megváltozott összetételével hozott elsősorban összefüggésbe. A rendszerváltás előtt nála megszállt keletnémetek és lengyelek szerinte mindig elégedettek voltak az általa nyújtott szolgáltatással, a rendszerváltás után azonban főleg magyarok jöttek: „Nagyon rátartiak voltak, [...] majdnemhogy lenézve éreztem magam, nem tudom, minek képzelték magukat. Semmi nem volt jó, semmi nem tetszett. Nem egy ötcsillagos hotelba jöttek, hanem egy apartmanba! [...] Ráadásul azért egy házban laktunk velük, mindent értettek. A németek meg nem értették a magyar beszédet. Tehát zavart minket, hogy így mondjam, és talán két évig csináltuk még így a magyarokkal, és akkor befejeztük végleg.”

Interjúalanyaim közül legtovább és a leghosszabb ideig Teréz foglalkozott szobakiadással. Közel harminc év vendégfogadás után 2014-ben, 65 évesen fejezte be. Elmondása szerint elsősorban férje betegsége miatt volt kénytelen abbahagyni. Unokája is

férjhez ment, és a fiatalok szintén a szülői-nagyszülői házban kezdtek külön életet, ami jelentősen szűkítette a vendégfogadásra felhasználható lakóteret: „Szinte már kellett így az egész ház. [...] Meg elég is volt már belőle” – fűzte hozzá.

Összegzés

A hatvanas évektől a rendszerváltásig a tömegturizmus által érintett Balaton-parti településeken a nyári szobakiadás volt a lakosság egyik leggyakoribb jövedelemkiegészítő tevékenysége. Szállodai férőhelyek hiányában a magánszemélyek szálláshelyei iránt mutakozó tartós kereslet sokak számára tette lehetővé, hogy komolyabb anyagi befektetés és szaktudás nélkül is bekapcsolódhassanak a második gazdaságba, illetve hogy a szobakiadás is egyike legyen azoknak a magántevékenységeknek (mezőgazdasági kistermelés, nyaralótakarítás, kertgondozás, kisipari szolgáltatások stb.), amelyekből bevételeik lehetnek.

A főállásuk mellett vállalt többletmunkát interjúalanyaim – szobakiadással eltöltött éveikre visszaemlékező balatonfüredi és tihanyi lakosok – nem tekintették önkiszákmányolásnak. A pluszjövedelem, amely lehetővé tette, hogy kiegészítsék munkaviszonyukból származó és életszínvonaluk megőrzéséhez vagy növeléséhez kevésnek tartott keresetüket, bőven megérte az áldozatot, a vendégfogadásba fektetett sok munkát, a szabadidejükről való lemondást és a lakásuk megosztásával járó kényelmetlenséget. A munkát középpontba állító életvitelt legtöbbször helyesnek tartották, mivel az a könnyebb „boldogulást”, az „előbbre jutást” segítette elő.

A szobakiadás ugyanakkor különleges tapasztalatszerzés és élményforrás is volt egyben. A szállásadás menedzselése során hasznos „vállalkozói” ismeretekre tehettek szert, bár rendszerváltás utáni vállalkozói készségként kevesen tudták ezeket alkalmazni. Kitanulhatták a sikeres vendégszerzés-vendégfogadás fortélyait, és tapasztalatot szerezhettek a túlzottnak ítélt állami felügyelettel és elvonással szembeni védekezési (elrejtőzési-kijátszási) technikákról. Fontos hozadéka volt továbbá, hogy a ma-

gánszállásokra jellemző személyesebb, közvetlenebb vendég-vendéglátó kapcsolat révén a szállásadóknak nagyobb rálátása nyílt a „nagyvilágra”. A szállás jellegéből és a „magyaros vendégfogadásra” alapozott szállásadói szerepfelfogásból adódóan szinte elkerülhetetlen volt a háziak és a vendégek gyakori érintkezése, ismerkedése, barátkozása. A Kádár-kori korlátozott nyilvánosság keretei között már az ország más területeiről érkező belföldi vendégekkel való találkozás is új ismereteket, értesüléseket, élményeket jelenthetett. Még inkább ez volt a helyzet a külföldi szállóvendégek esetében. A más gazdasági-társadalmi-kulturális környezetben élőkkel kialakuló kapcsolatok – akár „baráti szocialista”, akár „nyugati tőkés” országokból jöttek is – lehetővé tették, hogy szélesebb perspektívából, több oldalról megközelítve tudják érzékelni és értelmezni a világot.

MÁRKUS BEÁTA**Egy „magyar tragédia” genezise
– „Gulág”, Gupvi, „malenkij robot”**<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.5>

„Két diktatúrát zártunk össze e ház falai között. Más töről fadnak ugyan, de láthatjuk, jól megférnek egymás mellett. Ez nem a véletlen műve. Nincs rá szükségünk, hogy kibújjunk a saját felelősségünk alól, de a gyermekeinknek tudniuk kell, hogy mindkét diktatúra olyan rendszer volt, amely idegen hadseregek támogatása nélkül hazánkban a hatalmat sem elnyerni, sem megtartani nem lett volna képes.”¹

Orbán Viktor 2002-ben, a Terror Háza Múzeum megnyitásakor elmondott beszéde az arról készült felvételek alapján viharos sikert aratott az összegyűlt több ezres tömeg körében. Az ott megosztott gondolatok azonban a pár perces ováción felül a magyar társadalom sokkal szélesebb rétegeire gyakoroltak maradandó hatást, és egyben a magyar nemzeti emlékezetpolitika egy olyan origójának tekinthetők, amely napjainkig meghatározza a határokon belül és kívül élő magyarok viszonyulását a 20. század legtragikusabb emlékű időszakához. A két 20. századi diktatúra egymás mellé állítása úgy a beszédben, mint a múzeum állandó kiállításában ugyan országon belül és nemzetközileg is kritikákra adott okot, a „kettős mérce” gondolata (azaz a nemzetiszocializmus bűneinek markánsabb elítélése, mint kommunista diktatúráé) azonban napjainkig tovább él, sőt bizonyos em-

¹ KÖRMENDY Zsuzsanna (szerk.): *A történelem fűtőcáján. Orbán Viktor miniszterelnök beszédei és beszédrészletei. Magyarország 1998–2002.* Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 102.

lékezetpolitikai mozzanatok arra engednek következtetni, hogy ekkor a magyar politikai és közgondolkodásban implicit döntés született arról is, melyik megszállás és következményei tekintendők a magyar nemzet tényleges 20. századi őskatasztrófájának, noha ennek interpretációs keretei (például hogy szovjet vagy orosz megszállásról beszélnek-e) napjainkig formálódnak.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a Magyarország szovjet megszállásáról és annak következményeiről szóló emlékezetpolitikai lépéseket áttekintsem az államszocializmus időszakától napjainkig, a fókuszban azonban az 1998 és 2018 közötti időszakra helyezve, amely a téma szempontjából különösen mozgalmasnak tekinthető. Ebben az időszakban megkísérlek tendenciákat, töréseket és kontinuitásokat, valamint politikai motivációkat és múltértelmezési kísérleteket megragadni, illetve azokat a társadalmi-politikai kontextusukban értelmezni. A tematikus fókusz ezen belül az 1944–1945-től szovjetunióbeli kényszermunkára hurcoltakról szóló emlékezeti aktusokra helyezem, amelyek az elmúlt évtizedekben látványos ívet írtak le, így különösen alkalmasak lehetnek annak feltérképezésére, miként jelennek meg bizonyos tudományos kutatási eredmények a közéleti és politikai diskurzusban.

A Szovjetunióba hurcolások és a tabusított emlékezet időszaka

A második világháború utolsó éve, majd az azt követő időszak vitathatatlanul a 20. századi magyar történelem legtragikusabb emlékű, legtöbb áldozatot követelő korszaka volt. Míg 1944 nyarán a magyar társadalom többsége számára a háború szörnyűségei legfeljebb közvetett formában, hírekből és rémhírekből voltak ismertek,² az elkövetkező néhány hónap alatt légitámadások, a német, majd szovjet megszállás, a zsidóság üldözése és deportálása, a frontátvonulás eseményei mindennapi

² A magyar társadalom 1944-es állapotába szemléletes betekintéseket nyújt: ABLONCZY Balázs: *Az utolsó nyár. Magyarország, 1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024.

kegyetlen realitássá váltak, amelyek kapcsán még a tényleges halálos áldozatok számára nézve is csak becsült adatok állnak rendelkezésre.³ A háború vesztes befejezése, az ország megszállt státusza, a trianoni határok visszaállása, az 1944–1945-ben megkezdődő (kényszer)migrációs folyamatok, a Moszkvából dik-tált politikai változások és ezek erőszakos érvényre juttatása az országban fokozták a hosszú távú társadalmi traumákat, amelyek kibeszélhetősége, mint kollektív gyászmunka, évekre, sőt évtizedekre ellehetetlenült.

A háború utáni Magyarország egyik legnyomasztóbb társadalmi és gazdasági problémáját a még évekig megoldatlan fogolykérdés jelentette. A távollévők legnagyobb csoportját a katonai hadifoglyok jelentették,⁴ rajtuk kívül azonban 1944–1945-ben és az azt követő években is tömegesen kerültek civil magyar állampolgárok szovjet fogságba, amely esetükben is többéves kényszmunkát jelentett szovjetunióbeli Gulag-⁵ vagy Gupvi⁶-lágerekben olyan rendkívül nehéz körülmények közt, hogy az érintettek jelentős hányada életét vesztette azok következtében. A háború utolsó szakaszában a tömeges elhurcolások egyrészt stratégiai okból történtek, és a háterszágban maradt férfi lakosságot érintették,⁷ másrészt az érkező Vörös Hadsereg az 1944. december 16-án kiadott 7161-es számú Állami Védelmi Tanács határozat értelmében mintegy 30 000 főt szállított el Magyarországról azok német származása okán ügynevezett jóvátételi munkára.⁸ A háború utáni években az elhurcolások tovább folytatódtak, ekkor

³ Lásd erről és a létszámadatokkal kapcsolatos nehézségekről: STARK Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA BTK TTI, Budapest, 1989.

⁴ STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006; VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonicana, Budapest, 2010.

⁵ Glavnoje Upravlenyje Lagerej, azaz Javitómunka-táborok Főigazgatósága.

⁶ Glavnoje Upravlenyje po dželam Vojennoplennih i Internyirovannih, azaz Hadifogoly és Internáltügyi Főigazgatóság.

⁷ Lásd erről: BOGNÁR Zsolt: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi) fogoly-vesztesége(i). *Studia Caroliensia*, 2000/1. 79–81.

⁸ Lásd erről: MÁRKUS Beáta: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020.

már jellemzően peres eljárásokat követően, amelyek történhetek politikai okból, bizonyos társadalmi csoportokhoz való tartozás okán (katonatisztek, egyházi személyek, leventék), vagy bizonyos tevékenységek megtorlásaként (például fegyver- vagy rádiórejtegetés). A különböző időpontokban és okokból a Szovjetunióba hurcoltak létszámára nézve napjainkig is csak becslések állnak rendelkezésre, amelyek között meglehetősen nagy eltérések figyelhetők meg.⁹

A fogság és az elhurcolások problémáját mélyítette, hogy az országban megszilárduló államszocialista rendszer keretei között a társadalmi trauma nyilvános tematizálása, feldolgozása ellehetetlenült. A második világháború eseményeiről, veszteségeiről, tettesekről és áldozatokról alkotott képet a moszkvai elvárásoknak kellett megfeleltetni, annak sarokpontjaivá a hős Vörös Hadsereg általi felszabadítás és a fasiszta rendszer megdöntése váltak, amelyek tömegfelvonulásokban, felülről elrendelt ünnepnapokban, országszerte már 1945-ben felavatott szovjet hősi emlékművekben és egy olyan történeti narratívában öltöttek testet, amelyek ignorálták a társadalom valós tapasztalatait 1944 és 1945 eseményeiről, vagy éppen gyökeresen szemben álltak azokkal, ezzel is növelve a társadalmi frusztrációt. A háborús veszteségek becsült mértékének ismeretében kijelenthető, hogy aligha volt olyan család az országban, amely valamilyen módon ne lett volna érintett a kollektív gyászban. Azonban az első világháborúval ellentétben, amelynek során törvényileg rendelkezett az ország vezetése arról, hogy a harcokban elesettekről hősökként köteles megemlékezni minden egyes település,¹⁰ a második világháború esetén erre egyáltalán nem volt lehetőség, függetlenül attól, hogy az áldozatok katonaként, civilként vagy éppen a fogság következtében veszítették életüket.

⁹ BOGNÁR Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? In: BOGNÁR Zalán–MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2017. 66–98.

¹⁰ Lásd 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megőrkítéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Letöltve: 2025. 07. 18.)

A megemlékezés különösen olyankor lehetetlenült el, ha a haláleseteket a Vörös Hadsereg által elkövetett valamilyen atrocitás – erőszakos cselekedetek a megszállás korai szakaszában, elhurcolás – okozta. Az ilyen eseményekről való megemlékezések teljes mértékben társadalmi tabuvá váltak, sőt, egyes településeken a lakosságnak azt is tolerálnia kellett, hogy a szovjet emlékművekre olyan katonák neve is felkerült felszabadító hősként, akik a civil lakossággal – különösen a nőkkel – szemben elkövetett erőszakoskodás során veszítették életüket.

A teljes társadalmat a saját traumatikus tapasztalataik ellenére sem érték el az ilyen eseményekkel kapcsolatos kutatások, publikációs kísérletek. Ilyenek pedig a hruscsovi desztalinizációs hullámok eredményeképpen a nemzetközi nyilvánosságban megjelentek,¹¹ különös tekintettel Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin irodalmi tevékenysége és az arról szóló szovjet viták és munkáinak nyugati recepciója kapcsán (többek között Lukács György 1970-es években megjelent *Solschenizyn: Soziologische Essays* című írása nyomán). Emellett a magyar irodalmi nyilvánosságban is időről időre felbukkantak utalások vagy konkrét kiadványok a témában, így Lengyel József 1960-as években megjelent alkotásai, amelyek a saját fogságának tapasztalatait dolgozták fel. Ugyanakkor ezek a művek a magyar társadalom szűkebb rétegét érték csak el, a valódi áttörést a politikai rendszer az 1990-es évek kezdetéig nem tette lehetővé.

Bár lokális szinten minden tiltás ellenére is előfordult, hogy kisebb közösségek valamiféle megemlékezési rítusokat, esetleg materiális emlékjeleket is kialakítottak a háború és a fogság áldozatainak,¹² országos viszonylatban nem beszélhetünk a második világháború és következményei miatt életüket veszettekkel kapcsolatban sem nyilvános emlékezetkultúráról, megemlékezé-

¹¹ TAKÁCS Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 2013/3. 92.

¹² Erre példa a gyulai Szent József-templom belsejében már 1952-ben elhelyezett emléktábla, amelyre a helyiek a városból elhurcolt és a szovjet fogságban elhunyt szeretteiknek állítottak emléket.

sekről, emlékműállításokról, különösen nem az események teljes körű feldolgozásáról.¹³

„Rendszerváltozások” és emlékezetpolitika

Az 1980-as években megindult, majd az 1990-es évekre kiteljesedett nemzetközi és hazai politikai átalakulás új fejezetet nyitott a múltról való gondolkodás és nyilvános diszkurzus tekintetében is. Az új magyar országgyűlés gesztusok és a gyakorlat szintjén is lépéseket tett az előző rendszer áldozatainak megkövetésére, rehabilitálására és kárpótlására,¹⁴ ennek egyik fontos mozzanata volt a Kárpótlási Hivatal (a későbbiekben Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal) létrehozása 1991-ben.

Nem született központi utasítás azonban, és a szükséges anyagi források sem álltak rendelkezésre ahhoz, hogy a múlt újraértelmezésének valamiféle országos keretet adjanak, így a megemlékezési aktusok sokkal inkább lokálisan, helyi kezdeményezők – önkormányzatok, kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek és magánszemélyek – révén valósultak meg, és ennek okán meglehetősen sokfélék is voltak. Ennek jellegzetes példái a korszakból a materiális emlékezetkultúra tekintetében figyelhetők meg: tipikusnak mondható az első világháborús hősi emlékművek kiegészítése a második világháború áldozatainak neveivel, ami egyszerűen és viszonylag szerény anyagi ráfordítással (akár közadakozásból) is megvalósítható volt, és több áldozati csoportot egyesíthetett. Az ilyen emlékműegyüttesek ugyanakkor számos ellentmondást hordoznak: az első világháborús monumentumok sokszor heroikus formanyelve nehezen

¹³ A cenzúra működésének egy ismert példája Karsai Elek és Somlyai Magda *Sorsforduló* című, 1970-ben megjelent kétkötetes dokumentumgyűjteménye, amelyet, mivel tartalmazott a szovjet katonák által elkövetett atrocitásokra és elhurcolásokra utaló forrásokat, a cenzúra betiltott, és a kinyomtatott példányokat zárolta, illetve megsemmisítette.

¹⁴ 1991-ben alakult meg a Kárpótlási Hivatal, 1992-ben pedig megjelent az 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.

egyeztethető össze a második világháború passzív áldozati csoportjaival, ennek ellenére gyakori, hogy a települések a nevek megörökítésekor nemcsak az elesett katonákat, hanem a civil áldozatokat – a légitámadások és a frontátvonulás áldozatait, a fogságban meghaltakat, sőt esetenként akár más események, így például a zsidóüldözés vagy az 1956-os forradalom mártírjait is – ugyanazon az emlékművön tüntették fel.¹⁵ A nevek megörökítésekor többnyire nem álltak rendelkezésre alaposabb kutatások, amelyek alapján rekonstruálható lett volna az érintettek pontos életútja és szerepe a háború eseményeiben, különös tekintettel a katonai szolgálat közben elhunytakra, akik közt így több esetben szerepelnek német Waffen-SS-tagok, háborús bűnöket elkövető honvédek akár ugyanazon az emlékművön, amelyen az áldozataik neve is olvasható.¹⁶

Ugyanebben az időszakban, szintén alulról jövő kezdeményezésésként jöttek létre országszerte olyan emlékművek, emléktáblák, emlékjelek, amelyek kifejezetten a Szovjetunióba deportált civilek szenvedésére hívták fel a figyelmet. Mivel ezek egymástól független akciók eredményei voltak, formájukban, szimbolikájukban, térbeli elhelyezésükben és megszövegezésükben is nagy különbségek mutatkoztak. Ugyanakkor az országszerte megfigyelhető emlékállítások e traumák feloldatlanságára engednek következtetni, hogy a negyvenöt éve hallgatásra kötelezett érintettek és érintett közösségek igyekeztek az első adandó lehetősé-

¹⁵ Erre lehet példa a ceglédi első világháborús emlékmű, amelyet 1991-ben kiegészítettek a második világháború ismert áldozataival, és egy táblával, amely utal rá, hogy az elesett katonák mellett a civil áldozatok egyes csoportjairól is meg kívánnak emlékezni. A tábla szövege: „Örök emlékül mindazoknak a II. világháború harcaiban elesett magyar katonahősöknek, a foglytáborokba hurcolt és ott elpusztított katoná és polgári áldozatoknak, a terrorbombázások, a harci események, az idegen katonák által és a háborút követő négy évtizedes diktatúra által megölt békés polgári áldozatoknak, akiknek a nevét nem ismerjük.” Forrás: <https://www.kozterkep.hu/4533/i-es-ii-vilaghaboru-hoseinek-es-aldozatainak-emlekmuve#> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

¹⁶ Ennek egy különösen nagy vitákat kiváltott példája a Budapest XII. kerületében található turulszobor esete, amelyen olyan nyilasok nevét is feltüntették, akik 1944–1945-ben részt vettek a helyi zsidóság üldözésében. Lásd erről: <https://hegyvidek.hu/aktualis/hirek/elkeszult-torteneszi> (Letöltve: 2025. 07. 14.)

get kihasználni, hogy meghurcolásuknak és már elhunyt sors-társaiknak emléket állítsanak, esetenként pedig idegen földben nyugvó társaikat szimbolikusan eltemessék.

Jó példa erre a volt politikai fogoly, Menczer Gusztáv által 1989-ben létrehozott szervezet, a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete (Szorakész), amely a volt kényszermunkások összefogása, érdekvédelme mellett már ekkor aktívan törekedett az események rögzítésére a nyilvános térben emléktáblák elhelyezésével olyan épületeken, amelyekben egykor hadbíróságok, fogdák működtek.¹⁷

Az ekkor keletkezett emlékművekről, emlékhelyekről máig nem áll rendelkezésre teljes körű kataszter. Az mindenesetre megállapítható, hogy a különböző indítékú szovjet elhurcolásokat elszenvedett csoportok mindegyike már ekkor megkezdte az emlékművek állítását: a német kisebbség által lakott falvakban országszerte kisebb alkotások jelentek meg ezzel a céllal, az ország keleti részén az onnan elhurcolt férfiak kaptak emlékműveket csakúgy, mint a főváros környékén, például 1998-ban Érden.¹⁸ A határon túli elhurcolt magyarokról való megemlékezések kezdetei is erre az időszakra tehetők, ekkor fogtak hozzá Kárpátalján egy központi emlékhely kialakításához Szolyván.¹⁹ A helyszín választása alkalmas volt arra, hogy a sok települést érintő elhurcolásokon való szétszórt megemlékezések helyett az egykori gyűjtőtábor helyén emlékezzen meg a teljes magyar közösség, a közös szenvedés emlékének életben tartásával is erősítve kisebbségi identitását. A politikai okból történt elhurcolások kevésbé helyhez kötődő jellege (és a kezdeményező Rohr Magdolna lakhelye) miatt a Gulagra politikai okból elhurcoltak 1993-ban kaptak először központi emlékművet a budapesti Honvéd téren.

¹⁷ STARK Tamás: A szovjet fogság emlékezete. *Korunk*, 2024/11. 56–57.

¹⁸ Az emlékműről bővebb információ található a Köztérkép internetes adatbázisban, lásd <https://www.kozterkep.hu/6951/a-ii-vilaghaboru-aldozatainak-emlekmuve> (Letöltve: 2025. 07. 14.)

¹⁹ Az emlékparkról részletesebben lásd DUPKA György (szerk.): *A szolyvai emlékpark névlistája. A II. világháború és a sztálinizmus áldozatainak gránitlapokra vésett nevei: internált civilek, elesett, meghalt katonák és munkaszolgálatosok*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2017.

Az emlékművek egy részéhez megemlékezési rítusok, évente megtartott emlékünnepek, szentmisék és egyéb programok is tartoztak, ami egyben a helyi sajátosságok megőrzését is szolgálta, mivel időpontjuk jellemzően a helyi közösségek számára valamely jelentéssel bíró napra esett (az elhurcolás időpontja, vagy egy-egy csoport hazatérése). Ebben az időszakban az ilyen rendezvények jelentőségét emelte, hogy azon az események túlélői, tanúi is nagyobb számban részt vettek, ami lehetőséget adott számukra emlékeik átadására és a történetek kibeszélésére, amit esetenként a helyi közösségek hang- és videofelvételek, interjúk, esetleg írásos kiadványok formájában rögzítettek is.

Mindezek a folyamatok párhuzamosan zajlottak a téma tudományos kutatásának megkezdődésével, amelynek az 1990-es években gazdag gyakorlata alakult ki: egyes régiókban a helyi levéltárak munkatársai tárták fel az eseménnyel kapcsolatos dokumentációt,²⁰ máshol interjúkötetek, visszaemlékezések jelentek meg.²¹ Ezek a munkák napjainkig mérföldköveknek tekinthetők a téma kutatásában, noha ekkor még nem álltak rendelkezésre az azóta a nemzetközi kutatás révén ismertté vált szovjet források. Az is megállapítható, hogy a kiadványok, kutatások jellemzően egymástól elszigeteltek maradtak, egybefogásuk és országos feldolgozásuk váratott magára. Így nemcsak az események országos köztudatba emelése maradt el, de a közoktatási tananyagba sem kerültek be, ennélfogva a magyar társadalom szélesebb rétegeinek múltképére ezek a kiadványok, emlékművek

²⁰ Például ERDMANN Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990; FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság – „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban*. Formatív Kiadó, Budapest, 1990.

²¹ Például: ÁRVA Erzsébet–POZSONYI József: *Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújvárosi Múzeum, Balmazújváros, 1989; DOBOZI Eszter: *„Csak a napnyugtát néztük...”*. *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1991; KORMOS Valéria–VÁRHELYI Pál: *Emberrablás orosz módra*. Kelenföld Kiadó–Magyar Nők Lapja Egyesület, Budapest, 1990; RÓZSA Péter: *Ha túlélted, hallgass!* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989; SZEBENI Ilona: *Merre van a magyar Hazám?* Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1992; SZEBENI Ilona: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Piremon Kiadó, Debrecen, 1993.

és megemlékezések nem gyakoroltak különösebb hatást, ahhoz az egyéni akciók mellett felülről jövő intézkedésekre lett volna szükség.

Ebben hozott változást az 1998–2002 közötti első Orbán-kormány, amely számára láthatóan fontos volt, hogy politikai törekvéseiket emlékezetpolitikai szinten is rögzítsék. A kormányra kerülő Fidesz részéről ez a törekvés a magyar társadalom többsége számára ekkor hiteles és elfogadható volt, mivel a párt vezetői a rendszerváltó fiatal generáció köréből kerültek ki, Orbán Viktor személyével pedig sokan elsősorban a Nagy Imre újratemetésén 1989-ben elmondott beszédét kapcsolták össze, amely szintén szovjet- és kommunistaellenes hangvételű volt. Az egyik első fontos emlékezetpolitikai lépés az országgyűlés 2000. június 13-án elfogadott határozata volt a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapjáról,²² amely február 25-ét (Kovács Béla kispap politikus 1947-es letartóztatásának napját) jelölte ki a megemlékezésekre. A határozat kiemelten a középfokú oktatási intézmények számára írta elő országszerte a megemlékezéseket, ezzel gondoskodva arról, hogy a felnövő generációk történelmi tudatának részévé váljanak a kommunista rendszer bűnei.

Szintén ebbe a folyamatba illeszthető be a XX. Század Intézet 1999-es megalapítása, majd a Terror Háza Múzeum 2002. februári felavatása és átadása a budapesti Andrássy út 60. szám alatt, amely egykori nyilas székházként, majd az Államvédelmi Hatóság központjaként autentikus helyszínnek volt tekinthető a német és szovjet megszállás áldozatai számára, ennek megfelelően az állandó kiállítás és a nemzetiszocialista és kommunista diktatúra bemutatására helyezte a hangsúlyt.²³ A bevezetésben már idézett 2002. február 24-i megnyitóbeszéd is aláhúzta a két elnyomó rendszer egymás mellé állításának szükségességét és fontosságát, rátapintva ezzel a magyar társadalom széles rétegeinek arra a morális történelmi igényére, hogy az ők és felmenőik szenvedése kerüljenek feltárássra, bemutatásra és méltatásra.

²² 58/2000. (VI. 16.) OGY határozat a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapjáról.

²³ Regina FRITZ: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2012. 287–294.

A szovjet, illetve kommunista rendszer bűneinek feltárására és feldolgozására tett lépések ugyan tekinthetők az akkori kormánypárt részéről taktikus politikai lépéseknek egy széles választói réteg szimpátiájának elnyerésére, ugyanakkor az évtizedes hallgatás után a megemlékezések állami szintre emelése aligha szolgálta pusztán ezt a célt. Különösen a Terror Háza kiállítása került már ebben az időszakban is hazai és nemzetközi viták és kritikák keresztútjába, ugyanakkor érdemes itt megemlíteni, hogy a történelmi „kettős mércére” való utalás egyáltalán nem tekinthető magyar sajátosságnak ezekben az években. Globális, de főként európai kontextusban ekkor vált különösen markánsná egy Európát kettéválasztó történeti emlékezeti törésvonal.²⁴ Ennek egyik oldalán voltak azok a nyugati államok, amelyekben ekkorra már viszonylagos konszenzus uralkodott a második világháború 20. századi alapélményként való megítéléséről, a német agresszió elutasításáról, a Vörös Hadsereg győztes felszabadítóként való méltatásáról és a holokauszt mint történelmi katasztrófa szingularitásáról, amelynek megkérdőjelezése súlyos tabusértésnek, már-már a holokauszttagadással egyenértékű multirelativizálásnak számított. Ezzel szemben a volt keleti blokk államaiban egy ettől eltérő múltkép és történelmi tapasztalat dominált, amelynek szerves eleme volt a szovjet megszállás brutalitása, a sztálini elnyomás és a szovjet légerek szörnyűségei, valamint a kommunista rendszerek elutasítása, amely ellentmondásba került a nyugati történeti narratívával. A 2000-es évek eleji EU-bővítés során felerősödtek az erről szóló viták, Magyarország pedig egy volt azok közül az államok közül,

²⁴ Az európai emlékezetpolitikai törésre nézve lásd Heidemarie Uhl írásait: Heidemarie UHL: Schuldgedächtnis und Erinnerungsbegehren. Thesen zur europäischen Erinnerungskultur. In: Lucia SCHERZBERG (Hrsg.): „Doppelte Vergangenheitsbewältigung” und die Singularität des Holocaust. Universaar, Saarbrücken, 2012. 193–214.; Heidemarie UHL: Universalisierung versus Relativierung, Holocaust versus Gulag. Das gesplante europäische Gedächtnis zu Beginn des 21. Jahrhunderts. In: Ljiljana RADONIĆ–Heidemarie UHL (Hrsg.): *Gedächtnis im 21. Jahrhundert. Zur Neuverhandlung eines kulturwissenschaftlichen Leitbegriffs*. Transcript, Bielefeld, 2016. 81–108. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783839432365-004>

amely a szovjet megszállás és rendszer áldozatainak őszintébb és átfogóbb elismerését követelte.²⁵

A 2000-es évek további választásai ugyanakkor a Fideszt ellenzéki pozícióba szorították éppen azzal a Magyar Szocialista Párttal szemben, amely politikai irányultsága és személyi kontinuitásai miatt az 1990 előtti állampárt utódjának volt tekinthető. Ha a megkezdett központi emlékezetpolitikai lépések folytatása tervben is volt, azok a politikai váltás miatt elmaradtak. A kommunizmus áldozataira, illetve a Szovjetunióba deportáltakra való megemlékezés visszaszorult a lokális és egyéni szintre, ahol az 1990-es évek tendenciáinak folytatása figyelhető meg: továbbra is készültek újabb és újabb emlékművek országszerte, újabb kutatási eredmények jelentek meg a szovjet lágerrendszerek, az elhurcolások és a hadifogság történetéről, ugyanakkor ezek továbbra is egy-egy szűkebb szakmai vagy társadalmi csoportot értek el csupán, nem beszélhetünk országos mértékű emlékezetpolitikai megmozdulásokról. Ennek emblematisztikus példája a 2009-ben Miskolcon civil kezdeményezésként megalakított Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, amely a lokális működésen túllépve majd a továbbiakban tárgyalt időszakban vált országos, sőt határon túli kutatókat is tömörítő szervezetté, akkor már a tágabb kutatási témához igazodva Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) néven.

A „magyar tragédia”

A Fidesz 2010-es választási győzelme a Magyar Köztársaság eddigi leghosszabb politikai kontinuitását hozta el, amelyben a korábbiaknál tudatosabban és markánsabban kezdte meg a regnáló politikai hatalom a történeti narratíva formálását és saját szolgálatába állítását. Ennek a folyamatnak az eszköztára meglehetősen széles volt, legyen szó a 2012-es Nemzeti

²⁵ Aleida ASSMANN: Versengő áldozatok. In: BALOGH László Levente–TAKÁCS Miklós–VALASTYÁN Tamás (szerk.): *Áldozat-narratívák*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2018. 283.

Alaptanterv meghirdetéséről,²⁶ új történetkutató intézetek központi létrehozásáról,²⁷ vagy éppen új emléknapok meghirdetéséről. Csak 2012-ben három 1945 és 1990 között meghurcolt áldozati csoport kapott országos emléknapot: január 19-e a magyarországi német kisebbség elhurcolásának és elűzésének,²⁸ április 12-e a Felvidékről kitelepítettek,²⁹ november 25-e pedig a Szovjetunióba elhurcolt politikai foglyok és kényszers munkások emléknapja lett.³⁰

A korábban feledésre ítélt, de legalábbis kevés figyelmet kapott csoportok kollektív szenvedésének méltatása fontos gesztus volt, amelyben azonban már egyértelműen megjelent az érintettek politikai szimpátiájának megszerzésére irányuló törekvés is, amit a legjobban a különböző megemlékezéseken elmondott emlékbeszédek mutattak. Ezek jellegzetes eleme az események kiragadása a részletes történelmi kontextusból és a sorscsapások visszavezetése az elvesztett második világháborúra, az idegen (szovjet) megszállásra és a Moszkvából irányított diktatúrára, amelynek letéteményesei és végrehajtói a hazai kommunisták voltak. Utóbbi csoport rendszeres felemlegetése ekkor már egyértelműen az ellenzékbe került baloldal mint szellemi és jogutódok diszkreditálására irányult, amit jól mutat, hogy maga Orbán Viktor még az 1956-os forradalom emléknapiján 2021-ben is kiemelten utalt rájuk mint az országban továbbra is jelen lévő fenyegetésre.³¹

²⁶ Lásd 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.

²⁷ Lásd 9/2019. (II. 5.) Korm. rendelet a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárról; valamint 2013. évi CCXLI. törvény a Nemzeti Emlékezet Bizottságáról. Az intézmény törvényileg rögzített feladata „a kommunista diktatúrával kapcsolatos emlékezet állami megőrzése és a kommunista diktatúra hatalmi működésének feltárása, a kommunista hatalombirtokosok előjogainak lebontása a még köztünk élő bűnösök felelősségére vonása”.

²⁸ Lásd 88/2012. (XII. 12.) OGY határozat a magyarországi németek elhurcolásának emléknapijáról.

²⁹ Lásd 86/2012. (XII. 7.) OGY határozat a Felvidékről kitelepítettek emléknapijáról.

³⁰ Lásd 41/2012. (V. 25.) OGY határozat a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszers munkások emléknapijáról.

³¹ „1956-ban Gerőék Moszkvába menekültek, 2006-ban nekünk nem volt ilyen szerencsénk. A szocialisták és a vezetőjük itt maradt a nyakunkon.” BENCsik

A történelmi megemlékezéseken használatos politikai retorika egy másik jellegzetes elemévé az aktuálpolitikai kiszólások azon része vált, amely a nyugati nagyhatalmak ostromozására irányult, amiért 1945-ben (és 1956-ban) magára hagyták és kiszolgáltatták Magyarországot a szovjeteknek, amely üzenet az utóbbi években vált egyre erőteljesebbé.

Az emlékezetpolitikai szempontból igazán látványos események zöme a következő, 2014 és 2018 közötti kormányzati ciklusra tevődött, nem függetlenül az erre az időszakra eső kerek évfordulóktól. A nyitánynak a 2014-es év hivatalos holokauszt-emlékévvé nyilvánítását tekinthetjük,³² amelyről a kormány még 2013 nyarán határozott, és mintegy kétmilliárd forintos alapot hozott létre a méltó megemlékezés finanszírozására, amelynek több eleme az emlékév időszakán túlmenően, 2015 és 2017 között kellett megvalósuljon.³³ Sajátos módon ez az emlékév erősítette fel az igényt arra, hogy a „másik oldal”, a szovjet megszállás és a kommunizmus áldozataira is emlékév keretében emlékezzenek meg, amit a témával foglalkozó szervezetek, így az említett GKNT már hosszabb idő óta kért a kormánytól. Valószínűnek tűnik, hogy egy újabb emlékév nem szerepelt az eredetileg tervezett kormánycélok közt, mivel a megkezdődése előtt mintegy fél évvel meghirdetett holokauszt-emlékévvvel ellentétben a Szovjetunióba elhurcolt politikai foglyok és kényszerszermunkások emlékévét csak 2015. január 20-án hirdették meg azonnali hatállyal,³⁴ de a pontos feladatok és projektek meghatározása, szervezése csak ekkor

András (szerk.): *Csillagfordulás: Orbán Viktor beszédei, 2021–2022*. Artamondo Kiadó, Budapest, 2022. 17.

³² Az emlékév elemzését adja: Henriett Kovács–Ursula Mindler-Steiner: Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europa*, 2015/2. 49–72. DOI: <https://doi.org/10.1515/pce-2015-0010>

³³ Lásd 1213/2013. (IV. 16.) Korm. határozat a magyarországi Holokauszt 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával összefüggő feladatokról; 1512/2014. (IX. 16.) Korm. határozat a magyarországi Holokauszt 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával kapcsolatos intézkedésekről, valamint egyes kormányhatározatok módosításáról.

³⁴ 1009/2015. (I. 20.) Korm. határozat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszerszermunkások emlékëve meghirdetéséről.

kezdődött egyáltalán meg, ami lényegében ellehetlenítette azok egy éven belüli megvalósítását. Így az emlékévet végül 2017. februárig meghosszabbították,³⁵ a rá fordított keret pedig négymilliárd forint, tehát több mint a kétszerese volt, mint a holokauszt-emlékévé.³⁶

Az emlékév közel másfél éve mind a központi költségvetésből ráfordított támogatás volumenét tekintve, mind a végrehajtott projektek, rendezvények, megemlékezések, emlékműállítások, játék- és dokumentumfilm-készítések stb. számát figyelembe véve az eddigi egyik legnagyobb szabású állami emlékezetpolitikai akció volt az ország történetében. Így például a 2017-ben készült és végül 2018-ban bemutatott *Örök tél* című játékfilm, amely a magyar társadalom széles rétegein túl nemzetközi berkekben is visszhangra talált (2019-ben a főszerepet játszó Gera Marina Emmy-díjat kapott alakításáért).

A tanulmány kereteit szétfeszítené az emlékév eseményeinek, újdonságainak részletes bemutatása, helyette egyes mozzanatok kiemelésére teszek kísérletet, amelyek különösen markánsan mutatják azt a törekvést, hogy a méltó emlékéllítés mellett az emlékév egyben egy új nemzeti narrativa megalapozását is szolgálja.

Az emlékév első szembeötlő sajátossága maga az elnevezése, amely a 2012-ben bevezetett emléknap rendkívül széles áldozati kategóriáját viszi tovább. A „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások” megnevezés felöleli a tanulmány bevezetésében felsorolt „összes elhurcolt” kategóriát: a háború következtében stratégiai okból vagy éppen etnikai hovatartozásuk miatt elszállított civileket, valamint differenciálatlanul melljük sorolja a katonai hadifoglyokat is. A hadifoglyok ilyen módon a többi csoporttal együtt a háború áldozatai közé kerültek, ami egyrészt e csoport kollektív szenvedéseinek utólagos elismerését

³⁵ 1572/2015. (IX. 4.) Korm. határozat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről szóló 1009/2015. (I. 20.) Korm. határozat módosításáról.

³⁶ 1340/2015. (V. 27.) Korm. határozat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve keretében megvalósuló programokról és az annak megvalósításához szükséges források biztosításáról.

szolgálja, másrészt ebben a kontextusban a szovjet félre hárítja e szenvedésért az egyedüli felelősséget, érintetlenül hagyva azt a problémát, hogy a hadifoglyokérdés ab ovo a háború kirobbanására, illetve e konkrét esetben Magyarország hadba lépésére vezethető vissza a Szovjetunió ellen. A hadifoglyok háborús áldozatként való méltatása a magyar múltértelmezés egyik egyedi eleme: maga a hadifoglyokérdés más államokban is történeti vizsgálódások tárgya volt,³⁷ unikum azonban az, hogy maga a fogság ténye alapján, az egyes hadifoglyok katonai előmenetelének vizsgálata nélkül a teljes csoport megemlékezések tárgyává váljon. Ezt a megközelítést valószínűleg elsősorban az érintett csoport számossága indokolja: bár pontos létszámadatok maig nem állnak rendelkezésre a szovjet lágereket megjárt magyar állampolgárságú hadifoglyokról, vélelmezhető, hogy ők teszik ki az elhurcoltak legnagyobb csoportját. Az emlékezetpolitika szempontjából pedig a minél magasabb áldozatszám hangoztatása különösen fontosnak bizonyult, mivel ez tette láthatóvá a nemzetet ért, eddig elhallgatott tragédia igazi mértékét.

Az emlékév elnevezésében további figyelemre méltó elem a politikai foglyok kiemelése, noha ez a csoport is olyan szovjet lágerekbe került, ahol igénybe vették a munkaerejüket, tehát a kényszermunkások kategória lényegében őket is lefedte volna. E differencia hangsúlyossá tétele az elnevezésben ugyanakkor az

³⁷ A német szakirodalom az érintettek magas száma miatt különösen behatóan foglalkozott a német hadifoglyok történetével, erre nézve alapműnek tekinthető: Kurt W. BÖHME–Erich MASCHKE (Hrsg.): *Zur Geschichte der Deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*. Wissenschaftliche Kommission für deutsche Kriegsgefangenengeschichte. 15 Bände. Verlag Ernst und Werner Gieseking, Bielefeld, 1962–1974; Andreas HILGER: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion 1941–1956. Kriegsgefangenenalltag, Lagerpolitik und Erinnerung*. Klartext, Essen, 2000; Rüdiger OVERMANS: *Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs*. Ullstein, Berlin, 2002. Ausztriára nézve lásd Stefan KARNER: *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956*. Oldenbourg, München, 1995. DOI: <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205159797>. Ezen kiadványokra azonban nem jellemző, hogy a hadifoglyokat áldozati perspektívából vizsgálnák, egyedüli ellenpéldaként megemlíthető a következő kiadvány: Klaus-Dieter MÜLLER–Konstantin NIKISCHKIN–Günther WAGENLEHNER (Hrsg.): *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941–1956*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1998.

elhurcolások politikai motivációját emeli ki, mintegy figyelmeztető jelleggel az utókor számára. Az emlékév elnevezésének szintén fontos eleme a Szovjetunióba hurcolás ténye, amely élesen elválasztja ezt az áldozati csoportot a korszak más politikai, etnikai, vallási okból üldözött rétegétől – különös tekintettel a deportált zsidóságra.

Az emlékév támogatásainak felhasználására 2015. december 22-én,³⁸ majd második körben 2016. július 15-én³⁹ (tehát közel egy, majd bő másfél évvel a meghirdetése után) a kormányhatározatban létrehozott Gulág Emlékbizottság négy kategóriában pályázatokat írt ki, amelyek magukba foglalták kutatások és azok eredményeinek bemutatását, publikálását, kiállításokat, kiadványokat, oktatási anyagokat, személyes történetek felkutatását és bemutatását különböző formátumokban, illetve emlékművek, emléktáblák készítését vagy renoválását.

A tanulmány elsősorban az utóbbi, D-típusú „Emléktáblák kihelyezésének támogatása” kategóriát veszi nagyító alá, mivel az emlékművek és az avatórendezvények egy része jól dokumentált, illetve a materiális emlékezetkultúra eleve olyan terület, amely hosszú távon formál(hat)ja a társadalom kollektív történeti tudatát. A D-pályázatok kiírásban megfogalmazott „célja egységes emléktáblák elhelyezése minden olyan érintett településen, ahonnan áldozatokat hurcoltak el politikai fogolyként vagy kényszermunkára”.⁴⁰ A kiszélesített áldozati kategória miatt ugyanakkor ez meglehetősen nagy vállalásnak bizonyult, mivel a katonai hadifoglyokat is idesorolva feltételezhető, hogy az ország települései közül alig akadhatott, ahol ne lett volna legalább néhány olyan helyi lakos, aki a háború során vagy végén (szovjet) hadifogságba esett. A beérkező pályázatok elbírálása az Emlékbizottság feladata volt, az előbbieket ismeretében azonban

³⁸ Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő – GULÁG-GUPVI emlékév civil pályázatai. Forrás: <https://emet.gov.hu/gulag-gupvi-emlekecv-civil-palyazatai/> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

³⁹ Tájékoztató pályázati felhívásokról. Forrás: <https://archiv.beszedesmult.hu/hu/palyazatok> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

⁴⁰ „Emléktáblák kihelyezésének támogatása” pályázati kiírás. Forrás: https://archiv.beszedesmult.hu/sites/default/files/gul-16-d_kiiras.pdf (Letöltve: 2025. 07. 15.)

nem transzparens, hogy döntéseiket mire alapozva hozhatták meg. Az a tény mindenestre, hogy a pályázat az ország egésze számára nyitva állt, erősíthette a magyar társadalom kollektív tudatában a múltban közösen elszenvedett meghurcolás képét. A pályázatok benyújtására jogosult volt minden helyi és nemzeti-ségi önkormányzat, valamint a magyarországi és határon túli civil szervezet is, a szomszédos országok (magyar kisebbségeinek) bevonása pedig a nemzeti összetartozást hangsúlyozta a háború végén elszenvedett kollektív trauma felelevenítésével.

A pályázati kiírás szakított a korábbi településenkénti egyedi formai megoldásokkal, és rögzítette az emléktáblák „formai és tartalmi követelményeit”, nevezetesen „a tábla anyaga, színe, szövegezése, betűtípusa, kinézete, kötelező elemei” voltak adotak, míg opcionálisan ezek mellett külön táblán az áldozatok nevét is fel lehetett tüntetni.⁴¹ Azaz amennyiben rendelkezésre álltak helyi kutatási eredmények az elhurcolások lokális sajátosságairól, akkor az ezekről való megemlékezés lehetősége adott volt. Ez azonban nem tartozott a pályázati feltételek közé, elégséges volt a táblákon általánosságban a Szovjetunióba való elhurcolás tényét rögzíteni.

A pályázat keretében megvalósult vagy felújított emlékművek áttekintése, illetve azok közös elemzése a dokumentáció elérhetlensége miatt nem lehetséges: amennyiben a támogatásra kiválasztott alkotások el is készültek, azokról teljes körű dokumentáció nem áll rendelkezésre. Az emlékév lezárásakor ugyan több kiadvány is megjelent, amelyek betekintést nyújtanak a pályázati projektek sokszínűségébe, azonban egyik sem a teljesség igényével.⁴² Az emlékév idején létrehozott internetes portál működése az azóta eltelt években szintén leállt, jelenleg egy archív oldal tekinthető meg, amelynek frissítése 2017 nyarán abbamaradt.⁴³

⁴¹ Uo.

⁴² MAGYAR Sándor István: *Emlékezés politikai foglyokra és áldozatokra. Emléktáblák és emlékművek Magyarországon*. Nemzeti Örökség Intézete, Budapest, 2017.

⁴³ A Gulág-Gupvi Emlékbizottság archivált oldala: <https://archiv.beszedesmult.hu/hu> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

A teljes projekt helyett ezért három olyan, az emlékévhöz köthető emlékműállításra és megemlékezésre térek ki részletesebben, amelyek elhelyezkedésük, méretük, céljuk és az avatási ceremónián részt vevők, illetve az ott elmondott beszédek miatt különösen nagy emlékezetpolitikai jelentőséggel bírnak.

Az emlékévh legmonumentálisabb alkotását 2017. február 26-án, tehát a sorozat utolsó elemeként avatták fel a Ferencvárosi pályaudvarnál, amelyet az elhurcolás központi emlékművének szántak. Az alkotói szándék egy autentikus helyszín választása volt, ami azonban az 1944–1945-ös, egymással időben és térben is országszerte párhuzamosan zajló elhurcolási folyamatok ismeretében eleve illúzió volt: olyan helyszínt gyakorlatilag nem lehetett találni az országban, amely a szovjet fogságot megjártak minden egyes csoportja számára közös jelentéstartalommal bírt volna. Ennek ellenére az emlékműnél tartott megemlékezések és a róla szóló cikkek, bemutatóanyagok szerves eleme az állítás, miszerint az emlékhely „örök mementó lesz annak a 300 ezer, bírósági ítélet nélkül elhurcolt magyarnak, akiket éppen ezen a pályaudvaron keresztül vittek el a szovjet megszállók”.⁴⁴ Az emlékhely azonban nem a vasútállomáson, hanem annak átalakított légoltalmi bunkeré(be)n kapott helyet, a „300 ezer” fős létszám pedig forrásokkal nem igazolható. A helyszínnel kapcsolatos mítoszeremtésre azonban az alkotók nagy hangsúlyt fektettek, és a közelben lévő villamosmegállót is átnevezték azzal a céllal, hogy az utazóközönséget tájékoztassák az emlékhely jelenlétéről, noha kétséges, hogy ezzel a lépéssel valóban sikerült-e a fővárosi lakosság kollektív történeti tudatára érdemi hatást gyakorolni.

Az emlékmű szobrait Párkányi Raab Péter készítette, amelyek mind monumentális méretüket, mind kompozíciójukat tekintve drámai erejűek, a vagonok és az emberalakok jól dekódolhatóan utalnak az elhurcolásokra – noha a formanyelv alapján az emlékmű lehetne a zsidóság deportálásának emlékműve is. Az objektumon elhelyezett négynyelvű tábla azonban tisztázza ezt a kérdést, illetve tartalmazza a pályázatban előírt kötelező eleme-

⁴⁴ Gigantikus gulágemlékművet avatnak fel Ferencvárosban. *Tervlap*. Forrás: <https://tervlap.hu/cikk-nezet/gigantikus-gulagemlekmuvet-avatnak-fel-ferencvarosban> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

ket és logókat, illetve sajátos módon az emlékév hivatalos elnevezése helyett azt rögzíti, hogy az a „GULÁG-GUPVI emlékévben” készült. Az emlékmű impozáns külső elemei mellett a bunker belsejében a Magyar Nemzeti Múzeum kiállítást rendezett be az elhurcolásokról, így az emlékhely érdemi tájékoztatást is nyújthat az érdeklődők számára.

Az emlékmű folyamatos jelenléte mellett az ott tartott megemlékezések, különösen az emlékbeszédek fontos elemei a magyar társadalom múltképe alakításának. Az emlékhelyen ezekre a rendezvényekre jellemzően a február 25-i, illetve november 25-i emléknapokon kerül sor magas rangú politikusok, közéleti személyiségek jelenlétében. Az objektum 2017-es átadásán például beszédet mondott Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere és Szalay-Bobrovniczky Alexandra főpolgármester-helyettes, mindketten a kormánypárt képviselőiként. Balog beszédében visszakanyarodott a Terror Háza előtti nyitóbeszéd fő gondolatához, a kettős mérce problémájához: „Európai egység, valóságos párbeszéd akkor lesz, ha Nyugat-Európa képes és hajlandó lesz a kommunizmus bűneit a nácizmus bűneivel együtt Európa szgyénének tekinteni.”⁴⁵

Szellemiségében hasonló, ám politikai tartalmát tekintve diktikusabb beszéd hangzott el a fővárosban a 2018. november 25-én tartott emléknapi rendezvényen, amelyet ekkor Rétvári Bence, az Emberi Erőforrások Minisztériumának parlamenti államtitkára tartott az V. kerületi Honvéd téri emlékműnél. Megemlékező gondolataiban már egyértelműen keveredtek a múlttal és jelennel kapcsolatos megállapítások, amikor az áldozatok szenvedéséért a „szovjet barbarizmus” mellett a „nyugati világ közönyét” tette felelőssé. Mint mondta:

Nyugaton minden bizonnyal tisztában voltak azzal, mi történt 800 ezer magyarral és sok millió más közép-európaival, a fejleményeket mégis eltűrték, nem léptek fel kellő hatékonysággal [...] Egész Európában egyenlő méltósággal emlékeznek a holokausz áldozataira, nagyon helyesen. Ugyanakkor Nyugat-Eu-

⁴⁵ Felavatták a Málenkij Robot Emlékhelyet Budapesten. *PestBuda*. Forrás: https://pestbuda.hu/cikk/20170226_felavattak_a_malenkij_robot_emlekhelyet_budapesten (Letöltve: 2025. 07. 15.)

rópának mintha nem fájna a Gulágra elhurcolt 800 ezer és a 200 ezer halálra éheztetett, dolgoztatott magyar, a rájuk való emlékezés mintha nem lenne ugyanolyan fontos. [...] Európa akkor fog egyesülni, ha a nyugati tagállamoknak ugyanúgy fáj majd a kommunista diktatúra számtalan áldozata.⁴⁶

Beszédét az emlékév eredményeinek méltatásával, majd azzal a gondolattal zárta, miszerint „Magyarország számára a tartós kibontakozás egyik legfontosabb kulcsa, hogy tartsa távol magát a birodalmaktól. Másrészt, csak az lehet igazi demokrata, aki antikommunista.”⁴⁷ E zárógondolatban ötvöződik a Szovjetunióba hurcolások történeti tanulsága, egyben aktuális kül- és belpolitikai figyelmeztetésnek is tekinthető, amennyiben a „birodalmakat” az ekkoriban már erősen Brüsszel-ellenes politikai kommunikációval összefüggésben a nyugati világra, főként az Európai Unióra vonatkoztatjuk, míg az antikommunizmus változatlanul a magyar baloldali ellenzék örök érvényű diszkreditálásának szükségességét támasztja alá.

E 2018-as beszéd helyszíne szintén emblematikus, noha nem kapcsolódik a 2015–2017-es emlékévhöz. A Honvéd téri *Emberkereszt* nevű emlékművet 1993-ban állította a Rohr Magdolna Gulag-túlélő által létrehozott Gulágokon Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány.⁴⁸ A „Szovjet kényszer-munkatáborokban elpusztult honfitársaink emlékére” feliratú objektum szintén rendszeres helyszíne a Szovjetunióba hurcoltakkal kapcsolatos megemlékezéseknek. Belvárosi elhelyezkedése miatt különösen alkalmas lehetett volna az összes elhurcolt központi emlékművének, sajátos módon azonban a központi emlékmű felállítása iránti törekvések éppen oda vezettek, hogy Budapesten jelenleg a Szovjetunióba hurcolásoknak több nagyszabású emlékhelye van annak világos definiálása nélkül, me-

⁴⁶ Minden tizenkettedik magyart érintett a Gulágra hurcolás. Forrás: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/parlamenti-allamtitkarsag/hirek/minden-tizenkettedik-magyart-erintett-a-gulagra-hurcolas> (Letöltve: 2026. 03. 09.)

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Lásd erről: KOVÁCS Emőke–NAGYNÉ PINTÉR Jolán: *Emberkereszt – A Honvéd téri Gulág emlékmű 25 éve. A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány*, Budapest, 2018.

lyik objektum mely áldozati csoport emlékét hivatott elsősorban őrizni, illetve mikor és milyen keretek között adnak otthont a nagyobb megemlékezéseknek.

Egy ilyen további fővárosi „központi” emlékművet avattak fel 2018 nyarán Óbudán, noha mind a helyszín, mind az időpont eltért az eredeti szándékoktól. Az óbudai obeliszket ugyanis az emlékévk keretein belül tervezték felavatni, a helyszíne pedig a budapesti emlékezetpolitikai csatározások egyik legemblematikusabb helyszíne, az V. kerületi Szabadság tér lett volna.⁴⁹ Azaz az emlékmű az *Emberkereszt* közvetlen szomszédságába került volna, noha az eredeti célkitűzést tekintve aligha e két emlékmű dialógusa lett volna releváns.

A tervezett alkotás neve a „szovjet megszállás áldozatainak emlékműve” volt, és ezzel kétszeresen is „ellenemlékezeti pólust” képezhetett volna a Szabadság téren. Egyrészt új jelentéstartalommal ruházta volna fel a teret, amelynek 1945 óta központi eleme az a szovjet hősi emlékmű, amely „Dicsőség a felszabadító szovjet hősöknek” feliratával évtizedek óta megosztja a város, sőt az ország lakosságát, esetleges lebontása vagy áthelyezése azonban időről időre megghiúsul orosz tiltakozás, illetve a fenntartásáról szóló nemzetközi megállapodások miatt.⁵⁰ Erre az emlékezetpolitikai konfliktusra adhatott volna sajátos választ, ha a Vörös Hadsereg 1944–1945-ös bevonulásának emlékműve mellé egy olyan objektum kerül, amely ugyanezen bevonulás felszabadító jellegét kérdőjelezi meg annak nagyszámú áldozatára emlékeztetve. A két emlékmű egymás mellett állása azt az évtizedek óta lezáratlan vitát szimbolizálhatta volna, amely a szovjet csapatok érkezését felszabadításként, illetve megszállásként értelmezi.

A Szabadság tér 2014 óta emellett egy további emlékezetpolitikai harc állandó színterévé alakult, miután ismertté váltak a

⁴⁹ A Szabadság tér a szovjet megszállás áldozatai emlékművének legméltyebb helye? *Múlt-kor*. Forrás: <https://mult-kor.hu/a-szabadsag-ter-a-szovjet-megszallas-aldozatai-emlekmuvenek-legmeltobb-helye-20150731> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

⁵⁰ Lásd erről Zétényi Zsolt átfogó elemzését: ZÉTÉNYI Zsolt: *Milyen emlékmű álljon a Szabadság téren?* Masszi Kiadó, Budapest, 2006.

holokauszt-emlékév során felállítani kívánt, és 2014-ben valóban realizált „A német megszállás áldozatainak emlékműve” tervei. Ez szimbolikája és mondanivalója miatt napjainkig támadások és viták keresztútjében áll, többek között a kifejezetten miatta létrejött társadalmi kezdeményezés, az ellenemlékezet funkcióját ellátni kívánó „Eleven Emlékmű”-kezdeményezés által.⁵¹ A német és a szovjet megszállás áldozatainak egymás közvetlen közelében felállított emlékművei alighanem újabb konfliktusoknak adtak volna táptalajt, mivel egy ilyen konstrukció nyíltan hirdette volna a két megszállás tragédiájának párhuzamosságát és hasonlóságát. A kezdeményezés elsöre demokratikusnak tűnhet, és az áldozati csoportok egyenlőségét és megbékéltetését sugallhatja. Egyben a „kettős mérce” alkalmazásának ilyenmód való megszüntetése az emlékév csúcsteljesítménye és az előző évek emlékezetpolitikai törekvéseinek betetőzése lehetett volna, a nyugati történelemfelfogással azonban aligha lett volna összeegyeztethető a két megszállás tényleges, materiális formájú egymás mellé állítása. A formai kivitelezés szintén támadási felületet adott volna, mivel szinte biztosra vehető, hogy a befogadói oldalon létrejöttek volna olyan interpretációk, amelyek egyik vagy másik emlékmű irányába tolnak el, azaz áldozati versengésre engedtek volna következtetni Budapest szívében.

Az emlékmű felállítása azonban nem valósult meg, mivel azt a kerületi önkormányzat technikai okokra hivatkozva nem engedélyezte.⁵² A kezdeményező Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete azonban nem állt el az emlékműállítás szándékától, így az végül új, semleges helyszínre került az óbudai Árpád fejedelem útja és Lajos utca keresztezte

⁵¹ Lásd erről: Regina FRITZ: Lebendiges Erinnern. Das Denkmal für die deutsche Besatzung in Budapest. In: *Juden in Mitteleuropa*. Institut für jüdische Geschichte Österreichs, Wien, 2025. 20–29.

⁵² CZOPF Áron: Miért nem lehet emlékműve a kommunizmus áldozatainak a Szabadság téren? *Mandiner*. Forrás: <https://mandiner.hu/hirek/2017/08/miert-nem-lehet-emlekmuve-a-kommunizmus-aldozatainak-a-szabadsag-teren> (Letöltve: 2025. 07. 15.) A cikkben figyelemre méltó Menczer Erzsébet érvelése, aki pontosan a kommunizmus bűnei relativizálásának megszüntetése miatt tartotta volna üdvösnek, ha az emlékmű a Szabadság térre kerül.

téren.⁵³ A közterület aligha tekinthető az esemény szempontjából autentikus helyszínnek, a Szabadság téri fiaskó megismétlését elkerülendő azonban a kezdeményezők biztosra mentek: a szervező elnöke, Menczer Erzsébet ebben az időszakban a terület kormánypárti parlamenti képviselője volt.

A 14 méteres obeliszk átadására az emlékévet követő évben, 2018. július 19-én került sor. Az időpontválasztás a megváltozott helyzet ellenére is tudatos volt: 1991-ben ezen a napon hagyta el Magyarországot az utolsó megszálló szovjet katona. Az avató ünnepség fényét emelte, hogy az obeliszket maga Orbán Viktor miniszterelnök leplezte le, illetve ő mondott emlékbeszédet is.⁵⁴ Az elhangzott beszéd történeti része visszatükrözi azt a jellegzetes differenciálatlanságot, amely a témát gyakran övezi, és amit az is jól mutat, hogy ezt – és sok másik – emlékművet a köznyelv a „szovjet megszállás áldozatainak emlékműve” mellett gyakran „Gulag-emlékműnek”, „malenkij robot emlékműnek” vagy a „kommunizmus áldozatai emlékművének” nevezi, mintegy szinonimaként kezelve ezeket az elnevezéseket. A miniszterelnök 2018-as beszédében szintén keverednek az elhurcolások okai, amellyel azok kaotikus jellegére utal, illetve arra, hogy 1945-től kezdődően bármely magyar állampolgárt érhetne atrocitás a megszállók és a kommunisták részéről.

A miniszterelnök megemlékező gondolataiban a múlt szörnyűségeire való emlékeztetés mellett feltűnően fokozódott az olyan tartalmak aránya, amelyek már nem elsősorban a Szovjetunió, hanem a „Nyugat” felelősségét emelték ki. Összevetve Rétvári Bence pár hónappal később elhangzott beszédével a Honvéd téren, ez a sokkal inkább aktuálpolitikai üzenet ebben az időszakban már szerves eleme volt a kormánypárti politikusok múltból szóló retorikájának.

⁵³ Lásd az emlékmű internetes adatlapját: <https://www.kozterkep.hu/34245/a-szovjet-megszallas-aldozatainak-emlekmuve> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

⁵⁴ A beszéd teljes egészében elérhető itt: https://index.indavideo.hu/video/Orban_Viktor_beszede_a_Gulag-emlekmu_avatojan_vagott (Letöltve: 2026. 03. 09.) Az elemzésben a beszédből vett idézetek a videó leiratából származnak.

Orbán beszédében újfent egymás mellé állította a két „európai korszakalkotó eszmét”, a „nemzetiszocializmust” és a „nemzetközi kommunizmust”, de melléjük sorolta a „modern imperializmust”, melyek – hangsúlyozta – mind Nyugaton jelentek meg elsőként. Ezzel szemben kiemelte, hogy Magyarország olyan állam, amely „sohasem termelt ki elnyomó ideológiákat”. Megfogalmazta a vádat, miszerint „Nyugat-Európában a baloldal még akkor is a kommunizmust ünnepelte, amikor már milliók haltak meg a vörös diktatúrák szorításában”, noha ezt a kijelentését nem kötötte konkrét időszakhoz vagy személyhez. A folytatásban elmondottakat azonban egyértelműen az aktuális helyzetre vonatkoztatta: Nyugat-Európában egyes politikusok „fejében” napjainkig állnak a kommunista vezérek szobrai, noha Európa egyesüléséhez ezek ledöntése szükséges, mivel „a kommunizmus valódi arcát Gulágnak hívják”. A beszéd sajátos retorikai fordulatokkal emelt utalásokat tartalmazott a bevándorlás megakadályozásának szükségességére, illetve arra, hogy a második világháború utáni időszak fő tanulsága, hogy az ország szuverenitása eleméntárisan fontos, az abba való külső behatásoknak a történelem során katasztrofális hatása volt. A beszéd zárásában pedig megfogalmazta a fő üzenetet, összekötve a múltat, jelent és jövőt: „Ez az emlékmű azt követeli tőlünk, hogy teremtsünk egy olyan Magyarországot, ahol nem történhetnek hasonló események.”

A három és fél perces beszéd hosszabb idézését indokolja egyrészt a megemlékező mint kormányfő személye, mivel vélemezhető, hogy az általa diktált irányvonalból vezethető le az összes többi emlékünnepeken megjelenő politikai szereplők által elmondott emlékbeszédek tartalma. Másrészt Orbán Viktor 2018. július 19-i gondolatai már élesen elváltak a korábbi irányvonalától, amikor a kommunizmus és a szovjetek bűneinek feltárása és az arra való emlékeztetés még önmagáért szóló figyelmeztetésnek volt tekinthető. A 2018-as beszéd narratívája szerint a 20. században történt szörnyűségekért a szovjet felet lényegében már nem terhelte felelősség, helyette a fő ellenséggéppé a „Nyugat” vált, ahol a kommunista ideológia született, illetve a „nyugati nagyhatalmak”, amelyek újra és újra magára hagyták a gyengekező, sőt „áruló” kormányok által vezetett Magyarországot, és amelyekben

napjainkig olyan politikai vezetők ágálnak, akik nem hajlandóak szembenézni a múlttal és elismerni sem a szovjet blokk országainak múltbéli szenvedéseit, sem saját történelmi felelősségüket, sem az EU-tagországok jelenbeli jogát arra, hogy saját magukra nézve szuverén döntéseket hozzanak. Míg a miniszterelnök beszédének múltra vonatkozó elemei differenciálatlanok és történelmileg pontatlanok vagy tudatos csúsztatások voltak, az ország akkor aktuális külpolitikai helyzetéről rendkívül sokatmondóak.

Halványabbak ugyanakkor a beszédben a hazai kommunisták negyvenes és ötvenes évekbeli tevékenységére utalások. Ennek oka a belpolitikai helyzetből vezethető le: a beszéd elmondásakor a Fidesz–KDNP-kormány az újabb kétharmadot eredményező 2018-as választási győzelem eredményeinek birtokában volt, míg a kommunista utódpartként kárhoztatott MSZP már csupán az ellenzék második legerősebb pártja volt, amely ellen sürgősen kellett volna különösebb retorikai kirohanásokat tenni egy megemlékezés keretében. Szintén eltűnt a beszédből a zsidóüldözésre és a holokausztra való utalás, amely értelmezhető úgy, hogy a 2018-as évre, különösen a 2015–2017-es emlékv után már magától értetődőnek tűnt a „másik oldal” áldozataira való emlékezés, nem tűnt szükségesnek annak hangsúlyozása, hogy a szovjet megszállás és a kommunizmus áldozataira „is” kell emlékezni, mivel közel egy évtized alatt magától értetődővé vált, hogy e „magyar nemzeti tragédiáról” szükséges és fontos megemlékezéseket tartani.

Összegzés, kitekintés

Összességében megállapítható, hogy az 1944–1945-ben megkezdődött és évekig zajló Szovjetunióba elhurcolások története napjainkra a magyar társadalomban széles körben ismertté vált. Ez egy évtizedekig tartó folyamat eredménye, mivel a magyar – és általában a szovjet blokkhoz tartozó – társadalom kollektív emlékezetét nem pusztán saját tapasztalatai és társadalmi keretei, hanem az uralkodó politikai rendszer is formálta. Az 1990-es évek előtti időszakot minden kisebb lokális határátlépés ellené-

re a tabusított emlékezet időszakának tekinthetjük, amely nem tette lehetővé egyes események, áldozati csoportok történetének feltárását, feldolgozását, kibeszélését és beépülését a magyar társadalom kollektív tudatába. Az elhallgattatás azonban sok esetben nemhogy megszüntette az áldozatiság elismerésére való igényt, hanem az abból eredő frusztráció csak fokozta az egyéni elnyomottság érzését és egyben a rendszerellenességet.

Az 1990-es évek politikai változásai emlékezetpolitikai téren is új fejezetet nyitottak az ország történetében, ugyanakkor kutatási előzmények hiányában és az országszerte zajló megemlékezések, emlékműállítások, publikációk stb. tömegei központi koordináció nélkül még évekig nem érték el azt az eredményt, hogy a Szovjetunióba hurcolások története egységes narratívába foglalva beépüljön a társadalmi gondolkodásba. Az ehhez szükséges politikai szándék először az 1998-ban hatalomra került Orbán-kormánynál jelent meg, melynek tagjai már ekkor felismerhették a téma felkarolásában rejlő politikai tőkét és lehetőséget az akkor legfőbb politikai ellenfelüket jelentő szocialista párt dehonesztálására. Bár az 1998 és 2002 között regnáló kormány tudatosan hangsúlyt fektetett a magyar társadalom kollektív traumáinak irányított feldolgozására, a 2002-es választási eredmények és a közel egy évtizednyi ellenzékiesség keretében hatékony további lépések megtételére nem volt lehetősége.

A 2010-től kezdődő időszakban ezzel ellentétben a múlt politikai szolgálatba állítása minden korábbinál nagyobb mértékben vált jellemzővé: mind a távoli múlt (20. század), mind a közelmúlt (különösen a 2006-os év) eseményei rendszeres elemei lettek a közbeszédnek és a felsőbb politikai kommunikációnak. A múlt instrumentalizálásának eszköztára kiszélesedett, magába foglalta újabb emléknapi kijelölését, a közoktatási tananyag módosítását, intézmények létrehozását, emlékművek állítását, átnevezését, közterületek nevének módosítását stb. Mindez elsősorban arra irányult, hogy a szovjet megszállás negatív eseményeire, különösen a kommunista diktatúra időszakának jogtiprásaira, társadalmi atrocitásaira és bűneire nagyobb hangsúly kerüljön, mindez a magyar társadalomban a közbeszéd részévé váljon, és kiemelt helyre kerüljön a magyar történeti kánonban.

Ennek méltó helye pedig – nemcsak a magyar, hanem a régióbeli jobboldali kormányok és a társadalom széles rétegei számára – a német megszállás szörnyűségeivel és a magyarországi holokauszttal azonos szint volt. Mindez a nyugati történelemszemlélet szempontjából már eleve tabusértésnek számított és élénk viták táptalajává vált, ugyanakkor a magyar politikai vezetés figyelmet fordított arra, hogy ezen az úton ne menjen túl messzire: a nemzetiszocializmus áldozatainak szenvedéseit nem vitatták (bár a magyar felelősség kérdésének elismerése látványosan elmaradt), a holokauszt áldozatai szintén emlénapot kaptak már 2001-ben, emlékévet és azzal járó támogatásokat 2014-ben. Látszólag tehát a rendszer lehetővé tette az áldozati narratívák pluralitását, és a hivatalos kommunikációban a szenvedések elismerésének egyenlőségén volt a hangsúly, nem azok egymással szembe állításán, versenyeztetésén.

A 2015-ben meghirdetett, és két évig zajló „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszymunkások emlékéve” ennek a folyamatnak a betetőzése volt, amely véglegesen rögzíteni igyekezett az 1944–1945-től történeteket a magyar társadalom kollektív emlékezetében két éven át tartó folyamatos jelenlétével a közéletben, valamint azáltal, hogy az ekkor meghirdetett rendkívül sokszínű projektek az ország egészére, sőt a határon túli magyarok lakta területekre is kiterjedtek. Az áldozatnak tekintett csoportok sokféleségét már az emlékév elnevezése is mutatta, ami egyrészt az elhurcolások esetleges, önkényes jellegét húzta alá, másrészt jelentősen megnövelte potenciális létszámukat (ez egyes becslések szerint egymillió feletti volt),⁵⁵ amely így lényegesen magasabbnak bizonyult, mint az ellenpontnak tekintett német megszállásé és a holokauszté. A határon túli régiók bevonása pedig a magyar nemzeti tragédia jelleget, egy nemzet közös szenvedéstörténetét és ezáltal identitását célozta megerősíteni.

Az események bemutatásában lényegesen kevesebb hangsúlyt fektettek arra, hogy az emlékév keretében végrehajtott projektek tudományos, történeti kérdéseket tisztázzanak, és az elhurcolások tényén felül részletesebb vagy árnyaltabb ismereteket is köz-

⁵⁵ Lásd erről BOGNÁR Zalán: 960 ezer... I. m. 66–98.

vetítsenek. Ezt mutatja akár a fogalmi differenciálatlanság, akár a létszámokat illető pontatlanság, ez utóbbi tipikus példája, hogy egyazon rendezvényen különböző beszélők százezres nagyságrendben eltérő létszámokról beszélhettek. Az események tudományos igényű feltárása és tisztázása tehát láthatóan nem volt célja az emlékévnék, a befogadók számára pedig az elmondottak nyilvánvaló ellentmondásai sem csorbították az autentikusság érzését. A magyar társadalom számára a Szovjetunióba hurcolások történetének efféle tálalása jól befogadható volt, mivel kapcsolódási pontot és identifikációs lehetőséget teremtett: míg a német megszállás, a zsidóüldözés és a holokauszt története a „mások” csoportjával történt, amelyben a magyar társadalom egy része a kényelmetlen tettes pozícióba kényszerült, a Szovjetunióba hurcolás mint közös nemzeti tragédia kiváló azonosulási lehetőséget és áldozati pozíciót nyújtott, különösen azáltal, hogy az ismertté vált elbeszélések és az összefoglaló áldozati kategória azt sugallták, hogy az elhurcolásnak bárki áldozatul eshetett – ártatlanul.

Az áldozati narratívák az utókor számára vonzó pozíciót jelentenek, mivel nem társul velük a szembenézés, az esetleges saját felelősség beismerésének követelménye⁵⁶ – noha a második világháború és következményeinek vizsgálatakor a magyar társadalomnak ezzel kapcsolatban nyilvánvalóan komoly elmaradása van. Erre a nehézségre kínál megoldást a Szovjetunióba hurcolások történetének előtérbe állítása, mivel az egyes áldozati csoportok kapcsán morálisan elítélhető az egyéni felelősség kérdésének felvetése, így például az a kényelmetlen kérdés, hogy a szovjet hadifogságba került, ott kényszerszolgára igénybe vett, és a körülményeket megszenvedő, esetleg életüket veszítő magyar állampolgárok milyen tevékenységet fejtettek ki korábban, például a keleti fronton. A fogság általi áldozattá válás gyakorlatilag kiiktatja az esetleges tettesnarratívákat, és morálisan a „rossz oldalra” sodorja azt, aki egyáltalán felveti egy ilyen vizsgálat szükségességét és ezáltal mintegy relativizálja az áldozatok szenvedését.⁵⁷ Erre mindeddig kísérlet sem történt, a Szovjetunióba hurcoltak-

⁵⁶ BALOGH László Levente: Az áldozat elbeszélései. In: BALOGH László Levente–TAKÁCS Miklós–VALASTYÁN Tamás (szerk.): I. m. 10.

⁵⁷ Uo. 12.

kal kapcsolatos emlékezetkultúrát vagy éppen az emlékévet még annak ellentmondásai ellenére is alig érte bármiféle kritika.⁵⁸

A Szovjetunióba hurcolások mint történeti téma felkarolásának legfőbb sajátossága az utóbbi években annak összerosódása a politikai rendszerrel, illetve a történeti narratíva instrumentalizálása különböző aktuálpolitikai tartalmakkal, legyen szó egyes politikai ellenfelek dehonesztálásáról, vagy épp az Európai Unióval folytatott vitákról egyes belpolitikainak tekintett kérdéseket illetően. Úgy tűnik azonban, hogy az ebben rejlő politikai tőkét a kormány már kimerítettnek tekinti, vagy a jelenlegi kül- és belpolitikai helyzetben ebben a témában nincs már annyi potenciál, hogy megérje vele a továbbiakban is a 2015-ben kezdődő emlékévhöz hasonló mértékben foglalkozni. A 2020-as években mindebben újabb sajnálatos fejezetet nyitott az Ukrajna elleni orosz háborús agresszió és háborús konfliktus, amely a politikai kommunikáció szintjén is igényelné az Oroszországhoz és a Szovjetunióhoz fűződő történelmi kapcsolat újraértékelését, beleértve annak olyan elemeit is, mint a civilek kényszermunkára hurcolása. Ebben a keretben a szovjet fogság emlékezte – csakúgy, mint a magyar társadalom más 20. századi traumái, különösen az 1956-os forradalom – újfent érzékeny politikai-diplomáciai nyersanyaggá váltak, amelyeket egyszerűbb ismét feledésre ítélni, mint újraértelmezni.⁵⁹

E tanulmány megírására az események 80. évfordulóján került sor: úgy tűnik azonban, hogy a kormányzati szándék ezúttal nincs meg arra, hogy a „nemzeti tragédia” áldozatairól az ország

⁵⁸ A ritka kivételek jellemzően publicisztikai formában jelentek meg, például KRAUSZ Tamás: *GULAG-évad – A neohorthysta emlékezetpolitikáról. A mi időnk. Az európai baloldal portálja*. Forrás: https://www.amiidonk.hu/elemzes/krausz-tamas-gulag-evad-a-neohorthysta-emlekezetpolitikarol/#google_vignette (Letöltve: 2025. 07. 16.); STARK Tamás: „Gulág-emléknap: mindenki felelős, csak az oroszok nem”. *HVG*. Forrás: https://hvg.hu/itthon/20191125_Gulagemleknap_mindenki_felelos_csak_az_oroszok_nem (Letöltve: 2025. 17. 15.)

⁵⁹ Az újraértelmezési kísérletek egyelőre pedig szintén kifulladásra jutottak a jelenlegi politikai kurzus történelmi csúsztatásokkal való alátámasztásában, ennek tipikus példája a Magyarországot 1944–1945-ben megszálló 2. és 3. Ukrán Frontok elnevezésének tudatos félreértelmezése, miszerint a szovjet megszálló alakulatok valójában az ukrán etnikum tagjaiból tevődtek össze.

ismét megemlékezzen. Annak ellenére sem, hogy mostanra lezártnak tekinthető az assmanni kommunikatív emlékezet időszak, az érintettek generációja szinte teljesen kihalt, így különösen az utókor feladata lenne, hogy megőrizze és továbbadja a történeteket, amelyeket az érintettek már nem tudnak elbeszélni. Erre azonban jelenleg láthatóan nincs meg a politikai igény és szándék.

Megemlékezés Károlyi Mihály szobra előtt a Kossuth téren, 1990.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Szalay Zoltán

PRITZ PÁL

Hajdu Tibor emlékezete

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.7>

A most, tisztos kort megérten eltávozott kollégánk historiográfiai helyének kijelölését – vélem – nem szükséges az idő múlására bízunk.* Sok minden már jelenünkben is tisztán látható. Önmagában a kereken három évtized alatt megjelent hatkötetes *Károlyi Mihály levelezése* című dokumentumsorozat,¹ a hozzá kapcsolódó monografikus (tehát messze több mint biográfia) 1978-as életrajz, az éppen főleg rövideje okán igen hasznos *Ki volt Károlyi Mihály?* (2012), valamint a főleg etikai síkon nagyot vállalt és teljesített politikus életművét sok egyéb munkájával is jól dokumentáló Hajdu azért is maradandót alkotott, mert egyszer mégis lesz egy jobb Magyarország, s annak megszületése a Károlyi Mihály neve fémjelezte polgári demokratikus

* A 2025 nyarán elhunyt Hajdu Tiborról Csunderlik Péter írt nekrológot a *Múltunk* 2025/3. számába, lásd DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.3.1> (a szerk.).

¹ Az 1978-ban megjelent első kötetet Litván György szerkesztette, akinek – Geccsényi Lajos visszaemlékezése szerint – a kapcsolatai révén jelentős szerep jutott magának a sorozatnak az elindításában. Csunderlik Péter pedig – Hajdu Tibor neki tett közlése alapján – azt fűzte hozzá, hogy Litván György csak hivatalosan lett e kötet egyedüli szerkesztője, valójában azt Hajdu Tiborral közösen szerkesztették. A második kötet ellenben csak a kádári Magyarország 1988 májusában bekövetkezett bukása után jelent meg. Messze nem szakmai lustaság okán. Önmagában e tény is vaskosan cáfolja azokat, akik nem veszik tudomásul, hogy Károlyi Mihály kultuszának a Kádár János neve fémjelezte sztálinista rendszer vaskos korlátokat állított. Még az sem ment, hogy levelezését kis példányszámban, csonkítatlanul jelentethesse meg a szakma. Nagy példányszámban publikált memoárján pedig ott van a cenzor keze nyoma.

forradalom mocsoktalan bemutatása nélkül elképzelhetetlen. Ennek a szakirodalomnak pedig Hajdu Tibor munkássága nem csupán elszakíthatatlan része, hanem azon belül a legrangsabbak közé tartozik. Rangját hatalmas erudícióján túl nagyszerű elemzései, a rokon szakmákban is elsajátított ismeretei, valamint világos, nemritkán irodalmi eszközöket megcsillogtató íráskészségének együttese adja. Ugyancsak fontos historiográfiai vonulatot képez számos olyan munkája, amely 1918–1919 forradalmait hozza az olvasó elé. Volt kollégáknak, bár jól láthatóan más a mércéje – az 1989 előtt uralkodó ideológia sokáig szerves részeként – a polgári demokratikus forradalom és a proletárforradalom megítélésénél, azaz míg gyakran mostohán bánnik az előbbivel, ellenben nagyon megemelő az utóbbival, mégis ki kell emelnünk a polgári demokratikus ábrázolásánál annak megmutatását, hogy a közhelyszerűen gyengekezűnek, tétovának mondott Károlyi-forradalom ábrázolásánál életesen rajzolja meg – és sok vonatkozásban konkrétan okadatozza – annak a magántulajdonra kezet emelőkkal szembeni könyörtelenségét. Merthogy e – ide-oda téblábolónak tartott – képződmény statáriummal, vérrel, vassal bizony letörte a város és a falu magántulajdon elleni elemi erejű lázadását 1918 végén. Ha kellett, akkor pilótája a gépére szállt, bombát dobott, és száznál több halott látványával intette higgadtságra a felhevült tömeget.² E munka ma és a jövőben is minta lehet a kutatás teljessé tételére, ami nemhogy még egyes személyek erőfeszítésére, hanem kimondottan kollektívák összehangolt munkájára vár.

Mivel tudjuk, maga Hajdu Tibor tartotta úgy,³ hogy munkássága legjobb darabja az 1989-ben született *Közép-Európa forradalma, 1917–1921* címet viselő, szerény terjedelmű összegzése, ezért biztosan állíthatjuk, életművéről maga nyilatkozott a legszigorúbban. Nyugodtan mondhatjuk: túl szigorúan.

² Bartha Albert hadügyminiszter volt az értelmi szerző, aki idővel annyira megiszonyodott saját és sok más elődje népellenes cselekedetétől, hogy amikor 1946 augusztusától bő fél évig a honvédelmi tárcát birtokolta, akkor tárcájának az éves költségvetési vitában nulla forintot indítványozott, a felszabaduló összeget pedig az oktatásügyre javasolta fordítani.

³ Csunderlik Péternek beszélt így.

Sajnálkozva fűzte hozzá, hogy a fenti műve szinte visszhang nélkül maradt a rendszerváltás zajos időszakában. Mi csak azt tehetjük hozzá lakonikusan, hogy a szinte visszhangnélküliség pontosabban szólva visszhangtalanság volt valójában. Mert ez egy olyan munka, amely már mentes a politikai marxizmus, vagyis a vulgármarxizmus kliséitől, miközben a paradigmát váltó hazai társadalom és értelmiség nem csupán a politikai marxizmust dobta le magáról, semmiféle marxizmust nem akart már látni, olvasni pedig aztán egy bötűt sem. Akkor már ismét nagy hangerővel szóltak a szavak, íródtak a mondatok arról, hogy Károlyi Mihály – és persze az „elátkozott”⁴ forradalma – hozta ránk Trianont, a Tanácsköztársaság (amelynek becsületes nevét, a Magyarországi Tanácsköztársaságot⁵ soha nem tanulták meg) pedig történelmünkől – úgymond – teljesen idegen, egyszerűen puccsban fogant kisiklás, amelyhez szerették, szeretik hozzátenni azt a vad valótlanságot, hogy a hatalmat természetesen senki más, mint maga Károlyi Mihály adta át a kommunistáknak. Hajdu Tibor munkásságának soha nem múló historiográfiai érdeme, hogy gazdagon okadatolja: a proletárállam az oroszországi bolsevizmus históriánkba szervesen belesimult importterméke. Komoly ember nem vitatja azt a tényt, hogy a magyarországi szociáldemokrácia történelmünk szerves része. Az első tömegpártot ez a politikai alakzat teremtette meg. 1917 végén már kétszázezer, egy évvel később pedig hétszázezer főt tömörített. A Tanácsköztársaság idején a kommunistákkal egyesült párt még nagyobbra nőtt, így Magyarországon az első milliós tömegpárt megalkotásának kétes dicsősége is hozzá kötődik, nem Gömbös Gyula vagy Rákosi Mátyás garnitúrájához. Hajdu Tibor mutatott rá arra a tényre is, hogy 1919 márciusában a nagy

⁴ Olyan a mi társadalmunk, hogy e teljesen valótlan kifejezés címnegyedbe helyezésével is zajos sikert lehet elérni, ahol a beltartalom gyengéi persze szintén „üdvösek”. Mert – mint Esterházy Péter bölcsen megírta volt – nálunk „a nincsek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sírdogáló emlékezet vanná kovácsolja”. (ESTERHÁZY Péter: *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat*. Magvető Kiadó, Budapest, 2013. 241.) A történész természetesen annyiban korrigál, hogy hozzáteszi: nem mindig, de nem is kevésszer.

⁵ Még pontosabban: Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság.

bolsevista rohanásban a *Népszava* még a *Vörös Újságnál* is radikálisabban cikkezett a szocialista társadalom „napokon belüli” megszületéséről. És mivel egy állam széles körök közreműködése nélkül életképtelen, a szükséges mennyiségű kommunista pedig hetek alatt csak nem akart elszaporodni, ezért jó ideig bizony maguk a szociáldemokrata káderek működtették nem kis bolsevista hevülettel a proletárállamot. Amikor azután 1919 júniusára mind világosabb lett a bolsevik ábránd csődje, akkortól a kommunista színek természetesen kifakultak, s mind többen ismét szociáldemokrata jövővel akarták a boldog magyar sorsot megteremteni. Akiknek manapság nem fér a fejükbe, miért van az, hogy még a 21. század elejére sem sikerül *megismételni* a szociáldemokrácia 1918 őszére elért sikerét, azoknak – az elmondottakon túlmenően – a *Borsszem Jankó* és a *Bolond Istók* című vicclapok lapozgatását ajánlom szíves figyelmükbe.⁶ Amelyek – például – míg fesztelenül élcelődtek akár Tisza Istvánon vagy Apponyi Alberten, a szociáldemokrácia kikarikírozására semmi sem készítette őket. Mert a hatalom védte bensőségben a gróf urakon nem volt akadály csipkelődniük, ekképpen is a rendszert stabilizálták, de a nemzeti glóbuszba beilleszkedni képtelen szupranacionális képződményen még élcelődni sem volt érkezésük. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a história döntően még ma is nemzetállami kereteken belül zajlik. A tőke mozgása és sok egyéb már a 19. század hetvenes éveitől átléphetett a nemzeti kereteken, de a társadalmi élet számos eleme – főleg az érzelmek, az identitás világában – képtelen a nemzeti glóbuszból kiszakadni. Az európai identitás ma is fájdalmas hiányának gyökérzete minden bizonnyal szintén itt leledzik.

Mivel komoly történész soha nem lehet egy témájú, nem lehet egy ügyű, mert az elkerülhetetlenül együgyűségbe torkollik, ezért más témák feldolgozására természetesen – főleg még fundáltabb éveiben – Hajdu Tibor is vállalkozott. A magyarországi katonatiszti társadalomról írt két munkája – az Amerikai Egyesült Államokban élt és alkotott, szintén nagyszerű Deák

⁶ Lásd részletesebben Dalos Áron *Válság és gúny – 1890 karikatúrákon* című előadását a 2025. október 2-án az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárban megtartott Modern Magyarország Doktorandusz Konferencián.

István tárgyba vágó könyve mellett talán az egyéb írásainál is maradandóbb.⁷ Aztán nem maradhatnak említetlenek fontos forrásközlései és tanulmányai a Rajk-per iszonyatáról. De magvasan szólt az emlékirat-irodalom elméleti kérdéseiről, a történettudomány és a politika kapcsolódásairól, a magyar–szovjet viszony megannyi fejezetéről, avagy – amint arra Karády Viktor a Tibor emlékezetének szentelt 2025. szeptember 26-i beszélgetésen rámutatott – az értelmiségi „túltermelés” társadalmi hatásai kapcsolatáról is.⁸

Mint jelen írásunk második felében filológiai alapossággal bizonyítjuk, 1972-re Hajdu Tibor világnézetében – bár a szükséges paravánokat nem bontotta le⁹ – úgy fakulnak ki a kommunista

⁷ HAJDU Tibor: A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850–1883). *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 393–425.; Uő: A tisztikar társadalmi helyzetének változásai (1849–1914). *Valóság*, 1987/4. 65–80.; DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Ford.: FELIX Pál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.

⁸ HAJDU Tibor: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: LACKÓ Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 47–98. (Az írás először a *Valóság* 1980/7. és 1981/7. számában látott napvilágot.) A 2025. szeptember 26-i emlékező beszélgetés elérhető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=pgbElwzBV0&t=1781s> (Letöltve: 2026. 03. 01.)

⁹ Ebbe nem tartozik bele – a dátumok egybeesése csalfa jelenség – a Munkásárségtől 1971-ben vett búcsúja. Akkor ő ugyanúgy akaratán kívül szerelt le, mint az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében dolgozó társai, akik addig a Munkásárség 1. számú „biztosító százada”-ban tevékenykedtek. Hiszen e tagságuk egyszerűen kötelező pártmunka volt a számukra. Ekkor azonban az egység egyszerűen megszűnt. (Nagyon köszönöm Gecsényi Lajos barátom fontos közlését.) Hajdu Tibor soha nem festett marciális jelenséggé, ezért később mókás legendák fűződtek hadgyakorlataihoz, amikor nyakában dobtáras fegyverrel szerencsétlenkedett. Nekem a rendszerváltás utáni világban Vida István adta tovább a történetet. Vélem, szintén hallomásból. – De ha már a Munkásárségnél tartunk, akkor – félreértések elkerülése végett – leszögezem: messze nem elítélően, csupán leíró jelleggel szólok róla. Hiszen eddigi hosszú története során a kapitalizmus jószántából semmit, de semmit nem tett etikai síkon. És – az ellenkezőjét zsolozsmázó propaganda ricsajos zajában cincogom abban a biztos tudatban, hogy lesz egyszer majd csend, amikor jól hallható lesz – ma sem mutat semmi javulást. Sőt. Tátott szája – a költővel szólva – csupán zabált és zabál. Közben sok hasznosat tett és tesz az innováció terén, de az nem az etikai velejárója. Ez és talán a magyar és szovjet valóság közötti nem csekély különbség mérlegelése alapján lehetett Hajdu Tibornak tiszta a lelkiismerete, amikor tagja

színek, hogy a szociáldemokráciával szembeni benső fenntartásai nem adják át a helyet egy virtigli szociáldemokrata világnézetnek. Ő is azokkal tartott – az első helyek L. Nagy Zsuzsát, Litván Györgyöt és Hanák Pétert, mögöttük Gyurgyák Jánost és Pók Attilát illetik –, akik a Jászi Oszkár és elvbarátai képviselte polgári radikalizmus eszmevilágát élesztgették – a széles intézményi támogatottságot élvező rezsimmunkomunkista dogmatizmus ellenszelében. Ez az eszmei átalakulás jól dokumentálható azzal is, hogy 1973-ban Hajdu az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéből az MTA Történettudományi Intézetébe igazolt át, ahol a korábban ugyancsak kommunista Ránki György, Hanák Péter és Lackó Miklós nemes versenyben volt egymással, hogy melyiküknek sikerül távolabb kerülnie a politikai marxizmus (nem sokkal korábban még oly lelkesen harsogott) kliséitől.¹⁰ Így teljesen természetes volt (Lackó és Hanák osztályt vezettek, Ránki igazgatóhelyettesi tisztsége pedig a valóságban ügyvezető igazgatóságnak felelt meg Pach Zsigmond Pál igazgatósága alatt), hogy itt inkább csak önszorgalomból fasisztázták a Horthy Miklósról elnevezett korszakot, de az messze nem volt kötelező. Amely szabadság értékét csak akkor látjuk tisztán, ha elmondjuk, hogy az ilyesmiben sem az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében, sem az MSZMP KB Politikai Főiskoláján nem volt pardon.

Aligha járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy Hajdu Tibor életműve nagyon sokban a hazai szocialista évtizedek politikai és eszmei alakulásainak hű lenyomata.¹¹

volt e fegyveres testületnek. Hiszen ő aztán igencsak sokat tudott a szovjet világ igazi valóságáról. Miért ne vélhette volna úgy, hogy a hazai rendszert – ha kell – inkább magyar fegyverrel jobb védeni, mint idegennel? Sokszor a dolgok ilyen egyszerűek.

¹⁰ Kövér György nem alaptalanul tartja, hogy e jeles férfiak életük végéig megmaradtak marxistáknak, amely világnézet alapján, vallja kollégánk, nem lehet jó társadalomtörténetet művelni, ám az ellentmondás könnyen feloldható a marxizmus pontos körbejárásával. Ránkiék a politikai marxizmust, vagyis az üdvtörténetet hagyták idővel maguk mögött, de a história vizsgálatának strukturalista, vagyis marxista módszerét valóban megtartották.

¹¹ Akik követik munkásságomat, azoknak tudott, hogy alkalmanként ki szoktam kérni a leadás előtt néhány komoly kollégám véleményét. Így tettem most is. Megismertem Romsics Ignác véleményét is, aki többek között arra a számomra is elfeledett tényre hívta fel figyelmem, hogy a hatvanas években

Következőleg ideológiailag nagyon nagy a különbség az életmű első és utolsó darabjai között. Másként fogalmazva nagyon nagy a különbség az induló évek politikai – a nyomaték kedvéért ismétlünk, ha úgy tetszik: vulgár- – marxizmusa, s a pályát záró tudós megnyilvánulásai között. Volt, hogy ekkor úgy nyilatkozott: *letettem a baloldali szemüvegemet*. Botorság lenne azt gondolni, hogy e szemüveg mellőzése a teljes baloldaliság megtagadását jelentette volna. Hiszen ahogy a jobboldaliság világa is széles tartomány, hasonlóképpen a baloldaliság világába is nagyon sok eltérő befér. Hajdu Tibor soha nem azonosult az 1990 után kibontakozott kurzussal.¹² A Magyar Történelmi Társulatban 2009. március 17-én *Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról* címmel tartott előadásában „napjainkban másodvirágzását élő ellenforradalmi szemlélet”-ről tett – aligha helyeslő értelemben – említést. Hajdu Tibor történetírásának bemutatása oly nagy feladat, hogy azt egyszer önálló műben kell majd valakinek elvégeznie. Magam most a rendelkezésre álló kereteken belül csupán az 1969 és 1972 közötti fordulatot szeretném ábrázolni.

*

1971-ben mutatták be a mozik Jancsó Miklós azóta kultusz-filmmé vált alkotását, az *Égi bárányt*. A film főleg azokban az

Hajdu Tibor egyáltalán nem volt még végtelen távolságban a legmagasabb szinten Révai József megfogalmazta, a nemzeti komponensre ügyelő marxizmustól. Ennek pedig egyik lenyomata az 1968-as könyvének az 1918-as polgári demokratikus forradalom előzményeit bemutató része. E könyv kapcsán pedig azt is jó tudni, hogy bár nincs okom korrigálni az 1968-ban, majd 1969-ben publikált két nagy műről a tanulmányom elején említett mércekülönbséget, ám ezzel együtt is Hajdu 1968-as műve lényegesen elismerőbb a polgári demokratikus forradalomról, mint ahogy addig a hazai hivatalosság irt róla.

¹² Tudatosan használok a *kurzus* kifejezést. Mert jöllehet már most látható, hogy az elmúlt harmincöt esztendő alaposan kettévágja a 2010-es cezúra, holisztikusan mérlegelve nincs is olyan nagy különbség. Mert 2010-nek alaposan megágyaztak – nem csekély mértékben a 2010 után pórul jártak akaratlanul is tevőleges részvételével – az első két évtized históriájával. Azután, hogy az egész mesterművel alaposan kisemmizett, bocsánat: üveggyöngyökkel jutalmazott, istenadta (ráadásul rafináltan megosztott) nép közben mire is jutott, azt majd a távoli jövő történetírása fogja – a lehetséges mértékig elfogulatlanul – elbeszélni.

értelmiségi körökben aratott nagy tetszést, ahol nemhogy nehezen viselték, hanem génjeikben örökölten kimondottan utálták a rendszer politikai marxizmusának szűk kalodáját, miközben a rezsimmel azonosulók körében komoly visszatetszést szült. A korszak progresszív folyóirata, a *Valóság* – első menetben, szeptemberi számában – az előbbinek adott hangot azzal, hogy Józsa Péter tollából a filmmel messzemenően azonosuló írást közölt.¹³ Magam is – mit tagadjam – az erősen helytelenítők közé tartozva averziómat kifejező írást készítettem a szociológus Babics László barátommal közösen. Fő problémám azt volt, valóban kimerül-e a tömegek szerepe – amint azt a film erőteljesen sugallja – a történelem elszenvedésében? Józsa ugyanis így fogalmazott: „Ha a *Sirokkótól* eltekintünk, a *Szegénylegényektől* kezdve Jancsó valamennyi filmjében úgy fest a világ struktúrája, hogy először is adva van egy »régi világ« a maga obskúrus, avított, századokról itt maradt, emberellenes rendjével és értékeivel; azután van egy passzív, kiszolgáltatott, a körülötte lejátszódó dolgokból vajmi keveset értő tömeg, végül van egy szűk, halálra szánt csoport, amelyik kísérletet tesz (vagy tett) a fennálló rend megdöntésére és arra, hogy kiragadja a tömeget a régi világ befolyása alól.”¹⁴ Az elszenvedés tényét egyáltalán nem vitatva válaszukban azt kérdeztem volna: „Ez lenne valóban a világ struktúrája? Ez lenne a néptömegeknek a történelemben betöltött szerepe? Nem olyan jelentéktelen kérdés ez, amelynek a helyes megválaszolása egy történelmi alapképletből kimaradhat. Persze érzésünk szerint – és ezt Józsa Péter fejtegetései alátámasztani látszanak – a tömegek történelemben betöltött szerepének a felfogása a Jancsó-filmekben nagyon is tudatos, de így felfogott, ábrázolt. Ez pedig már önmagában súlyos történelemszemléletbeli hiba.”¹⁵

Tervezett válaszuk túlnyomó hányada erősen vitatta Józsa dolgozatának mondandóját, s így természetesen a

¹³ JÓZSA Péter: Gondolatok az *Égi bárányról*. *Valóság*, 1971/9. 66–79. Jancsó Miklós megosztó voltáról Józsa minden bizonnyal pontosan írta: „az a közönségréteg, amelyik fenntartás nélkül elfogadja Jancsót, aránylag vékony.” Uo. 66.

¹⁴ Uo. 69.

¹⁵ A kézirat a szerző birtokában.

Tanácsköztársaság fatalista beállítását is. Hiszen Józsa a kis vöröskatona tragikus jelenetéről azt írta, hogy az „az egész Tanácsköztársaság zárt allegóriájává is válik: világosan utal arra a *tragikus naivitásra*, amellyel a Népbiztosok Tanácsa Magyarországon átvette a hatalmat, *nem is sejtve*, milyen erőket hívott ki maga ellen, amelyek négy hónap múlva össze is roppantották.”¹⁶

Nos, mivel már ugyancsak nem 1971-ben, hanem a merőben más korszellemet sugárzó 2026-ban járunk, azért minden bizonnyal nem felesleges elmondanom, azért voltam akkor annyira felháborodva (barátomat nem akarom a magam felháborodásába belekeverní, társszerzőségét ő inkább csak szolidaritásból vállalta), mert mi akkor még a világforradalom ábrándját a régi-ek módján hittük és képviseltük. A messze nem egyarcú aczéli kultúrpolitika ellenben – alaposan elrúgtatva a hivatalos kánon szellemétől és betűjétől – biztos támaszt adott Jancsónak, s a *Valóság* ezen felbátorodva közölte le Józsa Péter írását. A mostani világ viszont az 1917–1923 között nemzetközi méretekben erősen élt világpolitikai ábrándból – gyengébbek kedvéért: a világforradalom látomásából – már azt sem akarja tudomásul venni, ami az akkori szereplőket mélységesen eltöltötte. Vagyis a mából néz vissza, ami egyébként a legtöbb esetben így szokott természetesen lenni.

Sükösd Mihály, a *Valóság* akkori szerkesztője azonban nem lehetett ilyen lezser a múlt valóságával szemben, hiszen egy szovjet szuronyok alátámasztotta, forradalmi ideológiát hirdető (ténylegesen egyre kevésbé valló) rendszerben oldalazott. Pontosan tudta, hogy a szerkesztőség (Aczél György támogatása közepette is) nem keveset kockáztatott, amikor közölte Józsa Péter Jancsóval azonosuló, tehát a korabeli kánonnal homlokegyenest szembemenő írását. Írásunkat ugyan elhárították, ám az 1971. november 4-i keltezésű *nemet mézzel-mázzal öntötték le*. Mivel e levélke abszolúte a rendszer kétarcúságát festi meg, ezért minden bizonnyal hiba lenne nem ismertetnem: „az Égi bárányról írt vitacikküket tartalmaz, a dolog érdemi részét tárgyaló írás-

¹⁶ JÓZSA Péter: I. m. 72. Kiemelések tőlem – P. P.

nak ítéltük. Sajnos egyetlen, technikai jellegű okból nem vállalkozhatunk a közlésre. Már korábban megrendeltünk vitairást Józsa Péter tanulmányára. Ez a dolgozat lényegesen hosszabb az Önökénél, s mint decemberi számunkban olvashatják, többé-kevésbé tartalmazza az Önök érveit is. Az Önök cikkéről ezért sajnálattal le kell mondanunk. Ha esetleg más tanulmány-tervük lenne, szívesen megbeszelnénk [...].”¹⁷

A decemberi számból aztán megtudtuk, hogy nem kisebb személy, mint maga Mód Aladár – egyébként a szerkesztőbizottság tagja¹⁸ – volt a „megrendelt” és érveinket „többé-kevésbé” tartalmazó írás illusztris szerzője. Így joggal gyaníthattam, s ma is azt

¹⁷ A szerző birtokában.

¹⁸ Romsics Ignác szerint Mód Aladár a *Valóság* kulcsfigurája volt. (ROMSICS Ignác: *Kosáry Domokos*. Helikon Kiadó, Budapest, 2025. 405.) Véleményünk szerint azonban ekkor már aligha: ha kulcsfigura, akkor Józsa Péter cikke nem jelenik meg. Romsics Ignác ugyanitt arról is ír, hogy 1949–1953 között létezett egy „Révai–Andics–Mód-féle nemzeti kommunista történelemszemlélet”. Valóban létezett, de azzal a tehertétellel, hogy e három személy messze nem volt egy súlycsoportban. És ezt ők is tudták. Minden szörnyűségével együtt Révai József valóban nagy volt, de még Andics Erzsébet is jóval felette állt Mód Aladárnak. Egészen pontosan annyival, amennyivel egy történész tanszék érezte – és éreztette magát – fölényben egy tudományos szocializmus alapjai tanszékkal. Nagyon emlékszem arra, hogy a Mód-tanszéken 1968-ban kezdő Gergely Jenő barátom közel két évtizeden át küzdött, tett gesztusokat az 1974-től az Andics Erzsébetet felváltó Pölöskei Ferencnek azért, hogy végre Szekfű Gyula volt tanszékére kerülhessen. És arra a lesajnáló mosolyra is nagyon emlékszem, amelyben 1973-ban Ránki György a Lánchid pesti hídfőjén részesített engem, amikor megmondtam neki, hogy Mód Aladár temetésére igyekszem. Azután a palettát még két emlékemmel kell kiegészítenem. 1969 szeptemberében zajlott az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében a Luca széke módjára készülő tizkötetes *Magyarország története* 19–20. századi szakasza – később az *Értekezések...* sorozatban nyomtatásban is megjelentett – vitája. Itt először Ránki György, aztán Ormos Mária aláta le Mód Aladárt a felettebb szakmai-atlan áradásáért. Ezt – az egyébként hatalmában mind inkább visszaszoruló, de szaktudományos súlyra idővel szert tevő – Andics Erzsébettel szemben még akkor sem merték volna megtenni. Aztán Révai emléke robusztusságához egyetlen, de Kosáry életművét tangáló adalék. Szóval, ahogyan azt a nemzetközypontú gondolkodás egyik látleteleként megírt Kazinczy–Berzeviczy-vitáról szóló dolgozatomban tömören megfogalmaztam: a történelem által már 1957-re ledarált Révai József „szellemi örökségének súlyát – a rendszer jellegéből következően – a börtönt megjárt Kosáry Domokosnak is jóval később viselnie kellett.” In: PRITZ Pál: *Történelem és nemzet*. BTK Történettudományi Intézete–Magyar Történelmi Társulat–Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest, 2023. 25–29. Szóval nagyon szép, de ugyancsak nehéz szakmánk van.

gondolom, hogy nem volt itt semmi megrendelés. A felháborodott magától ragadott tollat, a rendszer berkein belüli felháborodás csillapítására pedig a szerkesztőségnek kapóra jött a kész dolgozat lobogtatása, hiszen az jó eszköz lett a lap számára az ellene támadt indulatok csendesítésére. Nekem azonban inkább – aki-nek Mód anno azért rontotta el kitűnő bizonyítványát, mert a szemináriumon napirendre tűzött Molnár Erik-vitában lelkesen önként jelentkezőnek eszembe sem jutott professzorom romantikus, igazából aligha marxista nézeteit ismételgetni, sokkal inkább Molnár Erik felfogása mellett kardoskodtam; majd később megtudtam, hogy a Molnár-iskolát képviselő Pamlényi Ervin (másodállásos) c. egyetemi docensi kinevezését Mód gáncsolta el azzal az érveléssel, hogy a jelölt nem is tudós, csak publicista – ezek a dolgok tovább segítettek abban, hogy a valósággal egyébként is közelebbi viszonyba kerülő világnézetem mind megalapozottabb legyen. A közlés dolgában azonban megmaradt ifjúkori nyakasságom; a megírt cikkünket a *Századokban* szerettem volna kinyomtatva látni. Mesterem, Pamlényi Ervin, a folyóirat felelős szerkesztője ellenben azt tartotta, hogy a publikálás ártana nekem, ezért azt a diplomatikusan választotta, hogy megkérdezte a szerkesztőbizottság véleményét.

Erre 1972. február 11-én került sor. Az ülésen a hozzászólók alapján rokonszenveztek dolgozatunkkal, csupán részkérdéseket tettek – egyetlen bizottsági tag kivételével – szóvá. Például Kosáry Domokos a cím megváltoztatását vetette fel. Ám Hajdu Tibor – ő volt az egyetlen, vélem, aki azt sem tudta, hogy ki fiaborja vagyok, azt sem vette észre, hogy egyáltalán ott ülök közöttük, de mikor megtudta, sem árnyalta véleményét – a maga csipős stílusában kimondottan a közlés ellen nyilatkozott, Jancsót pedig azzal az ügyes érveléssel vette védelmébe, hogy Józsa (ügymond) nem hivatott interpretátora a rendezőnek.¹⁹ A részletekre

¹⁹ Sokat töprengve a témán, és messze nem egyedül gondolkodva azt tartom, hogy Hajdu Tibor sem egyéni véleményt képviselt a szerkesztőbizottsági ülésen. Az 1956-ban kisgyermekként a családjával együtt az Amerikai Egyesült Államokba „disszidált”, majd a hetvenes években ifjú történészként IREX-ösztöndíjjal az MTA Történettudományi Intézetében otthonra lelt Peter Pastor barátomat Hajdu Tibor többször otthoni asztaluknál is vendégül látta. Ott Péter 1978 májusában tanúja lehetett annak a mély ellenszenvnek, amellyel H. Kohut

már – hiszen félszáz esztendőnél is több idő futott tova – nem emlékszem, csupán szavakat jegyeztem fel, ám a lényeg, néze-teink sarkos szembenállása élesen bennem maradt. És azt is tudom, hogy nekem az ő *nemje* elegendő volt arra, hogy elejtssem a publikálás tervét. Pedig a bizottsági ülés lezajlása alapján nem lett volna akadálya.

Ám filológiai bizonyossággal igazolható, s meg kell tennem, hogy bebizonyítom: 1968-ban, amikor írta, s 1969-ben, amikor publikálta *A Magyarországi Tanácsköztársaság* című művét, Hajdu Tibor bizony nemhogy azon a nézeten volt, amit eredetileg a *Valóság* számára megírtam, hanem még keményebben osztotta e felfogást. Ezért megkockáztatom, nyelvének csipőssége első helyen talán nem is ellenem, hanem korábbi énje ellen irányult. Mert míg 1972-es megszólalása már messze nem, ám az 1969-ben megjelent *A Magyarországi Tanácsköztársaság* című monográfiája egyértelműen kommunista álláspontot tükröz.²⁰ Amelynek tengelye szerint a történelmet a néptömegek formálják, a kommunistához mérve a szociáldemokrata felfogás pedig mindenben csak bosszantó elmaradás és gáncsoskodás.

A pártgyűlésről olvassuk a nagy műben: „A munkásság számára az egyesülés lehetővé tette a hatalom megragadását,

Mária, Tibor hitvese (egyébként Budapest Főváros Levéltárának történész-levéltárosa) beszélt a honi politikai viszonyokról. Aztán vegyük tekintetbe Hajdu Tibor baráti körét, amelybe a börtönviselt Litván György és Kosáry Domokos ugyanúgy beletartozott, mint a volt kommunista szertelenségeit, azon belül az ÁVH-val történt, szóval aligha leírható együttműködését már csak szégyennel emlegető Hanák Péter is. A mérlegeléshez persze következetesen szem előtt kell tartanunk az eltérő életutak dinamikáját is. Aminek jegyében – például – Kosáry Domokos mindig rokonszenvvel figyelte pályámat, mint ahogy én is tisztába jöttem 1989–1990-re azzal, hogy abban a nehéz helyzetében az MTA-nak börtönviselt tagtárs elnöki székbe emelésére van feltétlenül szüksége, s mint a nem csekély súlyú Központi Hivatal éppen társadalomtudományi területen dolgozó főtisztviselője meglehetősen dinamikusan s a Kosáryval szemben ellenszenvvel viseltetők véleményét módosítva küzdöttem. De idővel Tibor is belátóbb lett velem szemben. 2012-es Károlyi-könyvét „barátsággal” dedikálta nekem, s az elmúlt években Pamlényi Ervinről készülő, döntően a publicisztikáját feldolgozó monográfiám elkészült darabjaira – kritikáját kérve – mindig azt a lakonikus választ kaptam, hogy nem tévedtem.

²⁰ Itt a magyarázat arra, hogy miért kellett a magam históriáját ily részletesen elbeszélnem Hajdu Tibor emlékezete kapcsán.

a proletárdiktatúra megvalósítását – először a régi Oroszország területén kívül. A munkásság cselekedni akart, és miután az elerőtlenedett államhatalom képtelen volt védekezni ellene, a katonák és a parasztok többsége támogatta, elsöpört volna mindenkit, aki útjában állt. A forradalmat nem lehetett feltartóztatni. A március 21-i szituáció létrehozásában, mint Kun Béla hangsúlyozta, a szó közvetlen értelmében »a Kommunista Pártnak döntő szerepe nem volt«, de a forradalmi népet cserbenhagyni, »a hatalom átvételét visszautasítani a Kommunista Pártnak soha jóvá nem tehető történelmi hibája lett volna [...]«.²¹ Tehát ekkortájt Hajdu Tibor számára is még vegytisztán a munkásság a történelmet formáló tényező. A pártegyesülés teszi a munkásság számára lehetővé a hatalom megragadását, a proletárdiktatúra megvalósítását. Ez legalább annyira rejtelmes, mint a szeplőtelen fogantatás. Igazából két nagy történelmet formáló tényező van Hajdu elbeszélésében a színen. Az egyik a munkásság, a másik az államhatalom, amely azonban elerőtlenedett, képtelen volt a munkásság ellen védekezni. Aztán az elbeszélésben alszereplőként felbukkan a katonák és a parasztok többsége, s ez olyan nagy erőt adott az egyébként is mitikus erejű munkásságnak, hogy az „elsöpört volna mindenkit, aki útjában állt.” A helyzet annyira rejtélyesen alakult, hogy a harmincnyolc éves Hajdu a további elbeszélésre már alkalmatlannak érezte magát, át kellett adnia a szót Kun Bélának.

A valóságban, tudjuk, Kun olyan erőssé vált, hogy még a Gyűjtőfogházból is ő sodorta a szálakat. Ám mint igazi kommunista, mindig roppant szerény volt – ahogy az a Hajdu által idézett visszatekintéséből látszik. Tehát ne legyünk vakok a csodával szemben: Kunnál is a forradalmi népet a maga mitikusságában látjuk, amelyet a kommunista párt nem hagyott cserben. Utóbbi csupán annyit tett, hogy elkerült egy „soha jóvá nem tehető történelmi hibát”. Hajdu Tibor ezután visszaveszi a szót, de ha már előtte Kun Béla maga volt a szerénység, akkor neki sem lehetett szerénytelenkedni:

²¹ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 36–37.

„Nem kívánok itt foglalkozni a bőséges és (elavult) vitairó-dalommal, amely a »felelősség« kérdését vitatta március 21-ért [sic!], egyes személyeket téve felelőssé a nép forradalmáért vagy éppen az utolsó lökést megadó Vix-jegyzéket, amelyet az objektív megfigyelő Cnobloch osztrák követ is úgy értékelt kormányának 21-én este küldött jelentésében: »az említett ultimátum is meggyorsította a rég várt kormányválság kitörését.« Csupán Jászi Oszkárt idézném:

»Mindig naiv realizmus az, amikor az emberek nagy történelmi sorsfordulók okát egy hosszú okozati sor utolsó láncszeméhez fűzik. *A magyar bolsevizmus igazi oka nem a Vix-féle jegyzék,* hanem annak hosszú genezise van: sok évszázados osztályuralom, az utolsó fél évszázad megmérgezett nemzetiségi és szociális politikája, a Tisza-korszak erőszaka és korrupciója, az öt éves háború, a hadsereg megsemmisítését követő anarchia: mindez és sok más tényező vezetett el a proletárság diktatúrájához.«²² Ma már végre jó ideje tudjuk, hogy a magyar bolsevizmus *közvetlen* igazi oka mégis valóban Vix francia alezredes jegyzéke volt. E szerencsétlen jegyzék átadására pedig az antantot gyengeségével párosult szovjetellenessége, valamint a román magyarellenes cselszövések szitáján átlátni képtelensége motiválta. Jászi Oszkár okai természetesen léteztek, ám azok távoli okok voltak, amelyek messze nem magyarázták meg a hatalmas fordulat be-következését.

De nézzük meg a *Március huszonegyediké* című alfejezet elejét. A lényeg dolgában az is bőven eligazít. Az első bekezdés egymást követő két mondata merő ellentmondás. Az első maga a fellegekben járás, a másik maga a történelmi bölcsesség. Nézzük a fellegeket. »Két nappal a döntő fordulat előtt, 1919. március 19-én eltűnt a polgári demokrácia légköre, a levegőben van a változás bizonyossága, a várakozás izgalma, a friss tavaszi szél a »változások nehéz szagát görgeti«, anélkül, hogy bárki pontosan tudná, mi következik.«²³ Nem kétséges, hogy az írói lendületes fantáziát a tömegek mitikus erejébe vetett bizonyos tudás rugóztatja. De

²² Uo. 37. Kiemelés tőlem – P. P.

²³ Uo. 23.

közben már a fiatal történészben érik a tudós is. „Nehéz feladat rekonstruálni egy nagy történelmi eseményt megelőző hangulatot, mikor ítéletünket az egész történet utólagos ismerete befolyásolja.”²⁴ Az elszólás pontosan mutatja, hogy a fiatal történész annak a történeti felfogásnak a képviselője, amelyet aztán gyötrelmesen, sok ellentmondáson át majd meghalad. Mert a későbbi Hajdu is már inkább a pontos, a lehető legpontosabb történeti rekonstrukcióra helyezi a hangsúlyt.

A polgári demokrácia légköre március 21-én tűnt el. Egészen pontosan a proletárdiktatúra tüntette el, azért, mert arra a kis alezredes teremtetett közvetlen okot: az antant balfogása jegyében átadta a jegyzéket 20-án, délelőtt 10 és 11 óra között. De a demokrácia légköre természetesen még akkor is megvolt. Károlyi Mihály annak jegyében cselekedett, és kérdezett meg szinte minden politikai tényezőt e honban. A polgári demokrácia légköre eltűnésének Hajdu Tibor számára két bizonyítéka volt. Az egyik a *Népszava* március 19-i vezércikke, a másik a budapesti szocialista tanítók gyűlése, amely a proletárdiktatúra proklamálása, valamint egyéb, a rend ellen forduló lépések mellett foglalt állást.

A vezércikk szerint a tervezett áprilisi választásokon „nem a szocializmus sorsáról fognak dönteni, mert hiszen a szocializmus ma már kikerülhetetlen történelmi és gazdasági szükség, amelynek be kell következnie, akár többségben lesz, akár pedig kisebbségbe kerül (!) a Szociáldemokrata Párt az új parlamentben«, csupán arról, »vajon Magyarországon békés vagy pedig erőszakos eszközökkel valósul-e meg a szocializmus [...]« Ha az SZDP a választásokon vereséget szenved, akkor »el fog következni az erőszakos felforgatások végeláthatatlan²⁵ korszaka [...] A proletárságban él is a győzelmi akarát és el is van szánva, hogy keresztül gázol minden akadályon [...]«”. Hajdu hozzáteszi: „A *Népszava* írta ezt, nem a *Vörös Újság*.”²⁶

Valóban így történt, ám a tömegeknek nem volt meg a *sugallt* mitikus ereje. Itt sem szeretnék félreértetni. Valamire való törté-

²⁴ Uo.

²⁵ Az eredetiben: „végeláthatatlan”. Az eltérésre Eöry Áron kollégám hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.

²⁶ Uo.

nész természetesen tisztában van a tömegek történelmet befolyásoló szerepével. Ám ettől merőben más, amikor valaki – és 1969-ben Hajdu Tibor is az volt – a rendszer ideológiai paradigmájában beszél-mesél a történelemről. Az oroszországi események híre, a maroknyi magyar kommunista agitációja széles tömegek szociális elégedetlensége talajára hullva radikalizálta a *Népszavát*, s ezen a talajon vált az antant ballépése végzetessé.

*

Kiemelkedően nagy jelentősége van Hajdu Tibor munkásságában azoknak az írásainak, írásrészteleinek, amelyekkel abban a sűrűn indázott, ugyancsak fundamentálisan fontos témakörben igyekszik rendet teremteni, amely 1919. március 21., tehát a proletárdiktatúra megszületése, Károlyi Mihály szerepe, a párt-egyesülés mikéntje körül – minden bizonnyal soha be nem fejeződően – kavarg. Hajdu tárgyba vágó munkássága sok mindent tisztáz, illetve számos kérdésben ad segítséget ahhoz, hogy aki akar, az tisztábban lásson. Ám előljáróban azt is el kell mondan, hogy bárki és bármilyen előrelendítően megszólal, az is eleve hibát vét, ha nem szegezi le az alaptényt. Az alaptényt, hogy bármennyire fontos is egyes elrajzolások kiigazítása, rész-kérdések tisztába tétele, ám első annak sulykolása – mert ki-pusztíthatatlan a külpolitikai vakság, a horizonthiány –, hogy a szarvashiba nem Budapesten, hanem Párizsban követtetett el. És ezt bizony Hajdu sem kellő módon sulykolja. Ő is hajlamos arra, hogy a nagy rendteremtésben a legfontosabbat a szükségesnél kevesebb fénnel világítsa meg. Tehát főleg a mai nagy elrajzolások közepette – amikor a nagy többség számára nem világos, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság bár szovjet importtermék volt, de mégis a hazai história szerves része, rágalom annak terjesztése, hogy Károlyi Mihály adta volna át a hatalmat Kun Bélának. A maroknyi magyar kommunista győzelmét a *Vix-jegyzék megrendítő hatására* a két munkáspárt egyesülése tette lehetővé, és az merőben más történet volt, mint a Magyar Dolgozók Pártjának 1948-ban történt megszületése, mert az 1919-es szociáldemokrata vezetés zöme hazai tömeg-

nyomásra bolsevizálódott. Szükséges tehát újból és újból vastagon aláhúzni: a szarvashibát a jegyzék megírása, majd átadása szülte meg.²⁷ Annak, hogy abban a szörnyen kilátástalan helyzetben ki és hogyan esetlenkedett a magyar fővárosban, ugyancsak csekély a jelentősége.²⁸ Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a dominó az antant tájékozatlansága miatt dőlt el.²⁹ Nagynagy hiba volt, ám mégsem az a lényeg, hogy Károlyi nem ismerte ki magát a szociáldemokrácia bolsevizálódásában. Ő mindig csak azt látta, hogy modern Magyarország nem születhet meg a szociáldemokrácia térhez engedése nélkül. Ám azt, hogy a szociáldemokrata munkásság mind jobban bolsevizálódik, s vezetőik zöme is mindinkább e hatás alá kerül, azzal szemben vak maradt. Szinte semmi annak a jelentősége, hogy mi is volt abban a március 20–21-i néhány órában Bethlen István sokat emlegetett szerepe. Nagyon mérsékelt annak a forrásértéke, hogy mit nyilatkozott arról utólag Ugron Gábor.³⁰ Főleg szinte

²⁷ Ebben a helyzetben fogalmazott – a Kunfi Zsigmonddal szemben kötéldegzetű – Weltner Jakab e szavakkal: „Barátom, én mindig megfontolom, amit cselekszem. Megcsináljuk a diktatúrát, két hét múlva bedöglünk és felakasztnak valamennyiünket. De – legalább nem magunk ütöttük egymást agyon.” (Idézi: HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. I. m. 34.) És tegyük hozzá: túl sötétén látott. A két hétből 133 nap lett, s a *bedöglés*hez az ugyancsak fergeteges tavaszi hadjárat után a francia miniszterelnök armánya és a szociáldemokrata vezetők politikai iskolázatlansága kellett. Mert teljesen csalfa remény volt nem látniuk, amit már a politikai cselvetésekben szintén tapasztalatlan, ám mégis a történelem mélységébe belelátó Jászi Oszkár 1919. április második felében tisztán látott. A diktatúra bukása után képtelenség szociáldemokrata átmenetben reménykedni. Itt bizony ellenforradalom lesz. Az lett. Ráadásul olyan, amelynek kerekén négy esztendő gyilkos küzdelemre volt szüksége ahhoz, hogy a józanabb tábor a ködevőkkel szemben diadalmaskodhasson.

²⁸ Nem szeretnék félreértetni: eszem ágában lebecsülni a történetész pontoság jelentőségét, „csupán” az arányokról szólok.

²⁹ Ezért volt egyszerű piszkálódás Hatos Pál részéről Hajdu Tiborral és Romsics Ignáccal szemben a Jászi Oszkár és Károlyi Mihály születése 150. évfordulója tiszteletére a Politikatörténeti Intézet által 2025. március 26-án rendezett tanácskozáson, amit előadásában mondott (*Károlyi Mihály 1919. március 21-én. A hatalomátadás története*). Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=KpEtAKSnla0&t=1218s> (Letöltve: 2026. 03. 01.)

³⁰ A köztörténet szempontjából semmi jelentősége nincs azon kijelentésének, hogy ez volt élete legérdekesebb epizódja. Ugron 1924-ben, majd 1934-ben eleve nitette fel a történetet. Az 1924-es nyilatkozatának címe: Életem legérdekesebb emléke. *Pesti Hírlap*, 1924. szeptember 7. 4. A másik újságcikk: UGRON Gábor:

semmi a jelentősége a nyilatkozatai közötti – egyébként nem kicsi – eltéréseknek. Mert ezeket egyszerűen az magyarázza, hogy Bethlen István hatalma mind nagyobb lett azokban a későbbi esztendőekben. Annak is nagyon alárendelt jelentősége van, hogy a szociáldemokrata miniszterek, tehát Böhm Vilmos és Kunfi Zsigmond nem tájékoztatták Károlyi Mihályt a Kun Bélával már megtörtént megegyezésükről. Annak sincs igazából komolyabb jelentősége, hogy Kunfi Zsigmond hogyan is viszonyult Károlyi Mihály által miniszterelnökké történt kiszemeléséhez. Arra kell(ene) odafigyelni, ahogyan Hajdu Tibor ezt a kérdést megvizsgálja. Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy Károlyi barátsága a húszas években nemhogy csorbát szenved, hanem kimondottan elmélyül Böhm Vilmos és Kunfi Zsigmond iránt.³¹ Abból sem érdemes komolyabb ügyet kreálni (bár *a maga helyén* természetesen tisztán kell látni), hogy Siklós András és Hajdu Tibor között milyen vita zajlott március 21. története körül. Az eltérés abból sarjadt, hogy Siklós kitartott kommunista történelemszemlélete mellett, Hajdu azt már akkortájt elhagyta. Ám a lényegben, nevezetesen, hogy Károlyi későbbi álláspontjából visszanezve mérhetjük le Böhm és Kunfi 1919. március 20–21-i viselkedésének Károlyira gyakorolt hatását, Hajdu és Siklós ugyanazt mondja. Éppen Siklós hívja fel a figyelmet arra, hogy Károlyi még 1946-ban sem neheztelt Böhm Vilmosra.³² Ellenben sokkal nagyobb – és számtalanszor nem tudatosuló – jelentősége van annak, hogy a Vix-jegyzék a demarkációs vonalon túl demarkációs *zónát* is megjelölt. Hiszen ez mutatta meg az antant román vonatkozásban való teljes tájékozatlanságát. Azt, hogy készpénznek vették a magyar felet teljesen alaptalanul befeketítő román manipulációt. Ők, vagyis a románok, szívesen kiköszörülnek a csorbát. Tudniillik jóváteszik szöszegésüket, azt, hogy különbékét kötöttek Bukarestben 1918 májusában a központi hatalmakkal.

Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. *Pesti Napló*, 1934. október 9. 7. Lásd SIKLÓS András: Mi történt március 21-én? (Megjegyzések és kiegészítések egy sajtóvitához.) *Párttörténeti Közlemények*, 1970/4. 75–133. (88. 22. lj.)

³¹ HAJDU Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 1972/3. 121–155.

³² KISS Szilvia (szerk.): *Károlyi Mihály válogatott írásai, 1920–1946*. II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964. 237. Idézi: SIKLÓS András: I. m. 101.

Készek most a szovjetek letörésére fegyvert ragadni, de csak akkor, ha az – úgymond – ármányos magyarokkal szemben kellő biztonságot kapnak. Ez lett volna a Vix-jegyzékben körvonala-zott zóna. És az antant belement a csapdába.³³

Ha nem vagyunk képesek felidézni a régen elenyészett pillanatot akkor volt sodró erejét, amiről most írunk, akkor az egész elbeszélésünk fabatkát sem ér. A mennél nagyobb tudás fontossága természetesen igen lényeges. Ám az adatok között a tények megragadása a döntő. Ennek érzékeltetésére a centrista Kunfi Zsigmondot hozom fel példának. Akinek közéletességét az akkori helyzet sodra ugyancsak átalakította. Nézeteinek radikálizálódása a tömegnyomás akkori erejének hű tükre.

„Kunfi – írja Siklós András – elméletileg elutasította a kommunista eszméket, ugyanakkor érzelmileg hatásuk, befolyásuk alatt állt: »[...] Csak állandó belső küzdelmek és vívódások árán tudtam a kommunizmus egyszerű, de rendkívül szuggesztív eszmemenetével szemben fenntartani demokratikus meggyőződésemet – olvasható visszaemlékezéseiben. A kommunizmus a szocializmus azonnali és közvetlen megvalósításának akarása és hit abban, hogy ez lehetséges is, mégpedig csakis az adott pillanatban, a kapitalizmus gazdasági csődjének és az uralkodó osztályok politikai hatalomnélküliségének pillanatában. Éreztem, hogy milyen nagy lehet ennek az eszmének sugalló ereje a munkásságra, amikor magam is csak észokok állandó felsorakoztatása

³³ A nézőpontok sokszor eltérőek. Ezért van az, hogy – mondjuk – az a Peter Pastor, aki az Amerikai Egyesült Államokban élve és kutatva, Wilson és Lenin között tájékozódva írta meg Vix küldetésének a történetét, mintha megértőbb lenne az antant felelősségével szemben (The Vix Mission in Hungary 1918–1919. *Slavic Review*, 1970/3. 481–498.) DOI: <https://doi.org/10.2307/2493161>. Holott igazából magunk sem mondunk mást. Hiszen szintén erősen hangsúlyozzuk az antant viszonylagos gyengeségét, az utódállamokra, főleg a románokra való rászorultságát. Neki azonban – még ha gyökerei ide is kötik, szintén alaposan ismeri történetírásunk eredményeit és gyengéit – semmi szüksége pepecselni olyan hazai apóságokkal, melyek feleslegességéről most szokatlanul élesen írtunk. Mondanivalónkat pedig a már jó ideje eltávozott Vadász Sándor barátunk akkor – hasonlóan Peter Pastorhoz – újnak számító, francia anyagokkal is operáló tanulmányával is alátámaszthatjuk (Vix és Károlyi. *Hadtörténeti Közlemények*, 1969/2. 239–265.).

útján tudtam e hatás alól kivonni magamat.”³⁴ Ezt ismétli másik megnyilatkozása is: „a munkásságot abban a pillanatban semmi sem tartotta volna vissza attól, hogy fegyveres erővel induljon azok ellen, akikről azt hitte volna, hogy ők akadályozzák meg a szocializmus megvalósításában és a munkásság hatalmának megteremtésében.”³⁵ Kunfi kapcsán karrierizmust emlegetni elképesztő történetietlenség. Főleg évtizeddel később, de még mindig csak ötvenesztendősen bekövetkezett öngyilkossága árnyékában, amelynek hátterében egyértelműen magas erkölcsisége állt. Magas intellektus volt, az ágált benne folyton, hogy őrizze meg a kommunizmus kilátástalanságával szembeni tartózkodást. „Fiam! – mondta a Gyűjtőből éppen csak kiszabadult, kérésére őt hazakisérő kommunista ifjűmunkásnak. – Elkövettük a halálugrást az ismeretlenségbe!”³⁶

Zárásként még egy kései Hajdu-idézet. Szintén annak érdekében, hogy szövegek betű szerinti olvasatával szemben soha ne legyünk restek a szélesebb összefüggések keresésére, mérlegelésére. A már említett 2009-es előadást Hajdu Tibor így kezdi: „Míg első évezredünk történetét a tudományos történetírás ma az elvárható objektivitással vizsgálja, ügyet sem vetve a politikai extrémításokra vagy a dilettáns ábrándokra [...]”³⁷ Nincs mit mentegetni: e mondat maga a tömény valótlanosság. Nincs helye az udvariaskodásnak. Csupán néhány kemény tény. A nagyszerű Engel Pál szintén híve lett a kettős honfoglalás valótlanságának. Vagy nézzük meg, mi zajlik évszázadok óta Mohács körül. Aki azt hiszi, hogy idén, az ötszázados évfordulón érkezik el a megigazulás, azt csak sajnálni tudom. És vissza kell utalnom Kosáry Domokosnak Révai József árnyékával szemben említett óvatosságára. Közben szemernyi kételyünk sem lehet a tekintetben, hogy Hajdu Tibor aztán kiváltképpen tisztában volt historiográfiánkkel, melyet a romantikus nemesi történelemszemlélet súlyos

³⁴ SIKLÓS András: I. m. 98–99. (Az idézet: KUNFI Zsigmond: Jegyzetek a diktatúra keletkezéséről. *Az Ember*, 1919. november 13. 15.)

³⁵ SIKLÓS András: I. m. 93. (KUNFI Zsigmond: I. m. 18.)

³⁶ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. I. m. 48.

³⁷ HAJDU Tibor: Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. In: PÁL Lajos (szerk.): *Századok füzetek* 5. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 5–17.

maradványai jellemeznék. Feloldható a vaskos ellentmondás? Természetesen igen. Csakis arról lehet szó, azért fogalmazott így, mert az adott pillanatban mélyen lehangolta a 20. század elbeszélése terén uralkodó, az ő munkássága hatékonyságát (is) alaposan kisebbitő hatás.³⁸

Egy-egy pillanatra magunk is lehetünk így. Mégsem adjuk fel, nem adhatjuk fel.

³⁸ Hasonló lehangoltság befolyásolhatta későbbi munkáit is. Így a *rosszfiúk*-ról előadott terjedelmes produkcióról azon melegében, tehát 2021-ben készített recenziójában ugyan csak enyhének látszó kritikát fogalmazott meg a *Múlt és Jövő*ben, de nem kevés gyatraságát is felsorolta a vaskos könyvnek, s azt sem hallgatta el, még sokkal többet is megírhatna.

Intézmények és esendőségek: a magyar társadalomtörténet-írás első átfogó története*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.8>

A társadalomtörténet a 20. század egyik nagy történetírói programjává vált: egyszerre bővítette a történeti kutatás témáinak körét, megújította a vizsgálódás módszereit, s ezzel a figyelem középpontjába állította a mindennapi élet és a hétköznapi társadalmi gyakorlatok történetét, valamint a társadalmi viszonyok hosszabb távú mintázatait. A társadalomtörténet dinamizmusa a nyugati tudományban sokáig elsőprőnek bizonyult, de már a felemelkedés időszakában hangsúlyt kapott egy sor dilemma: milyen fogalomkészlettel írható le a történeti valóság; mely társadalmi jelenségeket érdemes elsődleges elemzési egységgé tenni; milyen léptékváltásokkal lehet az egyéni életutakat és a kollektív folyamatokat összekötni; miként lehet a különböző forrástípusokat egy közös kérdésfeltevés alá rendezni.

Az 1970-es évektől sokasodtak a kívülről érkező kritikák is. A társadalomtörténetet máig gyakran éri az a vád, hogy a megközelítések és részterületek – mentalitástörténet, mikrotörténet, kvantitatív módszerek, kollektív életrajz, *oral history*, összehasonlító történeti szociológia, családtörténet, történeti demográfia, munkástörténet, várostörténet stb. – sokfélesége elhomályosítja a közös módszertani horizontot. Szintén bírálatként fogalmazódott meg, hogy néha redukcionista módon struktúrákra – osztály, rétegződés, mobilitás, demográfiai szerkezet – vezeti vissza a tár-

* KÖVÉR György: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma*. Korall, Budapest, 2025. 475 p.

sadalmi jelenségeket, leegyszerűsítve a kulturális jelentések, az eszmék, a vallás és a politikai döntések szerepét. Ehhez társul az a kritika is, hogy a struktúrákra és mintázatokra összpontosító megközelítés azt sugallja, mintha a gazdasági-társadalmi szerkezetek előre meghatároznák a cselekvést, s ezzel háttérbe szorítja az aktorokat, a kontingenciát és a konfliktusok drámaiságát, illetve gyengíti a történeti narratíva koherenciáját. Állandó vitapont a politikátörténethez való viszony is: vajon a társadalomtörténet a politika „hátterét” adja, vagy másodlagosnak mutatja a politikai döntéseket? Ugyancsak ismert érv, hogy a társadalomtörténet – különösen annak kvantitatív irányai – túl nagy súlyt helyez a statisztikákra és adminisztratív forrásokra, holott ezek kategóriái történetiek és nem semlegesek, így torzíthatnak, ráadásul a mérhető jelenségek felé billentik a kutatást. Végül a kulturális fordulat szerzői felől is érte kritika, amely szerint nem vizsgálja eléggé, hogyan konstruálódnak a társadalmi kategóriák és identitások – például „munkás”, „család”, „nemzet” – a nyelvben és a kulturális kódokban, miközben a társadalomtörténet fő ígérete éppen az, hogy megmutatja a politikátörténeti események mögött meghúzódó mélyebb szerkezetet és okokat, társadalmi meghatározókat.

Magyarországon ezek a dilemmák és nehézségek különösen élesen jelentkeztek a 20. század során, mert a társadalomtörténeti kutatás intézményi feltételei gyakran késve és kerülőutakon haladva alakultak ki. A jelzett problémák nem csupán egymásra torlódtak, hanem gyakran megoldásukra is alig történt kísérlet. A két világháború közötti időszakban a szűkös erőforrások, valamint a nemzetépítő államtörténeti és diplomáciatörténeti tudománypolitikai orientáció szűk keretek közé szorították az intézményesítő törekvéseket. A második világháború után az ideológiai környezet egyszerre kínált nyelvet a „társadalomról” való beszédhez és korlátozta annak finomodását: bizonyos fogalmak és tematikák legitimnek számítottak, mások alig kaptak teret. Mindeközben a nemzetközi módszertani hatások sokszor személyekhez és műhelyekhez kötődve jelentek meg, nem pedig stabil diszciplináris struktúrák révén. Ezért a magyar társadalomtörténet fejlődésében kiemelt szerepet játszottak azok a – gyakran a

tudomány perifériájáról induló – kezdeményezések és műhelyek, valamint a generációváltások, amelyek szakmai hálózatot, nyelvet és ambíciót teremtettek.

Ebben a keretben nyeri el jelentőségét Kövér György vállalkozása. Kötete a magyar társadalomtörténet-írás első átfogó historiográfiájaként összegzi a 20. század elejétől az ezredfordulóig tartó fejlődést, lehetőséget adva arra, hogy átgondoljuk a fentiekben jelzett dilemmák magyarországi megjelenését és megoldási kísérleteit. A következőkben a kötet bemutatása során először a könyv céljait, majd felépítését és fő szerkezeti egységeit tárgyalom. Ezután azzal foglalkozom, hogy a szerző milyen vizsgálati szempontokat alkalmaz, milyen sajátos szemlélettel rendelkezik, mik a kötet fő erősségei, és mi magyarázhatja ezeket a jellemzőket.

A kötet fő célja a magyar társadalomtörténet-írás történetének feldolgozása a 20. század elejétől az ezredfordulóig. Vagyis a szerző tudatos önkorlátozással él: kifejezetten jelzi, hogy áttekintése nem foglalkozik az utóbbi két-három évtized fejleményeivel. Munkájában nemcsak az elkészült műveket – az objektiváció végtermékeit – vizsgálja, hanem a tárgyasulás folyamatát is. Mint írja: „ahol lehet, meg kell keresni azokat a »pontokat« is, ahol az alkotó »kifejeződés« elindul, a tárgyasulás folyamata megkezdődik, tehát szakmánkat illetően a forráselemzés locusait, a vázlatokat, fogalmazványokat, előadásjegyzeteket, amelyekben a történészi munka elsődlegesen formát öltött” (8.). Vagyis nem pusztán eredményeket vizsgál, hanem a kutatói munka közbeni döntéseket és zsákutcákat is láthatóvá kívánja tenni: miként lett a társadalomtörténet Magyarországon vitákkal, kudarcokkal és kompromisszumokkal teli, végül mégis intézményesült és termékeny projekt.

Mindazonáltal a célok kijelölése ennél konkrétabban is megtörténik. A vizsgálat annak jár utána, hogy „milyen problémák megoldásával próbálkoztak elődeink, akár sikeresen, akár eredménytelenül” (9.): ezek közé tartozik, hogy mi legyen a társadalomtörténeti kutatás alapegysége; mi legyen a kutatás léptéke; hogyan kapcsolódjon a társadalomtörténet a többi történeti aldiszciplínához, és hogyan viszonyuljon a jórészt politikatörté-

neti alapon kijelölt korszakhatárokhoz; milyen legyen a viszonya a többi társadalomtudományhoz; a 20. század során milyen irányzatok alakultak ki a társadalomtörténet-írásen belül; és végül milyen módszertani eszközök segítik a társadalomtörténet-írást abban, hogy sajátos megközelítést alakítson ki és más diszciplináktól eltérő eredményekre jusson (9–10.).

E célok megvalósítása összetett szerkezetet igényel, amely a kronologikus és a tematikus elv kombinálásán alapul. A kötet három részre tagolódik, a részek pedig fejezetekre. Az I. rész nagyjából 1945-ig tárgyalja a magyar társadalomtörténet-írás alakulását. A *művelődéstörténet árnyékában* című fejezetben a tudományterület kezdeteiről van szó, amikor az még a művelődéstörténet „ernyője” alatt létezett. A kiindulópont Békefi Remig munkássága, aki elsőként tartott társadalomtörténeti előadásokat a pesti egyetemen a 20. század elején. Esetében módszertani tudatosságról alig beszélhetünk, s ennek megfelelően a szerző Békefit inkább előfutárnak tartja, s a *Történeti Szemlé*ben 1914–1916 között zajlott Erdélyi–Eckhart–Tagányi–Hóman-vitát jelöli meg a társadalomtörténet-írás magyarországi kezdeteként, bár annak szakmai hozadékával kapcsolatban erősen szkeptikus – még gittanyagnak is nevezi azt (16.).¹ Kövér György erre a kilátástalan vitára is gondolhatott, amikor a kötet borítóképét kiválasztotta és az előszóban kommentálta. Mint írja, a borítón megjelenő Szent Mór szobrának megtekintésekor „a barlangban önmagukat sanyargató elődök életének” ábrázolása „egy csapásra megvilágította számomra a historiográfia hivatását” (10.).

Egyértelműen pozitív Domanovszky Sándor tevékenységének megítélése – az ő neve később is jó néhányszor előkerül –, aki már 1917–1918-ban úttörő módon vállalkozott arra, hogy a budapesti bölcsészkaron önálló, két féléves társadalomtörténeti főkéllégiumot tartson. Domanovszky nem pusztán új tematikát vezetett be az egyetemi oktatásba, hanem tudatos intézményépítő- és tanárszerepben gondolkodott: missziójának tekintette a gazdaság- és

¹ A vita kiindulópontja: TAGÁNYI Károly: Gyepű és gyepűelve I. *Magyar Nyelv*, 1913/3. 97–104. A vitában tárgyalt kérdések későbbi feldolgozása: VARGA János: Az Árpád-kor szabaddénárosai. *Agrártörténeti Szemle*, 2006/1–4. 1–62.; VARGA János: A királyi serviens. *Levéltári Közlemények*, 77. (2006) Pótfüzet. 1–103.

társadalomtörténész generációk kinevelését, a forrásismeret és a társadalmi összefüggések iránti érzékenység átadását, valamint egy szakmai kapcsolatháló kialakítását. Ebben nem is volt sikertelen: tanítványai és követői révén a társadalom- és gazdaságtörténeti látásmód tartósan jelen maradt a hazai történetírásban, még ha intézményesülése később nem is volt egyenes vonalú.

Az *Újabb úttörő nemzedékek* című fejezetben a két világháború közötti tudósgeneráció azon tagjairól olvashatunk, akik kulcsszerepet játszottak a társadalomtörténet módszertani és tematikai kiszélesítésében. Mályusz Elemér, Szabó István, Hajnal István és Erdei Ferenc eltérő tudományos érdeklődéssel rendelkeztek, de közös céljuk volt a társadalomszerkezet mélyebb megértése. Az előző szövegrészeket még mintha csak azért írta volna a szerző, hogy teljes legyen az áttekintés, de itt már legalább két történész – Szabó István és Hajnal István – munkásságának tárgyalása során kitapintható, hogy Kövér több tekintetben szellemi rokonságot érez velük.

A II. rész az 1945 és a rendszerváltozás közötti periódussal foglalkozik, pontosabban a *Marxizmus ad portas* című fejezet Szabó Ervin és Molnár Erik tevékenysége kapcsán valamelyest visszanyúl a második világháború előttre is. A szerző szabadkozik, hogy „nyilvánvaló dilettantizmusa” (134.) ellenére ennyit foglalkozik Molnár Erikkel, de nagy önfegyelmel bemutatja a (leg)első Molnár Erik-vitát is, amit *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig* című könyv második kiadása váltott ki.² Annál is inkább indokoltnak látja a vita tárgyalását, mert súlyos hosszabb távú következményeket tulajdonít az abban jelentkező társadalomtörténet-ellenes szemléletnek.

A szocialista korszak fejleményei közül az *Intézmények és iskolák: a múlt tervezése?* című fejezet – mint az elnevezés is jelzi – az intézményrendszer alakulására koncentrál. Szimptomatikus ebből a szempontból, hogy a tudományirányítás milyen hangsúlyokat alkalmazott a tudományos tervezés során. Az 1940-es évek végétől ugyanis az öt éves terv mintájára – pontosabban

² MOLNÁR Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. (2. kiad.) Szikra, Budapest, 1949.

annak részeként – tudományos tervek kidolgozása indult meg, különböző testületeket vonva be ebbe a feladatba. Az elképzelésekben az uralkodó politikatörténet mellett elvétve jelentek meg a társadalomtörténeti kérdésfeltevések, de – a marxizmus alaptételeinek ismeretében meglepő módon – a gazdaságtörténetet is nehezen sikerült elismertetni kutatási területként. Mindazonáltal a tudományos tervek végrehajtása akadozott. Egy újabb program 1963-ban már jóval kiegyensúlyozottabb volt a társadalomtörténet szempontjából, de néhány éven belül ez is elbukott, majd szintén az 1960-as évek elején az MTA Történettudományi Intézetében készült átfogó szakmai tervezet a társadalomtörténeti kutatások megindítására. A körülötte foglalatосkodók közül Makkai László és különösen Lackó Miklós szerepét pozitívan értékeli a szerző, továbbá véleménye szerint Ránki György is inkább segítette a társadalomtörténet ügyét, viszont Pach Zsigmond Pál és Molnár Erik jóval kevésbé. Végül azonban az Intézetben sem indult ekkor semmilyen nagy társadalomtörténeti kutatási program. Egy további nagyszabású elképzelést is megismerhetünk az 1960-as és 1970-es évek fordulójáról: az OTTKT (Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv) egy ideig a társadalomtörténet számára kedvezően formálódott – elsősorban Ránki György, Hanák Péter és Lackó Miklós jóvoltából –, de aztán a szerző kénytelen megállapítani, hogy Pach Zsigmond Pál hatására az egész elképzelés lekerült a napirendről. A tervezetek kidolgozásának a következő évtizedben sem volt vége: a Történettudományi Intézet Újkori Osztálya – főként Vörös Károly révén – 1975-ben szintén kidolgozott egyet, amely lényegében a polgárság történetét kívánta feltárni a 18. század végétől 1945-ig. Ezt is elvetették, de „a társadalomtörténet mint jelszó továbbra sem került le az intézeti tervezőasztalról” (178.).

Az ELTE-n a szocializmus első évtizedeiben folyó társadalomtörténeti oktatás bemutatása során a fejezet mindenekelőtt Szabad György tevékenységéről ad részletes információkat és értékelést, majd Szabó István munkásságának ismertetését folytatja. Kövér itt nem pusztán tantárgytörténetet ír: Szabad szigorlati vizsgáztatóként és dolgozatok bírálójaként is megjelenik, aki kifejezetten figyel a társadalomtörténetileg is termékeny

forráscsoportok – például magánjogi, árvaszéki anyagok – használatának módszertani kérdéseire, és ezek kezelésében orientálja a jelölteket. Ugyanakkor Kövér azt is hangsúlyozza, hogy a Szabad nevéhez köthető iskola elsősorban a politika- és eszmétörténet terén alkotott. Szabó István esetében Kövér rámutat a műhelyszerű kutatásszervezés jelentőségére: az ötvenes években – a korszak szakmai-ideológiai támadásai ellenére is – akadémiai támogatással működő debreceni parasztságtörténeti kutatócsoport volt az a közeg, amelyből később kinőhetett Szabó tanítványi köre. Különösen beszédes megállapítása szerint Szabónak „akkorra lett iskolája, mikor már nem volt katedrája” (207.), vagyis az a debreceni nyugdíjazás után vált igazán láthatóvá. Szabó Budapestre költözése sem szakította meg ezt az ívet: 1960-ban Szabó már az ELTE-re telepített akadémiai kutatási támogatást kapott. Az ő példája jól érzékelteti ekkoriban a társadalomtörténeti oktatás-kutatás és a parasztságtörténeti program közötti átjárást, egyúttal függést is.

Régóta ismert az az elképzelés, hogy a nemzetközi társadalomtörténet legfontosabb tudományos teljesítménye a humán és társadalomtudományok széles körének integrálása.³ Mintha ez a képlet magyar vonatkozásban is érvényes lenne – legalábbis ezt támasztja alá a *Társadalomtudományos közelítések* című fejezet. Persze tanulságosan felemás volt ez a fajta integráció az 1960–1970-es években, s mint a magyarországi történeti demográfia születését bemutató részből megtudhatjuk, gyakran nagy tudósegényiségek – ebben az esetben különösen Andorka Rudolf – kellettek ahhoz, hogy nemzetközi szinten is magas színvonalú kutatások induljanak. De ezek általában csak átmeneti jelenségeknek bizonyultak. Kövér György idézi Benda Kálmánt, aki a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjáról mondta egyszer: „Gyerekek, partizánok vagytok!” (228.)⁴ Ezt a helyeztet Benda Gyula egy jóval későbbi, 2001-es visszatekintésében

³ Béla TOMKA: Perfecting Institutionalization: The Foundation of the International Social History Association. *Journal of Social History*, 2007/2. 987–989. DOI: <https://doi.org/10.1353/jsh.2007.0118>

⁴ Interjú Dányi Dezsővel (1993. november). (Készítette HUSZÁR Tibor és KOVÁCS István Gábor.) *Korall*, 3–4. (2001) 5–19.

mindenekelőtt intézményi okokkal (a kutatások szétforgácsoltsága, az MTA Demográfiai Bizottság támogatásának hiánya) és a forrásadottságokkal (a magyarországi anyakönyvezési gyakorlat fogyatékosai, a vándorlásból adódó módszertani problémák, stb.) magyarázta.⁵

A szociológia és a történettudomány korabeli kapcsolatáról figyelemre méltó módon nem történeti kutatások kapcsán, hanem inkább szociológiai indíttatású felmérések-kutatások nyomán olvashatunk: ilyen volt a Békés megyei életmódkutatás (1969) Losonczi Ágnes és H. Sas Judit vezetésével, valamint Kemény István csepeli munkás(osztály)-kutatása az 1970-es évek elején, bár az utóbbiban Lackó Miklós is fontos szerepet játszott. A kötet külön is vizsgálja az ELTE-n 1970-ben alakult Szociológia Tanszék szerepét ezekben a vállalkozásokban.

A historiográfiai szintézis a diszciplinák integrációját nem elvont programként tárgyalja, hanem főként forráskritikai és adatolási dilemmákon keresztül. A már említett történeti demográfiánál például előkerül a forráskritika és a források összevetésének igénye, valamint a legkisebb egységig lehatoló feldolgozás vágya – miközben mindez intézményi és forráskorlátokba ütközik. Hasonlóan tanulságos a néprajzhoz való viszony. Mint a fejezet utolsó részéből kiderül, a néprajzzal való interdiszciplináris együttműködés eleve nehezebben alakult, s ennek valószínűleg mély okai voltak: a néprajz hajlik a múltbeli társadalmi viszonyok jórészt változatlan kivetítésére, s ez erősen ütközik a történészi szemléletmóddal. Így tehát ebben a részben egyszerre jelenik meg a módszertani kritika és az a tapasztalat, hogy a múlt/jelen kettős nézete a „sehová sem tartozás” veszélyét is hordozza. Ezekkel a példákkal Kövér tulajdonképpen azt is megírja, hogyan termelődnek újra a diszciplináris határok a gyakorlatban, bármennyire is károsak azok a tudományos megismerés szempontjából. Ennek ellenére Belényesy Márta, Fél Edit és Hofer Tamás néprajztudósok kimagasló kutatási teljesítményük okán mégis megtalálták az utat a társadalomtörténethez.

⁵ BENDA Gyula: A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BACSKAI Vera–GYURGYÁK János–KÖVÉR György. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 67–76.

A II. rész utolsó, *Uralkodó narratívák* című fejezete ismét két nézőpontból közelít a könyv témájához. Egyrészt kiemelkedő történészek – Hanák Péter és Ránki György – munkásságán keresztül teszi ezt, ami lehetőséget ad fontos társadalomtörténeti művek és koncepciók megismertetésére. Másrészt a korban domináns társadalomtörténeti narratívákat, a polgárosodást és a kettős társadalomszerkezetet különíti el. A szerző az ezekhez kapcsolódó diskurzusok ábrázolása során fontos korszakhatárt jelöl ki: a társadalomtörténet 1979-ben mutatkozott be először országos konferencián, amely az MTA TTI és az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének rendezvénye volt a hódmezővásárhelyi helytörténeti monográfia munkálatainak részeként. A könyv Ránki Györgyöt úgy jellemzi, mint aki nemzetközi projektekbe – például a Jürgen Kocka vezette polgárosodáskutatásba – bekapcsolódva általában a nemzetközi mintákat követve igyekezett előrelendíteni a társadalomtörténet magyarországi kutatását. Ugyanitt sor kerül a tudományszervezés új intézményének, az 1986-ban indult OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) pályázati rendszerének bemutatására, amelyet Kövér György a társadalomtörténet és általában a történettudomány intézményi kereteinek alakulása szempontjából jelentős pozitív fejleménynek tekint.

A III. rész témája a magyarországi társadalomtörténet alakulása a rendszerváltozás időszakában. A szerző ennek előtörténetét is érzékeltetve kvantitatív elemzést hív segítségül annak megállapításához, hogy e tudományterület súlya miként változott a történettudományon belül a 20. század utolsó évtizedeiben. A gazdaság- és társadalomtörténeti témájú publikációk 1974–1984 között az összes történeti közlemény 19%-át tették ki, 1985–1989 között 18–23%-ra tehető arányuk, 1990–1993 között pedig ismét 19% körül alakult részesedésük.⁶ Ezek meglepően stabil arányok, amelyek azt is mutatják, hogy a társadalom- és gazdaságtörténeti irány a rendszerváltozás körüli években már nem tekinthető a történetírás periferikus ágának. Ugyanakkor

⁶ A számítások az *Études historique hongroises* és a *Történeti bibliográfia* megfelelő kötetei alapján készültek.

művelői körében ebben az időszakban nagy volt a várakozás a további expanzióval kapcsolatban. Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy bár a társadalomtörténeti publikációk száma megnövekedett, e tudományterület valódi intézményesülése még nem zajlott le Magyarországon.

Egy diszciplína intézményesüléséhez közismert módon legalább három tényező megléte szükséges: a tudományterületet művelő tudós társaság működése, megfelelő egyetemi tanszékek/intézetek és az ehhez kapcsolódó doktori képzés kialakulása, valamint a diszciplínának szentelt szakfolyóirat rendszeres megjelenése. A magyarországi társadalomtörténet tekintetében ez az intézményesülési folyamat az 1980-as évek végén gyorsult fel. Ami a tudományos társaságot illeti, már az 1980-as években léteztek „önképzőkörszerű” kezdeményezések a Központi Statisztikai Hivatalban, majd a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén, amelyek – mint a kötet fogalmaz – „a hivatalos tudományosság perifériájáról” indultak (328.). A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 1988-as megalakulása áttörés volt ebben a tekintetben. Ennek stációiról részletes és bőven dokumentált leírást találunk a *Társadalomtörténet és rendszerváltás* című fejezetben. A könyv emellett részletesen bemutatja az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének létrejöttét, illetve a részben ehhez kapcsolódó doktori programok működését is. Ez a rész főként Bácskai Vera életútinterjűin alapul, akivel együtt a szerző aktív résztvevője volt a gründolási folyamatnak.⁷ Az ELTE Történeti Szociológia Tanszék (ma Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék) főként a társadalomtörténeti szöveggyűjtemény és tankönyv összeállítása-megírása kapcsán jelenik meg, amit a szerző joggal tart a szakmai professzionalizáció fontos részének,⁸ miközben az *Atelier* működését is a kutatás és az utánpótlás megteremtésének fontos elemeként értelmezi.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára (OSZK TIT). Bácskai Vera-interjú. Készítette: KELLER Márkus és KÖVER György. 2003. május 8.; Bácskai Vera-interjú. Készítette: HANÁK Gábor. 2010. február 15.–november 3.; 1956-os Intézet Oral History Archivum (1956 OHA). Bácskai Vera-interjú. Készítette: KELLER Márkus. 2007. március 9.–2008. április 10.

⁸ KÖVER György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig.* (Szöveggyűjtemény.) 1–2. Nemzeti Tankönyvkiadó,

Az *ezredforduló mérlege: számvetés és útkeresés* című fejezet a *Korall* jelentőségének méltatásával indul, majd a magyarországi társadalomtörténet újabb fejlődése során megkülönbözteti az „alapítók”, valamint az „utódok és örökösök” csoportjait. Az előbbibe Bácskai Vera, Tóth Zoltán, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Kövér György kerülnek, akiket a társadalomtörténet meghatározó személyiségeinek tart ebben az időszakban, s akiknek egy-egy munkáját is kiemeli. Az utódok és örökösök közé az újabb generációk képviselői kerülnek. Mērleget mindazonáltal kevésbé kapunk, inkább a szerzőket és a műveket ismerteti.

Áttérve a kötet értékelésére, annak fő érdeme, hogy elsőként mutatja be a magyar társadalomtörténet-írás 20. századi fejlődését átfogó és koherens módon, forrásokra épített szintézisben. Különösen erős az intézménytörténeti keret, valamint a tudományos iskolák és azok központi alakjainak jellemzése. Ezek a szempontok mindvégig jelen vannak a könyvben, de külön fejezetek is foglalkoznak a tanszékek, finanszírozási módok és publikációs fórumok fejlődésével, valamint a kiemelkedő kutatók életútjával-munkásságával. Szintén gazdag a más diszciplínákhoz való kapcsolódások megjelenítése: különösen a szociológia, a néprajz és a kulturális antropológia kap teret ilyen módon. A szerző pályáivének ismeretében meglepő módon háttérbe szorul viszont a gazdaságtörténettel való nexus vizsgálata, bár ezt indokolhatja, hogy erről másutt már írt.⁹ A forrástani és módszertani fejlődés is fontos, több fejezetben megjelenő szempont, valamint az olvasó szintén sokrétűen megismerheti a tematikai változásokat. A történeti paradigmák átalakulásait már kevésbé rendszeresen ábrázolja a kötet, s a politikai-ideológiai környe-

Budapest, 1994; GYÁNI Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944.* (Szöveggyűjtemény.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995; GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2., jav. kiad. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

⁹ György KÖVÉR: Crossroads and Turns in Hungarian Economic History. In: Francesco BOLDIZZONI–Pat HUDSON (eds.): *Routledge Handbook of Global Economic History.* Routledge, London, 2015. 242–257. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315734736-15>; György KÖVÉR: Hungary: Surfing Among Ice Floes. In: Antonie DOLEŽALOVÁ–Catherine ALBRECHT (eds.): *Behind the Iron Curtain: Economic Historians During the Cold War, 1945–1989.* Palgrave Macmillan, Cham, 2023. 127–157. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31578-7_5

zet is csak egyes időszakokban jelenik meg mint a diszciplínát alakító erő – a két világháború közötti időszak társadalomtörténetének bemutatása során szinte teljesen háttérbe szorul ez a szempont. Az utóbbit valószínűleg terjedelmi-szerkesztési okok magyarázzák, mivel a szerző másutt már foglalkozott e kérdéskörrel.¹⁰

Ezek a tematikai súlypontok és részleges hiányok igazolhatók a szerző céljaival és sajátos megközelítési módjával. Véleményem szerint azonban kevésbé indokolható s a kötet legnagyobb hiányosságának tekinthető, hogy a nemzetközi hatások számbavétele talán csak Ránki György munkássága kapcsán történik meg, s így azok jelentőségükhöz képest erősen alulreprezentáltak. Pedig a nemzetközi perspektíva rendszeresebb alkalmazása több tekintetben segíthette volna a szerzőt vállalkozása során: például meggyőzőbben mutathatta volna be a tematikai változások és a módszertani újítások eredetét, és biztosabban értékelhette volna a társadalomtörténeti iskolák és kutatók teljesítményét is.

A „tárgyasulás”, az alkotás folyamatának vizsgálata korántsem pusztán retorikai elem a kötetben: ennek megfelelően forrásbázisa látványosan terjed ki a publikált művek világán túlra. A felhasznált források között megjelennek kéziratári anyagok, interjúk és a Nyílt Társadalom Archívumának (OSA) gyűjteményéből előkerülő módszertani szövegek – például interjúkészítési útmutatók. Ez azt is jelzi számunkra, hogy a társadalomtörténet intézményesülése konkrét adminisztratív, pályázati, szervezeti nyomok feltárása révén ragadható meg.

A kötetet erősen jellemzi az alulnézeti megközelítés, vagyis közel kerül ahhoz, hogy a társadalomtörténet-írás társadalomtörténete legyen. Nemcsak kanonizált művekről számol be, hanem szerepelnek benne történetírói viták, tervezetek, félbehagyott vállalkozások, bemutatja a generációváltások, a csoportképződés szerepét a diszciplína fejlődésében. A könyvben megjelennek a nagy teljesítmények mögötti alkotói válságok, halasztások,

¹⁰ KÖVÉR György: *Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2018.

betegségre hivatkozó levelek és önfegyelmező munkamondatok. Ezek a részletek nem bulvárbetétek, hanem azt támasztják alá, hogy a kész mű a tudományos teljesítmény és a különböző elvárások és ambíciók – határidő, program, iskolaépítés – állandó sűrűlődsében formálódik. Ezáltal a historiográfia itt a szakmai munka emberi feltételeinek története is.

A kötet nagy hangsúlyt fektet a történetírás szubjektív tényezőire, így e helyütt talán megengedhető a spekuláció azzal kapcsolatban, hogy magának a szerzőnek milyen személyes tapasztalatai alakíthatták szemléletmódját. A szakmai életút egyik fontos, a munka szellemiségét jelentősen befolyásoló aspektusa lehet, hogy Kövér György szorosan kapcsolódik a Hajnal István Kör szakmai közösségéhez – sőt, a Kör egyik létrehozója és később fontos működtetője. Ennek hatása közvetlenül is megjelenik a könyvben, mivel sok szó esik a Körről. De a Körhöz kapcsolódó szervezetépítés, a generációs különbségek-generációváltások jelentőségének megtapasztalása, a tudományos közösségen belüli személyes kapcsolatok kutatásra gyakorolt hatásának megélése egyaránt befolyásolhatták a szerző megközelítési módját. Ez az egyesület a hátráltatott megalakulásával példája lehet annak, hogy az intézményesülés gyakran nehézkesen és kerülőutakon zajlik, de annak is, hogy milyen jelentősége lehet ebben a folyamatban a szubjektív tényezőknek, különösen pedig a kiemelkedő tudósszemélyiségeknek. Mindez visszaköszön a kötet elbeszélésmódjában is, amikor a kész művek mellett következetesen láttatja a szakmai döntések, kompromisszumok és félbehagyott kezdeményezések sorát.

A másik ilyen hatás az életrajzírás műveléséből származhat. Kövér György évtizedek óta rendszeresen foglalkozik egyéni életutak vizsgálatával, az *oral history* módszerét is használva eközben: vonatkozó eredményei közül talán legismertebb a Losonczy Géza életét bemutató munkája.¹¹ Ezek lenyomata szintén látható a könyv tematikáján, forrásválasztásán, szerkezetén és hangütésén. Így valószínűleg az életrajzírás módszereinek hatását mutatja, hogy az interjú mint forrás hangsúlyosan megjelenik

¹¹ KÖVÉR György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. 56-os Intézet, Budapest, 1998.

mostani kötetében is, továbbá számos helyen levelezések, ki nem adott kéziratok is fontos szerepet kapnak. Az egyéni életutak alapos, ego-forrásokon is nyugvó tanulmányozása hozzájárulhatott ahhoz is, hogy a szerző látható élvezettel mutatja be a történészek esendőségét, térképezi fel a keresés, a hibázás folyamatát. Számára az objektivációt ezek a szubjektív tényezők is jelentősen alakítják. Ezáltal a hiba vagy a zsákutca nem pusztán nyomasztó epizód, hanem a szakmai életút és fejlődés természetes része lesz.

Kövér György könyve nemcsak a 20. századi magyarországi társadalomtörténet-írás története s mint ilyen, a téma első átfogó, forrásokra épített szintézise, hanem azt egyúttal sajátos és eredeti megközelítés jellemzi. A kötet egy sor fontos módszertani kérdésre fűzi fel a magyar társadalomtörténet-írás történetét, ezáltal egyszerre historiográfiai elbeszélés és szakmai önreflexió. Eközben nagy hangsúlyt fektet a történetírás intézményi rendszerére és szubjektív mozzanataira. Az utóbbi nagyban segíti a könyv befogadását is. Lehet, hogy – mint a szerző az előszóban a Szent Mór-szobor kapcsán megjegyzi – a történészek munka közben önmagukat sanyargatják, de az olvasó messze nem kínokat érez, amikor a kötetet forgatja. A szöveg közel hozza a szakma belső világát, s ezzel a tudományos munka egyben emberi tapasztalatként mutatkozik meg.

Tomka Béla

Egy tábor mindennapjai: Bergen-Belsen tapasztalattörténete*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.9>

Alsó-Szászországban, Hannover és Bréma közelében, a lüneburgi pusztaságon fekvő egykori bergen-belseni tábor sajátos helyet foglal el a magyar holokauszt történeti emlékezetében. Elsősorban a Kasztner Rezsőről elnevezett, különleges státuszú Kasztner-vonat történetének köszönhetően: utasai 1944 nyarán a Kurt Becher SS-alezredessel kötött megállapodás nyomán először Bergen-Belsenbe kerültek, majd onnan két kontingensben – 1944 augusztusában és decemberében – Svájcba utazhattak tovább. A táborban azonban jóval több, különböző időszakokban érkezett magyar zsidó fogoly is tartózkodott. Többségük a kivételezett helyzetű cseretábor (*Austauschlager*) úgynevezett *Ungarlager* részében kapott elhelyezést. Bergen-Belsen ugyanakkor Nyugaton a háború végétől a náci barbarizmus egyik kulcsfontosságú szimbolikus helyszínévé vált, miután 1945. április 15-én a brit hadsereg felszabadította az ekkorra már borzalmas állapotba került tábort. Annak ellenére, hogy a megszállt Lengyelországban, az úgynevezett *Aktion Reinhardt* keretében létrehozott megsemmisítő táborokról (például Treblinkából vagy Majdanekből) már 1944 nyarától, majd 1945 januárjától Auschwitzról is egyre több hír érkezett a népiértés borzalmairól a felszabadító szovjet hadsereg közvetítésével – meghatározva

* SZÉCSÉNYI András: *Csereláger. Magyar zsidó deportáltak Bergen-Belsenben és azon túl*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2025. 335 p.

ezzel a népiértés emlékezetét a későbbi szovjet megszállási övezetben –, a nyugati politikai vezetés és közvélemény számára, amely ezeket a beszámolókat gyakran szkeptikusan fogadta, az igazi áttörést a Bergen-Belsen felszabadításáról érkező jelentések és megrázó képek jelentették.¹ Ezzel az emlékezeti és historiográfiai kerettel szemben Szécsényi András több mint egy évtizedes kutatómunka eredményeként megszületett kötete – amely sokban támaszkodik a Huhák Helénával közös kutatásokra és publikációkra is – több ponton is nézőpont-áthelyezést hajt végre. Egyrészt tárgyválasztásával az „Auschwitz-központú” magyar holokauszt-történetírás és -emlékezet viszonylatában (a Kasztner-vonat történetén túl), másrészt szemléleti és módszertani értelemben, amennyiben Bergen-Belsen történetét nem az elkövetők, hanem az üldözöttek és a túlélők perspektívájából beszéli el, korabeli és később keletkezett egodokumentumokra építve.

Bergen-Belsen sajátos tábor volt, amelynek funkciója folyamatosan változott a háború során. Kezdetben szovjet hadifogolytáborként működött, majd 1943-tól Himmler központi utasítására vált először cseretáborrá, később fogoly- és munkatáborrá, végül pedig „evakuációs” központként szolgált. A cseretábor kialakítása egy olyan gyakorlathoz kapcsolódott, amelynek keretében már a háború kezdetétől több kisebb brit-német csereakcióra is sor került: ezek során jellemzően prominens zsidókat cseréltek ki német állampolgárokkal. Ezt a gyakorlatot azonban a nagyobb diplomáciai és gazdasági haszon reményében – Himmler felügyelete alatt – a náci vezetés kiterjesztette más országok zsidó állampolgáraira is, túsókként kezelve és egy speciális táborban (*Sonderlager*) elhelyezve őket. A lényegesen jobb körülményeket jelentő cseretábor első lakói tehát külföldi állampolgárságú, náci uralom alá került nyu-

¹ Antero HOLMILA: *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945–50*. Palgrave Macmillan, London, 2011. 21–72. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230305861_2; Sandra FRANZ: „When Night Falls: The Photographic and Cinematographic Evidence of the Liberation of Bergen-Belsen as an Iconic Template for the Holocaust”. In: Jonathan ZISOOK et al. (eds.): *From Centre to Periphery and Beyond: The History and Memory of National Socialist Camps and Killing Sites*. De Gruyter, Berlin–New York, 2024.

gat-európai zsidók voltak. 1944-ben a Kasztner-szerelvényen kívül még egy csoport volt, amelyet „cserezsidóknak” szántak, és összesen három olyan kontingens (összesen négyet említ a szerző, de utóbbi csak elbeszélésekből ismert, nincs hivatalos nyoma a lágernyilvántartásban), melyek az Ungarlagerben kerültek elhelyezésre. Itt is jobb feltételeket biztosítottak a lágerlakók számára: például a családok együtt maradhattak és kiemelt ellátásban részesültek, ami a náci táborok rendszerében egyedülálló volt. Ugyanakkor 1944 második felétől és az év végén más táborok magyar foglyai is jelentős számban érkeztek (Buchenwaldból és főleg Auschwitzból) Bergen-Belsenbe és az ekkor létrehozott altáborok egyikébe (például Tannenbergbe), hogy a rabok munkaerejét továbbra is kizsákmányolják a birodalom érdekében.

A könyv fókuszában mindvégig a magyar transzportok szempontjából releváns időszak, az 1944 nyara és 1945 áprilisa közötti hónapok állnak; ezen belül elsősorban ennek az Ungarlagernek a mindennapjai, viszonyai és eseményei kerülnek előtérbe (a cserére szánt zsidó foglyokat nemzetiségek szerint elkülönített barakkokban helyezték el), miközben az év végén érkező és a fogolytáborba kerülő auschwitzi foglyokról is szó esik. Ugyanakkor a szerző a felszabadulás utáni időszakot is nyomon követi – elsősorban a közeli hillerslebeni hontalan-táborba (angolul: Displaced Persons Camp), melyet azoknak a túlélőknek tartották fenn, akik elvesztették állampolgárságukat –, illetve a svédországi menekülttáborokba és kórházakba kerültek sorsát is. Mindemellett a vonatkozó szakirodalomra támaszkodva tágabb képet is nyújt: bemutatja a tábor történetét az ezt megelőző időszaktól, a fizikai tér változásait, az egyes táborrészek létrejöttét, átalakulását és egymáshoz való viszonyát, valamint a működtetéséért elsősorban felelős SS szervezeti és személyi infrastruktúráját és Bergen-Belsen sajátos, a könyv címében is szereplő – David Rousset egykori politikai üldözött háború utáni terminusát kölcsönözve – „csereláger” helyét a „koncentrációs táborok univerzumában”. Szécsényi kötete ugyanakkor túl is lép a Saul Friedländer által kijelölt úgynevezett „integratív” megközelítésen, amennyiben ötvözi a

holokausztkutatásban az elmúlt évtizedekben meghonosodott elemzési szempontokkal. Így többek között a kultúrtörténet és a mindennapok története (*history of everyday life*), a gender- és érzelemtörténet, valamint a térhasználat perspektíváit is érvényesíti, mindezt a Bergen-Belsenről és általában a náci koncentrációs táborokról szóló legújabb hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeivel összekapcsolva. A kötet tehát egyfelől magába sűríti az elmúlt másfél évtized Bergen-Belsenről született kutatásait, másfelől rendkívül gazdag személyes forrásanyagot mozgósít. Joggal tekinthetjük hiánypótló, egyben összegző, egyfajta szintetizáló munkának.

A könyv ennek megfelelően érzékletesen mutatja be a Harmadik Birodalom végzetes évében a tábor helyzetét, amikor különböző helyekről, sokszor rendkívül hosszú és bizonytalan utazást követően érkeztek ide a foglyok, gyakran súlyosan legyengült állapotban. A tábor belső életét, mikrotörténeteit és mindennapjait a túlélés kényszerlehetőségei határozták meg: az előnyök megszerzésének módjai, a cserekereskedelem praktikai, valamint a „csencselés” különböző formái (élelmiszerez, cigarettával vagy információval, például levelek révén). A Kasztner-csoport viszonylagos autonómiája és önigazgatása külön hangsúlyt kap; ahogy a szerző fogalmaz: „nagyobb befolyással bírt a mindennapi életre, mint az SS” (139.). A kötet foglalkozik a tábor „érzékszervi dimenziójával” is: a tér tapasztalatára, amelyből ma szinte semmi sem maradt – „csak a fák emlékeztetnek az egykori táborra” (155.). A kulturális élet bemutatása szintén része a kötetnek. A Kasztner-csoport tagjai jórészt értelmiségiek voltak, és fontosnak tartották a valamilyen fajta normalitás lehetőségét adó kulturális tevékenység fenntartását: zenei, irodalmi, sőt pszichológiai érdeklődés is megjelenik (például a Szondi-féle sorsanalízis iránt).

Különösen érdekes a források kérdése: honnan tudunk minderről? A keletkezett naplók nemcsak a körülmények miatt figyelemre méltók, hanem azért is, mert még azoknak is lehetőségük nyílt naplóírásra, akik Auschwitzból kerültek Bergen-Belsenbe, így összehasonlíthatták korábbi tapasztalataikat az itteniekkel. (Sömmerda mellett itt keletkezett a legtöbb ilyen jel-

legű feljegyzés.) A fennmaradt harmincnégy naplóból azonban mindössze három született a fogolytáborrészben, a többi a cseretábor különböző részein – a források történetének hangsúlyozása viszont csak viszonylag későn, a 171. oldalon jelenik meg. A naplók közül tíz magyar nyelvű, amelyek a táborban íródtak; más feljegyzések később, Svájcban vagy Svédországban keletkezett memoárok formájában maradtak fenn. A naplókon túl a csereláger lakóinak viszonylag kedvezőbb helyzetéről az itt készült rajzok is tanúskodnak, különösen, ha összevetjük őket más táborrészek foglyainak tematikailag és hangulatilag is eltérő, gyakran „roncsszerű” alakokat ábrázoló műveivel. A vizuális források közül külön említést érdemel Irsai István art deco ihletésű reklámgrafikusi munkássága (176.), akinek egyik rajza a kötet címlapján is szerepel, miközben egy másik túlélő naplóíró, Merényi Zsuzsa groteszk rajzai is szóba kerülnek. A kötet tehát törekszik arra, hogy teret adjon a táborban és a felszabadítás után keletkezett rajzoknak; mindazonáltal a vizuális források közlése és mélyebb elemzése tovább erősítette volna a munka értelmezési horizontját és újító erejét.

A könyv szerkezete helyenként kevésbé áttekinthető: egyes fejezetcímek (például „tábori mindennapok”, „mindennapok a táborban”, „ünnepek”) némileg redundánsak, nem mindig orientálják egyértelműen az olvasót, és a belső alcímek tipográfiai elkülönítése is erősebb lehetett volna. Bár a szerző az élet szinte minden aspektusát lefedi, a könyv elbeszélésének folyamatos „áramlása” miatt mintha az olvasó el tudna veszni a mindennapok fontos, bár apró részletei között.

A kötet a tábor történetének utolsó, kulcsfontosságú szakaszát, a tifuszciklus okozta pusztulás szinte infernális állapotait is feltárja. 1944 decemberétől, már Josef Kramer felügyelete alatt Bergen-Belsen evakuációs központtá vált, miközben a foglyok száma drámaian megnőtt. 1945 januárjától a tifusz és a flekktífusz járvánnyá szélesedett. A náci birodalom különböző területeiről folyamatosan érkeztek újabb és újabb rabok, miközben a halálozási arány egyes időszakokban az ötven százalékot is elérte. Nemcsak a gyógyszer- és élelmiszer-ellátás akadozott, sőt sokszor napokra megszűnt, hanem a halottak

elhamvasztására sem volt már elegendő kapacitás: a krematórium kemencéi nem bírták a terhelést. A tábor központi részein tömegsírokat ástak, de ezek környékén is heverték a holttestek, ami tovább súlyosbította a járvány terjedését. Bergen-Belsen a még működő táborok közül az egyik legrosszabb állapotban volt, amikor a brit csapatok szembesültek a pusztulás e megdöbbentő képeivel. A szerző – a korábbi fejezetekhez hasonlóan – itt is nagymértékben támaszkodik a naplóforrásokra, hogy feltárja e helyzet megélésének belső dimenzióit. Különösen megdöbbentőek a Trebits Gabriella „tífusznaplójából” idézett részletek. Trebits érzékletesen írja le, miként tapasztalja meg saját testén a betegséget, miközben a fájdalom és a láz hatására összemossódik valóság és képzelet. A tábor teljes magárahagyatottságát jól jelzi, hogy 1945 áprilisában elzárták a vizet, és megszűnt az élelemosztás is. Ennek következtében nemcsak a tífusz, hanem az éhezés is tömegesen szedte áldozatait. Egyes beszámolók kannibalizmusról is említést tesznek – ez azonban olyan téma, amelyet a kutatás eddig nem vizsgált kellő mélységben. A jelenség értelmezése sok esetben nem is konkrét eseményekhez, hanem inkább a félelemhez, a valóság felbomlásához és a civilizációs határok megtapasztalásához kapcsolódik (lásd erről Kobi Kabalek egyik rövid írását).² A cseretábor foglyait végül elszállították, egy Heinrich Himmler által – részben saját pozíciójának mentése érdekében – elrendelt, a Vöröskeresztrel és semleges országokkal folytatott tárgyalásokhoz kapcsolódó intézkedés keretében. A könyv szerkezete itt azonban nem teljesen kronologikus: a Kasztner-csoport 1944. decemberi Svájcba távozása például a 225. oldalon kerül csak szóba, miközben korábban (75.) történt már utalás a cserefolyamatokra.

További érdekes adalék a könyvben, hogy Bergen-Belsen közelében, a német kiképzőtáborban három magyar honvédegység is állomásozott, amelyek interakcióba kerültek a foglyokkal. Itt a szerző nemcsak a foglyok által leírt – jellemzően negatív és bántó – viszonyt mutatja be, hanem a honvédek

² Kobi KABALEK: „Jungle Law Reigned Among the Prisoners: The Meaning of Cannibalism in the Testimonies of Nazi Concentration Camps' Survivors.” *Campscapes*, 2018/3. 42–49.

nézőpontjának szemléltetésére is kísérletet tesz. Rövid időre, miután a brit-német elvonulásról szóló áprilisi egyezség megszületett, ez az egység át is vette a tábor felügyeletét, amely sajnálatos módon ugyanúgy nem nélkülözte az erőszakot és a gyilkosságokat.

A kötet utolsó fejezete a felszabadulást és az azt követő időszakot egyszerre mutatja be az újrakezdés – szerelmi kapcsolatok, esküvők, nagyszámú gyermek születése, politikai, kulturális és vallási aktivizálódás – és a depresszív létállapot, illetve a retraumatizáció periódusaként. A tábort először a brit hatóságok, majd az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) látta el, belső felügyeletét pedig a lágerkomité megválasztott vezetője, Josef Rosensaft irányította. Sokan közülük 1950-től – amikor ez lehetővé vált – Izraelbe távoztak. A többség számára azonban inkább a bizonytalanság maradt meghatározó – miközben a többi nemzetiségű túlélő repatriálásáért sokat tettek, addig a magyar menekülteken szűken és megkésve segített a magyar állam. A szerző ezért felhívja a figyelmet a különböző, egymással ellentmondásban álló „megéléstörténetekre”, ugyanakkor levonja azt az általános következtetést is, hogy a felszabadulás valójában nem jelentette a szabadság teljes visszanyerését: voltak, akik a menekülttábori tapasztalatokat mintegy a korábbi rabság meghosszabbításaként élték meg. Ennél a résznél nehezíti azonban az olvasói figyelem megtartását, hogy miután Hillersleben felszabadulástörténeteként olvassuk a szöveget, az újra visszazuhan időben és térben a terezíni transzport történetébe.

1946-ban, a tifuszjárványra hivatkozva, a hatóságok felszámolták az egykori tábor épületeit: a britek felgyújtották a barakkokat, majd a megmaradt őrtornyokat is megsemmisítették, illetve a helyieknek adták el a német hatóságok. Szinte semmi sem maradt az egykori táborból – leszámítva a háború után emelt sírokat és emlékművet –, az egykori katasztrofális állapotban lévő tábort mintha a föld nyelte volna el, és a posztháborús évtizedben csendes parkká változott. Szécsényi András könyve ezért is különösen fontos: a tábori mindennapokat szinte testközelbe hozva segít megérteni, mit jelentett ez

a hely az egykori foglyok számára, hogyan nézett ki, és miként lehetett túlélni a szögesdrótok között. Mindezek mellett olyan jelentős kötetről van szó, amelyből további részkutatások is kiindulhatnak, miközben az egykori lágerlakók tapasztalattörténete a náci koncentrációs táborokról szóló monográfiák mellett is fontos adalékkal szolgálhat; idegen nyelvű megjelenését ezért is joggal várhatjuk.

Bódi Lóránt

Utazás a balatoni tervvázlatok körül*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.10>

Amikor először kalandozott el tekintetem a *Vörös Riviéra* vitorláshajókkal ékes borítóján, rögvest azon kezdtem el tőprengeni, vajon lehet-e még valami újat mondani a Balatonról? A „magyar néplélek tükréként” is emlegetett tó generációkon át egyet jelentett a nyár és a lángosillatú vakáció képével. Megannyi nemzedék tekintete barangolta be a horizontot a déli part szelíd lankáitól, lassan mélyülő széles strandjaitól egészen az északi part kacskaringós hegyormaiig és a tihanyi apátság mindenkor iránytűként szolgáló tornyáig. Az elmúlt századok folyamán számtalan költőnk, írónk és képzőművés�ünk próbálta megfejteni a nap minden órájában más és más árnyalattal bíró „balatonzöld” víztükör titkát és már az újkortól fogva egyre-másra láttak napvilágot a balatoni élővilágról szóló tudományos értekezések. S e tekintetben a geológia és a biológia mellett a történetírás sem maradt adósa a tájnak.¹ Ám a *Vörös Riviéra. A Balaton a Kádár-korszakban* című kötetében Rehák Géza sajátos szemszögből kívánja bemutatni a Balaton történetének egy bizonyos szeletét, amely ismertető fókuszában az 1960-as évek

* REHÁK Géza: *Vörös Riviéra. A Balaton a Kádár-korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 223 p.

¹ Noha maga is történeti forrásnak minősül, e sorból szinte kihagyhatatlan báró Eötvös Károly nevezetes, szépirodalmi igényességgel megírt műve. Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. Vitis Aureus, Veszprém, 2007. Az utóbbi évekből pedig érdemes kiemelni a tó 19–20. századi történetével foglalkozó Kovács Emőke munkásságát. Lásd: Kovács Emőke: *A régi idők Balatonja. Egy különös táj különös története*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2013.

építészeti koncepciói, az üdülőkörzetre vonatkozó rendezési tervek, illetve az ezek körül zajló országos és regionális szintű politikai-ideológiai viták állnak.

Alcímével ellentétben a *Vörös Riviéra* nem törekszik átfogó jelleggel bemutatni a tó Kádár-korra eső történetét. Az eredetileg doktori disszertációként megszülető kötet hat fejezetben vázolja fel a balatoni üdülőkörzetre vonatkozó koncepcionális szemlélet kialakulását és felemás megvalósulását, különös tekintettel annak legintenzívebb időszakára, az 1960-as évekre. S mindezt annak tudatában teszi, hogy „az ország első számú üdülőkörzete alapvetően a Kádár-kor szülöttje” (11.). Az ekkor kiépült úthálózat, településrendezés és infrastruktúra napjainkban is a tóparti falvak és városok fejlesztési lehetőségeinek alapját képezik, továbbá ez volt az az időszak, amelynek építkezései „alapvetően változtatták meg a Balaton-part arculatát” (132.). Az Anna-báloknak is rövid ideig otthont adó Hotel Annabella, a vörösberényi dombok ölelésében tornyosuló Auróra Szálló (napjainkban Hunguest BÁL Resort), a siófoki Aranyparton már megszűről is kivethető szállodasor, vagy a romantikus naplementékről és fülledt nyári szerelmekről tanúskodó boglári Gömbkilátó mára a Balaton megkerülhetetlen építészeti örökségévé vált, s ez még akkor is így van, ha a kortárs „közfelfogás nem tulajdonít különösebb értéket a Kádár-kori balatoni épületeknek, és általában esztétikusnak sem találja őket” (135.).

Mindez persze nem egyik napról a másikra következett be. A „magyar tenger” tudatos turisztikai fejlesztése a 19. század derekán vette kezdetét, s ez elsősorban a gyógyhelyek – példának okáért Balatonfüred vagy Balatonalmádi – felfutásában öltött testet. A trianoni békeszerződést követően a tó és környéke még inkább felértékelődött a hazai közönség szemében, nem véletlen tehát, hogy a Balaton már a Horthy-korszak legelején, 1921-ben saját kormánybiztost kapott. Tíz év múlva aztán életre hívták a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottságot, amely „a két világháború között széles körű tevékenységével elévülhetetlen érdemeket szerzett a Balaton-környék felvirágoztatásában” (21.). A tó és vonzáskörzetének egységes elvek mentén történő, koordinált fejlesztése tehát már az 1930-as években is igény volt nemcsak

a térségbeli szereplők, de a központi akarat részéről is, azonban a tervek szárba szökkenését ellehetetlenítették a második világháború súlyos véráldozatokkal és anyagi károkkal járó harcai. Az átmeneti években újjászervezett Balatoni Intéző Bizottság (BIB) jórészt csak a romok eltakarítását és a rend helyreállítását tudta garantálni az 1950-es évek hajnalára, amikor is a Rákosi-korszak erőszakos államosítása, átgondolatlan gazdaság- és társadalompolitikája ismételten béklyóba kényszerítette a tóért felelősen cselekvő szerveket és embereket.

Paradox módon a Balaton számára az új lehetőséget a 20. századi magyar történelem egyik legfelemelőbb, ugyanakkor legtragikusabb eseménye, az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentette. A Szovjet Hadsereg hathatós támogatásával hatalomra jutott, regnálása kezdeti időszakában erőteljes terrort alkalmazó Kádár-kormány ugyanis minden erőfitogtatás ellenére kénytelen volt legalább részlegesen szembenézni az előző évtized túlkapásaival és a harcok után itthon maradt lakosság soraiban felgyülemlett, igen mély frusztrációval. Ennek feloldására tett átfogó hatalmi kísérlet volt a propaganda minden szintjén hangsúlyozott életszínvonal-politika 1957 tavaszától, amely olyan társadalmi szelepeket kívánt megnyitni a mindennapi élet terén, mint a korábban felejtésre és megvetésre méltó divattal való foglalkozás, a modernnek és korszerűnek hangoztatott, a tömegek számára elérhető lakhatás és otthonteremtés igénye, vagy a szocialista realizmus ígája alól némiképp felszabaduló új és kortárs művészeti áramlatok hazai szcénában való engedélyezett megjelenése. S ebbe a sorba illeszkedett az olcsó és széles körben elérhető állami üdültetés is, amelynek elsődleges színteréül Közép-Európa legnagyobb tavát, a Balatont és annak környékét szemelték ki a legfelsőbb szinteken.

A központilag kiadott ukázt hamar tettek követték. A *Vörös Riviéra* lapjain kellő alapossággal elevenednek meg az 1950–1960-as évek fordulóján lezajló szakmai és elméleti viták a tával kapcsolatos lehetséges koncepciókról és fejlesztési irányokról. A koncepcionális jelző kidomborítása nem véletlen, az 1957-től ismételten felálló régi-új Balatoni Intéző Bizottság (BIB), továbbá az ugyanebben az évben kinevezett Balaton környéki főépítés

ugyanis „egyszerű, egyúttal korszerű megoldások alkalmazására” törekvő (140.), tudatosan felépített tervvázlatokban kívántak gondolkodni, mely szemlélet egyszerre táplálkozott a tó iránt elkötelezett főépítész, Farkas Tibor világlátásából és az évtized végén új lendületet kapó szocialista modernizáció szellemiségéből. Ez az egyszerűség és korszerűség égisze alatt zajló, a modernitás címkéjét zászlójára tűző attitűd nem csak az üdülőkörzet fejlesztésében bontotta ki szárnyait, hanem alapmechanizmus szintjén ugyanezek a tendenciák érvényesítették hatásukat az akkori lakberendezés vagy épp a divat, valamint az öltözködés terén is. Ez pedig a hatvanas évek folyamán egy felemás kor sajátossága lett, jóllehet a tervezőasztalokon megálmodott – 1965-ben a Sir Patrick Abercrombie-díj² révén komoly presztízzsel bíró nemzetközi elismerésben részesült – balatoni elképzelések a valóságban gyakorta teljesen más képet festettek.

A tervvázlat ugyanis hiába emelkedett kormányhatározat rangjára 1963-ban, annak teljes körű és fokozatos kivitelezését, illetve megvalósulását megannyi torzulás és probléma kísérte. Az ingatag lábakon álló tervgazdaság miatt az évtized elejére a Kádár-rendszer is felismerte a turisztikában és kiváltképp a valutával fizető nyugati látogatókban rejlő gazdasági potenciált, így a Balaton gyorsított ütemű kiépítése mindinkább előtérbe került. A szolgáltatások egyidejű és néhol rohamtempóban történt kialakítása sok helyütt mellőzte az organikus fejlődést, valamint számos esetben nem állt szinkronban a táj adottságaival, miközben „a szolgáltatások tárgyi-technikai feltételeit biztosító infrastruktúrákat az egész korszakban alultervezettség és alulfinanszírozottság jellemezte” (41.). A minőség kontra mennyiség közötti vitákat gyakran Budapest zárt ajtóit mögött, csak a pillanatnyi érdekeket és személyi befolyásokat fi-

² A Sir Patrick Abercrombie-díjat 1961-ben alapította az Építészek Nemzetközi Szövetsége. Az eleinte két-, majd később háromévente odaítélt elismerésben a kiemelkedő városépítészeti és területrendezési munkásságukért építészek, illetve építészirodák részesülhetnek. Hat évtizedes fennállása óta Magyarországon egyedül Farkas Tibor és csapata nyerte el ezt a rangos elismerést 1965-ben.

gyelembé véve döntötték el, s ennek a „húzd meg-ereszd meg” típusú játszmáknak volt emblematisztikus alakja a nagy hatalmú Veszprém megyei pártvezető, Pap János, vagy az 1964-ben végül letartóztatott Onódy Lajos,³ aki minden negatív zöngé ellenére igen komoly eredményeket ért el a déli part és kiváltképp Siófok környékének felfuttatásában. Intézményi szinten pedig a kötéshúzás legfőbb letéteményesei a tó fejlesztésére szánt anyagi erőforrások fölött marakodó Belkereskedelmi Minisztérium – és azon belül is a Vendéglátóipari Főigazgatóság –, illetve az 1964-ben önálló szervként felálló Országos Idegenforgalmi Hivatal voltak. Mindamellett persze, megyei szinten Somogy és Veszprém is komoly lobbitevékenységet folytatott a pénzügyi támogatások megszerzéséért, de leginkább azok megfelelő érdekek mentén történő elosztásáért. A színpalak mögött zajló politikai küzdelmekbe a kötet második fele enged érzékletes betekintést, egyaránt megmutatva az adott helyzetben rejlő komikumot és tragikumot.

Az elkészült tervvázlatok egyik, hosszú távon ható sajátossága volt a tóparti települések tipizálása és kategóriák szerinti beosztása. Az 1960-as években kialakított csoportosítás három főbb típusba sorolta a balatoni falvakat és városokat. Az első kategóriába tartoztak az úgynevezett tömeglecsapoló-helyek, ahol elsősorban a hazai igényeket kiszolgáló nagyobb strandok és vendéglátó-ipari egységek (kombinátok) jöttek létre. Balatonalmádi, Fonyód és a városi rangot 1968-ban elnyerő Siófok is a fekete körrel jelölt csoportba tartozott. A második – kék körrel jelölt – csoportot a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó gyógyüdülő-helyek és szórakozási célra kijelölt települések alkották, amelyek közé elsősorban Balatonföldvárt, Balatonfüredet, Keszthelyt és Hévízt sorolták. A harmadik csoportba a hétvégi kirándulóhelyek tartoztak, köztük olyan napjainkban is közkedvelt úticélok, mint Tihany, Badacsony vagy Szigliget. Érdekesség, hogy a közvetlenül a tó partján fekvő települések közül egyedül az 1920-as évek óta kiterjedt vegyiparral rendelkező Balatonfűzfő került

³ Onódyról lásd TISCHLER János: Az Onódy-ügy, 1964. In: RAINER M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 239–271.

rendszeren kívülre, amely döntésben komoly szerepet játszott a Fűzfői-öbölbe települt nehézipari jelenlét. A kategorizálás önmagában véve nem bizonyult volna elvetendő ötletnek, ám ahogy az a szocialista iparvárosok esetében is történt⁴, ez a fajta rögzítettség az 1970–1980-as évekre is meghatározta, vagy épp elsorvasztotta az adott település előtt álló lehetőségeket, függően a helyi vezetés lobbijerejétől és agitásától.

Az 1960-as évek beruházásai alapvetően határozták meg a kései Kádár-korszak további fejlesztéseit, ami a már fentebb vázolt problémák mellett előidézett még egy súlyos gondot: a környezetszennyezést és a tájrombolást. Az 1965-ben mozikba kerülő *Szerelmes biciklisták* című film ikonikus képsora, amikor a balatoni utakon kerékpározó fiatalok szinte teljességgel beépítetlen, zöldellő tájon tekeregnek. A filmvásznon megjelenő ifjonti szabadság e gondtalan felvételét nemhogy napjainkban, de már az 1970-es években is nehezen lehetett volna elképzelni. A tó és környéke ugyanis az 1960-as évektől egyre bővülő mértékben benépesült. A kiemelt beruházások, partfeltöltések és terepelrendezések mellett legalább olyan mértékű problémát jelentett a földművelés itteni, évszázados rendjét megtörő kollektivizálás okozta sokk és veszteség, amely alapjaiban bolygatta föl a Balaton környékének ökoszisztémáját. A hegyközségek eltörlésével és a parlagon hagyott kis parcellák zártkertesítésével és átgondolatlan, illetve tömeges osztogatásával nemcsak az ősi borvidékek szenvedtek el súlyos csapásokat, hanem az intenzív művelés alatt álló kertek is, a problémákat pedig tetézte a balatonfűzfői Nitrokémia üzeimeiből származó műtrágya nagy mennyiségű megjelenése a vízben és a talajban egyaránt. S ennek korántsem csak a korszak szlengje által jól ismert „fűzfői bűz” lett a következménye, hanem egyes esetekben – jelesül 1965-ben – komoly halpusztulással járó természeti katasztrófák is bekövetkeztek. De ugyancsak e korból eredeztethető a tó egyre radikálisabb méreteket öltött vízszintingadozása, amelyért a zsúfolt nyári szezonok mellett legalább annyira felelős volt a tó

⁴ GERMUSKA Pál: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

specifikumának mind kevésbé megfelelő Balatonfüredi Hajógyár tevékenysége is. S ezen problémák túlnyomó többsége 2026-ban is égetően fontos, megoldásra váró gondot jelent a Balaton jövője és fenntarthatósága kapcsán. A megoldás felé vezető út egyik lépcsőfoka pedig az ide vezető történeti okok alapos megismerése és feltérképezése lehet.

Mindazonáltal a Kádár-korszak első évtizedének kulcsbe-
ruházásai és ekkortájt épült turisztikai létesítményei tengernyi emlék őrzői. Az emlékezet mellett a tó víztükre, valamint az ar-
culatában megújult balatoni városok és falvak az 1960–1980-
as évek folyamán számtalan reklámban, hirdetésben, filmhír-
adóban és képzőművészeti alkotásban bukkantak fel. A bolgár
és román tengerparti nivót megidéző Marina Szálló bárjában
forgatták az 1969-es kasszasiker, *A veréb is madár* legendássá
vált sztriptízjelenetét, amely utóbb a Kádár-kor groteszk kettős
mércejének egyik példázatává vált, míg a Balatonalmádiban ta-
lálható Auróra Szálló egy *Szerelmesfilm* erejéig sokak által mégis
felismerhető módon franciaországi üdülőhellyé alakult át. Ennek
a periódusnak köszönhetjük nemcsak a Dunántúl, hanem
Magyarország első közművesített sáttortáborait, és ugyancsak a
hatvanas években jelentek meg jugoszláv típusminták alapján
az első ABC-k is a településeken. A korszak nevezetes vendég-
látóhelyei közül mindenképpen említést érdemel a napjainkban
újrainyitott badacsonyi Hableány, illetve a Csipkerózsika-álmából
felébresztett, Callmeyer Ferenc tervezte Tátika Étterem, amelyek
nemcsak a szocialista modernizáció, hanem a kortárs európai
építészet trendjeihez való visszakapcsolódás jelképei is lettek a
hatvanas években.

Összességében elmondható, hogy Rehák Géza kötete a maga
nemében hiánypótló alkotás, amely tömör és precíz megfogal-
mazásával végigvezet bennünket az 1950–1960-as években ke-
letkezett, de a valóságban csak félkész állapotban megvalósu-
ló balatoni tervvázlatok világán, miközben bepillantást enged
a háttérben meghúzódó ideológiai és gazdasági nézeteltérések
szövevényeibe. A *Vörös Riviéra* nemcsak betekintést kíván adni
közös kincsünk, a Balaton egy sajátos metszetén keresztül egy
adott korszakra vonatkozóan, hanem a történetírás eszközével

próbál meg a sorok között érzékenyen reflektálni a tó elődöktől örökölt problémáira és ezáltal a jövőben ránk váró feladatokra. S erre a fajta komplex és felelősségteljes szemléletre igen nagy szükség van a 21. század kihívásokkal teli, korforduló érzetét adó világában.

Tömő Ákos

SZÍVÓS ERIKA

***A memory studies* és a hazai történetírás – egy termékeny kapcsolat rövid története**

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.6>

Az emlékezés és emlékezet kutatása immáron több évtizede áll a társadalom- és humántudományok figyelmének középpontjában, s így a történettudomány számára is nagy jelentőséggel bír. A téma jelenleg is centrális voltát jelzi, hogy csak az elmúlt néhány évben a legkülönbözőbb történetész-szakterületek és -szervezetek választották egy-egy évente megrendezett konferenciájuk témájaként az emlékezés, emlékezet vagy a felejtés témakörét mind külföldön, mind pedig Magyarországon.¹

Az ezredfordulóra az emlékezetkutatás olyannyira fontos helyet vívott ki magának az említett tudományágak elméletében

¹ Csak néhány kiragadott példával élve: ASEES (Association for Slavic, East European, & Eurasian Studies) Annual Convention, 2025. Theme: Memory. Forrás: <https://aseees.org/convention/2025-convention/>; Annual Conference of the ICHT (International Commission for the History of Towns), 2026. Theme: Forgetting and Remembering the Past in Urban History. Forrás: <https://www.historiaurbium.org/wp-content/uploads/2026/02/Call-for-papers-ICHT-Kaunas-2026.pdf>; Emlékhelyek, csoportok, funkciók. Nemzetközi konferencia a Holokauszt Emlékközpontban az emlékezés formáiról és emlékhelyeiről, 2025. Forrás: <https://hdke.hu/event/emlekhelyek-csoportok-funkciok-nemzetkozi-konferencia/>; Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciája, 2025. Téma: Csend, hallgatás, elhallgatás, forrás: <https://www.hajnalkor.com/konferencia/>. (Letöltve minden esetben: 2026. 01. 20.) Ebben a felsorolásban nincsenek is benne a kifejezetten emlékezettanulmányokra szakosodott szervezetek konferenciái (lásd: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> – letöltve: 2026. 01. 20.), sem pedig más diszciplínák – például az irodalom- és művészettudományok vagy a kortárs társadalomtudományok szimpóziумai.

és gyakorlatában,² hogy művelői és a fejleményeket figyelemmel kísérő más kutatók egyre inkább önálló szakterületként kezdtek tekinteni rá: megszületett a *memory studies* elnevezés, és megindult e szakterület fokozatos intézményesülése is.

A *memory studies*, magyarul emlékezetтанulmányok kifejezés egy inter- vagy transzdiszciplináris – más megközelítések szerint inkább multidiszciplináris – tudományterületet jelöl,³ amely azt vizsgálja, hogy az egyének, csoportok és társadalmak hogyan emlékeznek a múltra, hogyan ábrázolják azt, illetve hogyan konstruálják meg saját történelmüket, s ez milyen szerepet játszik közös identitásuk kialakításában. Feltárja azokat a társadalmi, kulturális, politikai és pszichológiai folyamatokat, amelyek során az emlékek létrejönnek, továbbadódnak, feledésbe merülnek, és reflektál azokra a vitákra, amelyek a múlt különféle értelmezéseit övezik. A *memory studies* művelőit intenzíven foglalkoztatja az a kérdés, hogy a mindenkori hatalom, például egy közösség vezető rétege vagy az állam mennyiben igyekszik befolyásolni az emlékezés folyamatát, és milyen konfliktusok – vagy egyszerűen csak kölcsönhatások – támadhatnak az egyéni, illetve közösségi emlékezet és a hivatalos emlékezet között; továbbá milyen konfliktusok forrásává válhat az, ha egy társadalom különböző csoportjainak múltértelmezése eltér egymásától, és ha több rivális emlékezeti hagyomány verseng egymással egyazon korszakon, államalakulaton vagy térbeli entitáson belül. A *memory studies* számára központi kérdés a múltfeldolgozás folyamata és feladata mind az egyén, mind pedig a kollektívumok szintjén. E problémakörökről a későbbiekben részletesebben is lesz szó.

Gyáni Gábor 2016-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy a *memory studies* főként a kortárs társadalomtudományok terénuma, hiszen képviselői elsősorban nem magával a múlttal, hanem a múltnak az aktuális jelen általi felhasználásával, a múlthoz való viszony aktuális társadalmi gyakorlataival foglal-

² Astrid ERL: *Culture in Memory*. Palgrave Macmillan, London, 2011. 1–2. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230321670_1.

³ Uo. 2.

koznak,⁴ s ebben osztotta több programadó tanulmány szerzőjének véleményét.⁵ Ugyanakkor Gyáni hangsúlyozta azt is, hogy a történészeknek jócskán van e téren kutatni-, illetve mondánivalójuk, és ő maga is számos tanulmányban, könyvben foglalkozott az emlékezés és emlékezet különféle aspektusaival.⁶ Stefan Berger és Bill Niven 2014-ben megjelent munkájukban már kifejezetten úgy beszéltek az emlékezettörténetről (*history of memory*), mint a történetírás egy új ágáról, melynek a korábban intézményesült aldiszciplínák – így a társadalom- és gazdaságtörténet, a hadtörténet, illetve a diplomáciatörténet – mellett van a helye.⁷

Jelen tanulmány ezt a szálát kívánja erősíteni. Egyik vállalt célja az, hogy egy tematikus folyóiratszám részeként, a terjedelem adta keretek között rövid és közérthető áttekintést adjon egy olyan irányzatról, amelynek szemléletbeli és fogalmi újításai a történettudomány művelői számára is megkerülhetetlenné váltak, azaz egyfajta bevezetésként szolgáljon az emlékezettanulmányokkal ismerkedő olvasók számára. Második fontos célja számot adni arról, hogy a magyar történészekre hogyan hatottak a *memory studies* eredményei, s mennyiben ihlette meg szemléletüket és témaválasztásaikat ez az irányzat. Célja ezenkívül e tanulmánynak az is, hogy a külön diszciplínaként immáron több mint huszonöt éve létező *memory studies* fejlődéstörténete kapcsán reflektáljon azokra a fejleményekre, amelyek a magyar nyelven az

⁴ GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Kalligram, Pozsony, 2016. 13.

⁵ Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 1998. 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>; KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio*, 2012/1. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>

⁶ Lásd GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000; GYÁNI Gábor: *Relatív történelem*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007; GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*. I. m.

⁷ „A történetírás hagyományos ágai, például a társadalom-, had-, gazdaság- és diplomáciatörténet mellett egy újabb jelent meg: az emlékezettörténet-írás.” Lásd Stefan BERGER–Bill NIVEN: Introduction. In: UÖK (eds.): *Writing the History of Memory*. Bloomsbury, London, 2014. 4. (Itt és a továbbiakban: a szerző fordítása.– Sz. E.)

1990-es évek végén és a 2010-es években napvilágot látott, jelen írásban a későbbiekben hivatkozott összegző tanulmányok megjelenése óta bontakoztak ki.

Miután az első részben vázlatosan áttekintem a szakterület evolúcióját, utalva az emlékezettel foglalkozó 20. századi klasszikusok munkásságára és hatására, a tanulmány második részében bemutatom, hogy az 1990-es évektől kezdve melyek voltak a történeti emlékezetkutatás legfőbb, illetve legjellegzetesebb témái Magyarországon (kitérve olykor a kelet-közép-európai kontextusra és annak sajátosságaira is).⁸ Végül írásom harmadik részében felvázolom a *memory studies* intézményesülésének folyamatát, és utalok annak helyi központjaira, illetve nemzetközi hálózataira.

Bár írásom második tematikus egysége nagyrészt történészek munkáira, a magyar történetírás termésére koncentrálok, fontos ismét hangsúlyozni azt, hogy az emlékezés és emlékezet működésének megértéséhez sokféle tudományág járult és járul ma is hozzá a maga módszereivel és eredményeivel: a pszichológia, amely az emberi emlékezet mechanizmusairól és diszfunkcióiról alkotott tudásunk nélkülözhetetlen, folyamatosan bővülő tárházát nyújtja, számtalan tudományos kísérlet eredményeire építve;⁹ továbbá a szociológia,¹⁰ a szociálpszichológia,¹¹ a politológia, az

⁸ Megjegyzendő, hogy a régió elnevezésére vonatkozó fogalomhasználat a *memory studies* szakirodalmában távolról sem egységes, ahogy általában a történettudományban sem. A szerzők céljaiktól függően változatos módokon használják a Kelet-Európa, Közép-Európa és a Kelet-Közép-Európa elnevezéseket, néha megindokolva választásukat, néha nem.

⁹ Néhány példa az emlékezetpszichológia magyarul is megjelent klasszikusai közül: Charles BARTLETT: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Ford., bev. PLÉH Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985 [1932]; Daniel L. SCHACTER: *Emlékeink nyomában: az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest, 1998 [1996]; Daniel L. SCHACTER: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* Ford. BÍRÓ Gábor. HVG Kiadó, Budapest, 2002 [2001]. Angolul továbbá: Alan BADDELEY–Michael W. EYSENCK–Michael C. ANDERSON: *Memory*. 4th Edition. Routledge, London, 2025 [2009].

¹⁰ A teljesség igénye nélkül lásd KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. I. m.; FOKASZ Nikosz–KOPPER Ákos: Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. *Szociológiai Szemle*, 2009/4. 25–42.

¹¹ Lásd például: BODOR Péter (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. (Pszichológia és Társadalom). L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

irodalomtudomány, a néprajz, a vallástudomány, az örökségtanulmányok, és még sorolhatnánk.¹²

Másrészt, és ez talán még fontosabb, az említett tudományágak és a történettudomány képviselői egymástól nem hermetikusan elzárva folytatják kutatásaikat: az egyes szaktudományok gyakran merítenek ösztönzést egymás kérdésfeltevéseiből, veszik át egymás fogalmait, vagy működnek együtt közös célok megvalósításáért.¹³ A fentebb felsorolt diszciplínák számos szempontból hatottak a történettudományra, ezért a történetírást e viszonyrendszerből nem lehet teljes egészében kiemelni és kizárólag önmagában tárgyalni.

Harmadrészt a történeti megközelítést sem kizárólag történészek alkalmazzák, és nem csak ők vizsgálják az emlékezet alakzatait, jelenségeit, működését múltbeli kontextusokban. Ezért az e tanulmányban felvonultatott példák között előfordulnak majd olykor történeti kérdésekkel foglalkozó szociológusok is, illetve más tudományágak olyan képviselői, akik – legalábbis itt hivatkozott munkáikban – történészi módszerekkel és szemléletmóddal.

Végül szólni kell e tanulmány korlátairól is, hiszen lehetőségeim a keretektől fakadóan korlátozottak. Írásomnak nem célja sem az, hogy teljességre törekedjen, és az utóbbi három évtizedben valóban könyvtáryira duzzadt szakirodalmi termést teljeskörűen szemlélzze; sem pedig az, hogy a kérdéskör elméleti kérdéseiben állást foglaljon. Ez a rövid írás sem spektrumában, sem mélységében nem versenyezhet az olyan kutatók munkáival, akik a *memory studies* hazai szakértői, és akik teljes monográfiákat, illetve számos tanulmányt szenteltek a történeti,

¹² A különféle tudományágak megközelítéseit reprezentálja például a következő kötet: BÖGRE Zsuzsanna (szerk., vál.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény.* (Pázmány társadalomtudomány 6.). Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Piliscsaba, 2007.

¹³ Astrid ERLI: I. m. 2. Lásd továbbá a következő kötet tanulmányait: Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING (eds.): *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook.* De Gruyter, Berlin, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110207262>.

társadalmi és egyéb emlékezet jelenségeinek, gyakorlatainak, működésének.¹⁴

Az emlékezetтанulmányok tematikai áttekintését és vázlatos historiográfiáját e tanulmányban más szempontból is szükséges volt szűkítenem. Terjedelmi, illetve koncepcionális okokból nem fogok kitérni az egyéni emlékezettel, annak lenyomataival, kifejeződési formáival – például naplókkal, visszaemlékezésekkel, interjúkkal és általában az oral historyval – foglalkozó újabb történeti munkákra, s nem tárgyalom az egyéni emlékezet működésére és ellentmondásaira reflektáló írásokat. E problémakörök és szakirodalmuk áttekintése ugyanis legalább egy hasonló méretű, önálló tanulmányt igényelne, már csak azért is, mert a visszaemlékezések, memoárok, önéletrajzok kutatása és az ilyen művek elemzése szintén nem a történettudomány egyedüli terénuma.¹⁵ A tájékozódást segítő számos kiváló empirikus és historiográfiai tanulmány, illetve tanulmánykötet áll ma már az

¹⁴ Lásd GYÁNI Gábornak a 6. lábjegyzetben hivatkozott művei; K. HORVÁTH Zsolt: Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés? In: CZOCH Gábor–FEDINEC Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói: példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki L. Alapítvány, Budapest, 2006. 9–18.; K. HORVÁTH Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2015; KESZEI András: *Emlékek formájában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015; KESZEI András: *Az emlékezet rétegei*. Korall, 2010/41. 5–34.; valamint KOVÁCS Éva: I. m. és Kovács később hivatkozott munkái. Sokféle témában számos szerző emlékezettörténeti tanulmányait voluntatják fel továbbá a témában megjelent szerkesztett kötetek; a bennük megjelent tanulmányokat itt – néhány kivétellel – nincs lehetőség teljes terjedelmükben hivatkozni, csak a bennfoglaló, tematikus kötetekre utalhatunk. Lásd például CZOCH Gábor–FEDINEC Csilla (szerk.): I. m.; KESZEI András–BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015; a *Korall* folyóirat *Történetírás és emlékezet* című száma, *Korall* 2010/43.

¹⁵ Lásd például BÖGRE Zsuzsanna (szerk., vál.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. I. m.; SZABÓ Gábor: *Történeteink vége – Emlékezés a kortárs magyar irodalomban*. Szépmesterségek Alapítvány, Miskolc, 2018; *Az emlékezet*. (A Magyar Filozófiai Társaság és az SZTE BTK Filozófia Tanszéke által 2016. május 12–13-án Szegeden megrendezett konferencia anyaga). Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság–SZTE BTK, Szeged–Budapest, 2016; *Emlékezet* című tematikus szám, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019/3.; PATÁKI Viktor: *Az emlékezet reprezentációja és retorikája Oravecz Imre műveiben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2019; PATÁKI Viktor: *Az emlékezet rétegei. Tanulmányok Oravecz Imre költészetéről*. Szépirodalmi Fgyelő Alapítvány, Budapest, 2024.

olvasó rendelkezésére;¹⁶ a nyomtatásban kiadott, gyakran történészek által kritikai kiadásként gondozott személyes források korpusza pedig – még ha csak Magyarországra szorítkozunk is – szinte napról napra bővül.

***A memory studies evolúciójáról dióhéjban*¹⁷**

Némi magyarázatra szorulhat, hogy miért indokolt új tudományterületként definiálni a *memory studies*et abban a formájában, ahogyan ez a szakterület az 1990-es évek végére kialakult. Hiszen az emlékezet fogalmával és működésével már háromnegyed évszázaddal azelőtt, sőt már az antikvitásban is foglalkoztak a különféle tudományágak.¹⁸ De ha csak a modern történettudomány és a társadalomtudományok kialakulásáig nyúlunk vissza, akkor is láthatjuk, hogy e diszciplínákat kezdettől foglalkoztatták az emlékezés és emlékezet problémái.¹⁹ Amióta

¹⁶ A teljesség igénye nélkül lásd GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. I. m.; KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014; BÖGRE Zsuzsanna: Szociológiai paradigmák és a biográfia kutatás. *Szociológiai Szemle*, 2020/4. 73–88. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.4>; SIPOS Balázs: *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

¹⁷ Ezen áttekintés alapjául a következő munkák szolgáltak: Chapter II. The Invention of Cultural Memory: A Short History of Memory Studies. In: Astrid ERL: I. m. 13–37.; Jan ASSMANN: Communicative and Cultural Memory 1. Memory: Individual, Social, and Cultural. In: Astrid ERL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. 109–118.; a *Fogalmi keretek* című fejezet in: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékezet(mű)*. I. m. 19–135.

¹⁸ KESZAI András egyik könyvében Platónnak, Arisztotelésznek és Szent Ágostonnak az emberi emlékezet működéséről vallott nézeteit, az általuk alkotott modelleket/elméleteket elemzi. Lásd KESZAI András: *Emlékek formájában*. I. m. 11–15.

¹⁹ Lásd Henri BERGSON: *Matière et mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit*. [Anyag és emlékezet: esszé a test és az elme kapcsolatáról]. Presses Universitaires de France, Paris, 1999 [1896]. A szociológia, a filozófia és a lélektan képviselőit a 19–20. század fordulóján elsősorban az emlékezet mint mentális folyamat érdekelte. Ezen elméletek, amint arról később részletesebben is lesz szó, a 20. század utolsó évtizedeiben jelentős hatást gyakoroltak a történettudományra, az emlékezet működésével kapcsolatos, későbbi kísérleti pszichológiai, illetve neuropszichológiai kutatásokkal együtt.

csak kialakult a 19. században a modern, professzionális történetírás,²⁰ munkájuk során a történészek rendre szembesülhettek azzal, hogy egyes forrásaik és azok szerzői elfogultak, sajátos látószöveget képviselnek, és a szemtanúk egymással összehasonlítva nem ugyanúgy emlékeznek egyes eseményekre vagy történeti szereplőkre. Akármennyire hittek is Leopold von Ranke és a historizmus más jeles képviselői a levéltári forrásokból megismerhető tényekben és abban, hogy az iratokból a múlt elfogulatlanul rekonstruálható,²¹ azt nekik is tapasztalniuk kellett, hogy a forrásokat – beleértve ebbe a személyes forrásokat is – kritikával kell kezelni, nem utolsósorban azért, mert ezek az őket létrehozó korok dokumentatív gyakorlatainak, fogalomvilágának és az őket létrehozó emberek gondolati struktúráinak, személyiségének nyomát viselik magukon.²²

A történetírásnak magának is mindig volt emlékmegőrző, illetve emlékezetmegőrző funkciója; a 19. századtól, a modern nemzetállamok kialakulásának korától kezdve pedig a történettudomány kulcsszerepet kapott a nemzeti emlékezeti kánon kialakításában s ezáltal a nemzeti identitás megkonstruálásában.²³ Legkésőbb az első világháború utáni évtizedre azonban Európa számos országában azt is megtapasztalhatták a kortársak, hogy az emlékezeti kultuszok és a hivatalos emlékezet fő sémái nem örökkön érvényesek, hanem történeti korszakonként változhatnak, és a hivatalos történelemszemlélet akár egészen radikális alakváltozásokon mehet keresztül, különösen akkor, amikor nagy múltú államalakulatok szűnnek meg, új utódállamok jönnek létre, illetve amikor egy-egy ország addigi politikai berendezkedése radikálisan átalakul.

²⁰ Erről lásd: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 25–27.; ROMSICS Ignác: *Klíó bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 53., 55.

²¹ ROMSICS Ignác: *Klíó bűvöletében*. I. m. 52–56.

²² GYÁNI Gábor: *Az elveszithető múlt*. I. m. 16–17.

²³ GYÁNI Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. I. m. 95–127.; GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 26–27.; Stefan BERGER–Christoph CONRAD (eds.): *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2015.

Azok a problémák, problémakörök tehát, amelyek a 20. század végére megkülönböztetett figyelmet vívtak ki maguknak a történettudományban, korábban sem voltak ismeretlenek. Az a jelenség azonban, hogy maga az emlékezés folyamata, az emlékezet manifesztációi és tárgyasulása, az emlékezetpolitika, az emlékéllátás objektumai, helyszínei, rítusai és konfliktusai *vál-janak történeti kutatás tárgyává*, kifejezetten a 20. század utolsó évtizedeinek fejleménye. A 20. század végi modern társadalmak törekvése az írott, szóbeli és vizuális emlékek, tanúságtételek minél teljesebb körének megőrzésére, és főként e társadalmak igen széles rétegeinek igénye arra, hogy maguk is részt vegyenek az emlékek megosztásában, rögzítésében, gyűjtésében s ezáltal eredeti történeti források létrehozásában, úgyszintén merőben új jelenségnek tekinthető az 1980-as évektől kezdve, mint ahogy az is, hogy az utóbbi évtizedekben történeti emlékek és források értelmezésére, a történelem elbeszélésére immáron a laikusok és a történészszakmán kívüli különféle ágensek is igényt támasztanak.²⁴ Ezt a jelenségegyüttest az 1990-es évek közepe óta gyakran szokás *memory boom*ként említeni.²⁵

A mai *memory studies* genealógiáját általában Maurice Halbwachs-ig szokták visszavezetni,²⁶ de a szakirodalom gyak-

²⁴ GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 30–31. A problémáról lásd továbbá GYÁNI Gábor: *Az elveszithető múlt*. I. m.

²⁵ A „memory boom” elnevezés a közvélekedés szerint Andreas HUYSSSEN: *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia* (Routledge, London, 1995) című műve révén terjedt el a köztudatban. Néhány további példa a kifejezés használatára és a jelenség leírására: Jay WINTER: *The Generation of Memory: Reflections on the „Memory Boom” in Contemporary Historical Studies. Canadian Military History*, 2001/3. 57–66.; Jay WINTER: *The Memory Boom in Contemporary Historical Studies. Raritan*, 2001/1. 52–66.; Introduction: Why ‘Memory’? In: Astrid ERL: *Memory in Culture*. I. m. 1–12. A *memory boom* jelenségről magyarul lásd továbbá: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 31–33.

²⁶ Astrid ERL–Ansgar NÜNNING: Preface. In: Uók (eds.): I. m. V.; Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. Polish Sociological Review*, 2013/3. 259.; Tanja E. BOSCH: *Memory Studies. A brief concept paper. Working Paper. MeCoDEM*, 2016. Forrás: <https://eprints.whiterose.ac.uk/117289/> (Letöltve: 2026. 02. 18.)

ran utal Halbwachs mesterére, Émile Durkheimre is,²⁷ akinek az emlékezéssel, különösen a közösségi megemlékezésekkel és az emlékező ritusokkal kapcsolatos gondolatai²⁸ nagyban hozzájárultak Halbwachs koncepcióinak kiformálódásához.

Maurice Halbwachsnak köszönhetjük a kollektív emlékezet manapság széles körben használt fogalmát.²⁹ Halbwachs mellett érvelt, hogy az emlékezés valójában közösségileg és társadalmilag meghatározott folyamat: a közösség és társadalom tradíciói, fogalmai és gondolkodási sémái határozzák meg azt, hogy hogyan emlékezik az egyén;³⁰ továbbá a kisebb-nagyobb közösségek – például a családok vagy a felekezeti csoportok – mindmind kialakítják saját emlékezeti hagyományukat, amely csak az övék, és amelynek kulcsszerepe van a közösség összetartozás-érzetének fenntartásában és továbbörökítésében, kohéziójának erősítésében.³¹

²⁷ Lásd Jeffrey K. OLICK: *Collective Memory: The Two Cultures*. *Sociological Theory*, 1999/3. 334.

²⁸ Lásd főként Émile DURKHEIM: *A vallási élet formái*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004 [1912].

²⁹ Maurice HALBWACHS: *La mémoire collective*. [Albin Michel, Paris, 1950] (posztumusz); magyarul a műből részletek jelentek meg, lásd Maurice HALBWACHS: A kollektív emlékezet. In: FELKAI Gábor–NÉMEDI Dénes–SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. 1. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. 403–432. Halbwachs munkásságáról, különösen a kollektív emlékezet koncepciójáról lásd még: Jean-Christophe MARCEL–Laurent MUCCHIELLI: Maurice Halbwachs's *mémoire collective*. In: Astrid ERLL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. 141–149. Az egyéni emlékezet társadalmi befolyásoltságáról lásd Keszei András olvasatában: KESZEI András: *Emlékek formájában*. I. m. 48–51. Ugyanakkor a kollektív emlékezet mibenlétéről a későbbiekben megoszlottak a vélemények: egyes álláspontok szerint csak egyéni emlékezet létezik, és a kollektív emlékezet nem más, mint egyéni emlékek/emlékezetek összessége; más álláspontok szerint a kollektív emlékezet létezik és lényegileg különbözik az egyénitől. Az egymással ütköző álláspontok összefoglalását lásd Jeffrey K. OLICK: *Collective Memory*. I. m. 333–348. és KESZEI András: *Emlékek formájában*. I. m. II. fejezet, 45–68.

³⁰ Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. Ford. SIMON Vanda és MARÁDI Krisztina. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021 [1925].

³¹ Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. I. m. A család e funkciójának értelmezésében Halbwachs alapvető kiindulási pontnak tekintette Émile Durkheim következő munkáját: Émile DURKHEIM: *La famille conjugale*. [A házastársi család]. *Revue philosophique*, 1921/90. 2–14. Megjegyzendő azonban, hogy Halbwachs ebben a művében Durkheim munkáját még kéziratként,

Halbwachs munkásságát hosszú szünet után a 20. század végén fedezték fel újra. A francia tudós hatását megsokszorozta, hogy a 20. század utolsó másfél évtizedében született, hamar megkerülhetetlen alapművé vált munkák szerzői is felfigyeltek műveire, és fontos hivatkozási alapnak tekintették azokat. Jan Assmann, aki *A kulturális emlékezet* című műve révén vált nemzetközi klasszikussá,³² például tudatosan és vállaltan épített Halbwachs és mások gondolataira.³³

Jan Assmann művében szembeállította egymással a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. Kommunikatív emlékezetről Assmann értelmezésében addig beszélhetünk, amíg egy közösség személyes tapasztalatként őrzi és saját múltjaként éli meg a közelmúltat, melynek emlékét szóbeli hagyományként őrzi és adja tovább; vagy ha maga már nem rendelkezik is a múlt egy szakaszáról közvetlen tapasztalatokkal, még közvetlenül hallhat róla az idősebb generációk élő tagjaitól, akik kortanuként személyes élményekkel és emlékekkel rendelkeznek a múlt adott periódusáról. Ez a fajta emlékezet két-három generáción keresztül képes fennmaradni és továbbadódni.

Kulturális emlékezetről ezzel szemben akkor beszélünk, amikor a régmúlt szereplőire és eseményeire, amelyekről közvetlen tudása a közösségnek már hosszú ideje nincsen, ám akiket és amelyeket saját önazonossága szempontjából alapvető jelentőségűnek tekint, rítusok formájában emlékezik; az emlékező szertartások, ünnepek formáját – mely gyakran a mitikus múltba vesző események újrajátszását jelenti – a hagyomány szigorúan rögzíti.³⁴

egy egyetemi kurzus kiadatlan anyagaként (*Cours inédit sur la famille*) hivatkozta; lásd Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. I. m. 131–153. és 156–157. Durkheim 1892-ben tartott előadásainak anyagát 1921-ben adták ki posztumusz a *Revue philosophique* című folyóiratban. Forrás: https://classiques.uqam.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_3/textes_3_2/famille_conjugale.pdf (Letöltve: 2026. 02. 18.)

³² Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999 [1992].

³³ Jan ASSMANN értelmezése Halbwachsról: Uo. 36–49. Nézeteinek másik fontos ihletője, Jan Vansina antropológus megfigyeléseiről: Uo. 49–51.

³⁴ Uo. 51–60. Lásd még: Jan ASSMANN: *Communicative and Cultural Memory*. I. m. 109–118.

Az emlékezetkutatások egy másik megkerülhetetlen hivatkozási pontjává Pierre Nora munkássága vált. Nora nevével fonódott össze az emlékezhelyek fogalma, mely óriási hatást gyakorolt, és mára számtalan nyelven stabilan beépült a humán- és társadalomtudományok diskurzusába, illetve szaknyelvébe. Nora és szerzőtársai monumentális vállalkozása, a francia emlékezhelyekről szóló, hétkötetes opus magnum kötetei 1984 és 1992 között jelentek meg *Les Lieux de mémoire* főcímmel.³⁵

Az emlékezhelyek Nora szerint a kollektív (és nemzeti) emlékezet fontos elemei. Emlékezhely (*lieu de mémoire*) lehet egy ünnep, egy dátum, egy himnusz, egy vers, egy könyv; egy, a nemzeti történelem szempontjából szimbolikus jelentőségű tárgy vagy helyszín, például Franciaországban a Marseillaise, július 14-e, a Kommünárok Fala, a Diadalív vagy a *Larousse* szótár;³⁶ az emlékezhelyek mind a nemzeti vagy más esetekben a lokális identitás kötőelemeiül szolgálnak.

Nora bizonyos szempontból hasonló módon értelmezte a társadalmak múlthoz való viszonyának folytonos átalakulását, mint Jan Assmann, de más fogalmakkal írta le ugyanazt a problémát. Úgy vélte, hogy amikor a személyes emlékezet és az emlékek személyes átadása megszakad, akkor válik a múlt történelemmé. „A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket” – írja.³⁷ Nora hangsúlyozta továbbá a nemzeti emlékezet mesterségesen, illetve tudatosan konstruált voltát és azt, hogy a nemzet múlt-

³⁵ Pierre NORA (ed.): *Les Lieux de mémoire*. [Az emlékezet helyei] Tome 1: *La République* [A köztársaság] (Gallimard, Paris, 1984); Tome 2: *La Nation I–III* [A nemzet, I–III.] (Gallimard, Paris, 1986); Tome 3: *Les France I–III* [Franciaország, I–III.] (Gallimard, Paris, 1992). Nora és szerzőtársai hétkötetes munkájáról az abból készült magyar válogatás megjelenése kapcsán lásd MÁTAY Mónika: Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. (Szerk., elő- és utószó: K. HORVÁTH Zsolt.) Atelier Könyvtár, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 407 oldal. (Recenzió.) *Korall*, 2010/41. 184–188.

³⁶ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Szerk., elő- és utószó: K. HORVÁTH Zsolt. (Atelier Könyvtár). Napvilág Kiadó, Budapest, 2009; illetve Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Fordította K. HORVÁTH Zsolt. *Aetas*, 1999/3. 146.

³⁷ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*. I. m. 146.

járól szóló narratívák mindig a mindenkori jelen igényei szerint épülnek fel, tükrözve az aktuális társadalmi igényeket éppúgy, mint a domináns elitek világképét és hatalmi céljait. Rámutatott arra is, hogy a nemzeti hagyományt a mindenkori politikai szándékok (is) alakítják.³⁸

Nora és szerzőtársai, illetve Jan Assmann műveinek megjelenését követően látott napvilágot néhány további olyan munka is, amely szintén hozzájárult az emlékezetkutatás alapjainak le rakásához.

Jan Assmann elméletét újabb irányokba fejlesztette tovább felesége, Aleida Assmann, aki 1999-ben megjelent könyvében³⁹ az emlékezet és történelem viszonyát vizsgálva többek közt azt tárta fel, hogy a kulturális emlékezet formái, működése, manifesztációi hogyan nyilvánulnak meg az irodalomban és más művészetekben. Ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a kulturális emlékezet mint probléma és értelmezési keret a kultúratudományokban is teret hódítson.⁴⁰

Aleida Assmann is megkülönböztette a kulturális emlékezetet és a társadalmi, illetve kollektív emlékezetet. Különbséget tett továbbá funkcionális emlékezet (*Functionsgedächtnis, functional memory*) és raktározó emlékezet (*Speichergedächtnis, storage memory*) között, előbbin azt a fajta aktív, működő emlékezetet értette, mely egyes közösségek identitását és tetteit alakítja, míg utóbbin az emlékeknek azt a passzívabb formáját, mely a kü-

³⁸ Pierre NORA: A politikától veszélyeztetett történelem. In: SZASZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokaust emlékezetétörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. Hivatkozva GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 19.

³⁹ Aleida ASSMANN: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck, München, 1999. Angolul: *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

⁴⁰ Academia Europaea announces The Award of an Erasmus Medal to Professor Prof. Aleida Assmann MAE. Forrás: https://www.ae-info.org/ae/Acad_Main/News_Archive/Aleida%20Assmann. (Letöltve: 2026. 05. 31.) GONZALO PASAMAR: On the Relationship between History and Memory. Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011, 410. *Historiografías*, 2013/6. 150–156. DOI: https://doi.org/10.26754/ojs_historiografias/hrht.201362450.

lönféle közgyűjtemények által őrzött anyagban, írott és tárgyi forrásokban ölt testet.⁴¹

Szintén nagy hatást gyakorolt Raphael Samuel *Theatres of Memory* (Az emlékezet színházai) című, 1994-ben megjelent könyve.⁴² Samuel műve saját kora jelenségeire reflektált, és azt elemezte, hogy a késő 20. században hogyan veszik egyre inkább birtokba a múltat és a történelmet a társadalom – egyszerű állampolgároknak és különféle szakmáknak a történészhivatáshoz nem kötődő széles körei, csoportjai. Samuel számba vette a történelem e társadalmi birtokbavételének különféle formáit, és egyben ki is állt amellett, hogy a történelmi múlttal való foglalkozás populáris és szórakoztató formáinak, különféle élő és létező gyakorlatainak éppúgy megvan a maguk létjogosultsága, mint a hivatásos történészek által művelt történetírásnak és a történelem múzeumok, közintézmények, kutatóintézetek általi közvetítésének.

Azokkal a véleményformálókkal szemben, akik pesszimistán viszonyultak az úgynevezett örökségipar szárba szökkenéséhez és tartottak attól, hogy a történelem e kulturális gyakorlatok terjedése, valamint a nagyközönség egyre tömegesebb bevonódása révén áruvá silányul, Samuel úgy vélte, hogy a múlthoz való személyes viszonyulás bármely formáját el lehet fogadni a történelemben való elmerülés legitim formájaként, a kosztümös történelmi szerepjátékoktól az ismertterjesztő programokon át a különféle (pop)kulturális feldolgozásokig (játékfilmek, musicalek

⁴¹ A közgondolkodásban és a humán tudományos világban tapasztalható, feltartóztathatatatlannak bizonyuló emlékezeti boom azonban Aleida Assmann is további reflexiókra késztette. Egy későbbi, 2013-ban (angolul 2020-ban) megjelent munkájában reflektált az idő érzékelésének az utóbbi évtizedekben szerinte tapasztalható átalakulására: úgy látta, hogy a modern társadalmakban a jövőorientáltság, a jövővel szembeni optimizmus helyét, mely a 20. század második felét annak utolsó évtizedeiig jellemezte, napjainkra átvette az emlékezés kultúrája, a múltba tekintés dominanciája, melynek korában a társadalmak sokkal inkább törődnek a múlt emlékeinek őrzésével, mint a jövő építésével. Érveinek összefoglalását lásd: J. P. L. DAVIDSON: From the Future to the Past (and Back Again?): A Review of Aleida Assmann's *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime* (Ithaca: Cornell University Press and Cornell University Library, 2020). *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 2022 (35). 591–599. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-021-09412-9>.

⁴² Raphael SAMUEL: *Theatres of Memory. Past and Present in Contemporary Culture*. London, Verso, 1994.

stb.), a családi történetmeséléstől az örökségi helyszínek látogatásáig. Samuel azzal, hogy a *memory boom* kibontakozásának idején leírta ezeket a jelenségeket és elemezte azokat az igényeket, amelyek a műltfeldolgozás új formáit létrehozták, egyben legitimálta is ezeket az új formákat.

A *memory studies* önállósulása szempontjából alapvetőnek bizonyult továbbá Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins 1998-ban megjelent tanulmánya.⁴³ A szerzők igyekeztek rendet vágni az akkor még nagyon heterogén mezőben, és járultak hozzá ezzel a (*social*) *memory studies* mint szakterület megszilárdulásához. Sokat idézett tételmondatuk szerint „a (társadalmi) emlékezet-tanulmányok területe, legalábbis az 1990-es évek végi állapotában, egy „nonparadigmatikus, transzdiszciplináris, középpont nélküli vállalkozás”,⁴⁴ melynek módszerei és kérdésfeltevései egyelőre igen széttartóak és sokfélék; ezt a diszciplináris sokféleséget igyekeztek a tanulmányban rendszerezni és historiográfiailag megragadni. Konstruktívnak bizonyult az a megállapításuk is, hogy a kollektív emlékezet szerintük statikus és hegemonisztikus fogalma helyett praktikusabb az emlékezeti gyakorlatok (*mnemonic practices*) fogalmával megközelíteni az emlékezésnek azt a sokféle formáját és módját, amelyeket a különféle szintű közösségek a valóságban kialakítanak.⁴⁵

Jeffrey K. Olick munkássága más értelemben is meghatározó volt: nagyhatású tanulmányai, könyvei, kötetei mellett ő szerkesztette a kollektív emlékezet klasszikus szövegeiből az egyik sokat hivatkozott szöveggyűjteményt is,⁴⁶ amely egy-két más hasonló readerrel együtt⁴⁷ hozzájárult a *memory studies* mai szakirodalmi kánonjának megszilárdulásához.

⁴³ Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. (1998) 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Jeffrey OLICK–Vered VINITZKY–SEROUSSI–Daniel LEVY (eds.): *The Collective Memory Reader*. Oxford UP, New York, 2011.

⁴⁷ Lásd elsősorban Astrid ERL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. A kánonképződés folyamatában Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in*

Olick és Robbins fentebb említett, programadó tanulmányával időben szinte egybeesett a francia filozófus, Paul Ricœur *Az emlékezet, a történelem és a felejtés* című könyvének megjelenése,⁴⁸ mely szintén az emlékezettanulmányok egyik alapvetésévé vált. Ricœurnek más gondolkodókkal – így Pierre Norával – szemben az volt az álláspontja, hogy emlékezet és történelem nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő fogalmak. Míg az emlékezet személyesebb jellegű, és a múltbeli élmények visszaadására törekszik az emlékező(k) saját szükségletei szerint, a történelem az igazságot és annak objektív igazolását keresi; a kettő összehangolása révén teremthető meg a múlttal szembeni harmonikus és kiegyensúlyozott viszony. Ricœur szerint az egyén és a közösség identitása egyaránt narratív természetű; mind az egyének, mind a közösségek – így a nemzetek is – a múltból szóló elbeszélésekre támaszkodnak saját identitásuk megkonstruálásakor.

Ricœur az emlékezés felelősségére és a felejtésre is reflektált munkájában. Úgy vélte, hogy az áldozatokra és traumákra, a valamely kisebbségek által elszenvedett traumákra is, a társadalomnak kötelessége emlékezni; a felejtéssel kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy annak káros, destruktív formái – például az emlékek szándékos eltüntetése, elhallgattatása, betiltása vagy manipulálása – mellett létezik jótékony felejtés is, amelynek nagy szerepe van a múltbeli traumák sebeinek begyógyításában, és amely lehetővé teszi a közösségek, társadalmak számára, hogy utat találjanak a megbocsátáshoz és megbékéléshez.

A felejtés problematikájának egyébként 2016-ban Aleida Assmann is szentelt egy teljes könyvet,⁴⁹ melyben elemezte a felejtés különféle változatait és formáit, s melyben a felejtést aktív és konstruktív folyamatként, az egyén vagy a közösség védekező

Eastern Europe. I. m. és GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. is kiemeli a szöveggyűjtemények szerepét.

⁴⁸ Paul RICŌUR: *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*. [Az emlékezet, a történelem, a feledés] Éditions du Seuil, Paris, 2000. Angolul: *Memory, History, Forgetting*. Transl. by Kathleen BLAMEY and David PELLAUER. University of Chicago Press, Chicago, 2004.

⁴⁹ Aleida ASSMANN: *Formen des Vergessens. Wohin das Wissen verschwindet*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2016.

mechanizmusaként, illetve a múlt terhetől való megszabadulás-ként, új korszakok és új kezdetek megalapozásához szükséges leszámolásként értelmezte. Az emlékezéssel és felejtéssel kapcsolatos morális, illetve etikai szempontok megfogalmazása, melyre itt több szerző kapcsán is utaltunk, minden bizonnyal összefüggött a problematikus múltnak és múltfeldolgozásnak azokkal a konkrét dilemmáival, amelyekről e tanulmány későbbi részében részletesen is lesz szó.

A fenti, korántsem teljes, csak a legnagyobb hatású szerzőkre koncentráló vázlat is érzékelteti azt, hogy az emlékezés és emlékezet kutatása iránti érdeklődés egymással egy időben erősödött fel számos különböző európai és észak-amerikai országban: a fent említett, 20. század végi kortárs klasszikusok között például francia, brit, német és amerikai szerzők egyaránt találhatók. Az emlékezetkutatás kibontakozásának áttekintését tovább folytathatnánk más, kevésbé központi vagy egyenesen periferikus helyzetű országokkal, jelesül a volt keleti blokk államaival. Észre kell vennünk ugyanakkor azt is, hogy ugyanaz a fajta érzékenység és érdeklődés más-más kontextusban, más-más hagyományok és történeti körülmények közepette jelentkezett, s ezért az emlékezet kutatásának hangsúlyai is eltérően alakulhattak az egyes államokban vagy földrajzi régiókban.

A *memory studies* vonzerejére és önálló szakterületté alakulására tehát immáron egy második magyarázat is kínálkozik. Azt már láttuk korábban, hogy e szakterület olyan problémákkal foglalkozik, amelyeket számos tudományág és számos szakma érezhet a sajátjának, és módszertani értelemben is sokféle lehetőséget rejt magában. Ráadásul sok szálon kötődik és részben át is fed az örökségtanulmányok (*heritage studies*) és a *public history* területével, két olyan területtel, amely szintén nagy jelentőségre tett szert az elmúlt két-három évtizedben, és amelynek intézményesülése, akadémiai-egyetemi szakterületté alakulása a *memory studies*ével párhuzamosan zajlott.⁵⁰

⁵⁰ Példa gyanánt több olyan, egyetemeken belül működő public history központ, illetve tanszékközi műhely említhető, mely saját kurzusokat kínál, és amelynek oktatási és kutatási profiljában igen erőteljesen van jelen az emlékezés és emlékezet, az emlékművek és a történelmi örökség kérdésköre. Lásd például:

Emellett azonban az emlékezetтанulmányok kérdései, megközelítései és tanulságai földrajzi értelemben is könnyen kiterjeszthetők, átvihetők és alkalmazhatók: Halbwachs reneszánszát, Pierre Nora, Jan és Aleida Assmann, Raphael Samuel vagy Paul Ricoeur műveinek erős hatását, nemzetközi recepcióját azzal is magyarázhatjuk, hogy e művek elméleti és fogalmi újításai a legkülönbözőbb országokban és kultúrákban voltak képesek a kutatóknak – sőt, akár a tágabb közönségnek is – fogódzót nyújtani a múlthoz való viszony jelenkori gyakorlatainak megértéséhez.

Az emlékezetkutatás koncepcionális és fogalmi arzenálja olyan multi-purpose „szerszámkészletnek” bizonyult, amely szinte minden országban alkalmazható. Rugalmasságát többek között az adja, hogy nemcsak demokratikus rendszerek, hanem autoriter rezsimek és diktatúrák emlékezetpolitikáinak, illetve az azok ellenében formálódó társadalmi emlékezetnek, közönségi emlékezeti kultúráknak a megértéséhez is képes segítséget nyújtani; valamint hogy nincs szorosan egy kultúrkörhöz kötve, és a nyugati világ kultúráin, diszkurzív hagyományain kívül is alkalmazható. Ezek a legfontosabb okai annak, hogy az emlékezettanulmányok irányzata a kora 1990-es évektől kezdve hamar népszerűvé vált az akkori Európai Unión kívüli európai országokban, de idővel más nagy régiókban és kontinenseken is: például a posztszovjet térségben, Ázsia számos országában és Latin-Amerikában. Későbbi fejlemény ugyan, de sokatmondó, hogy a Memory Studies Association éves konferenciáit, melyekről a *memory studies* intézményesüléséről szóló fejezetben részletebben is lesz szó, 2016-tól kezdve több alkalommal is távolkeleti vagy latin-amerikai fővárosokban, Szöulban, Limában és Buenos Airesben rendezték.⁵¹

Public History Studies at Vienna. Faculty Center for Transdisciplinary Historical and Cultural Studies, University of Vienna, <https://publichistoryinvienna.com/>. (Letöltve: 2026. 03. 28.); Public History – Universität Hamburg, Fachbereich Geschichte, <https://www.geschichte.uni-hamburg.de/arbeitsbereiche/public-history.html> (Letöltve: 2026. 03. 28.) Az utóbbi központban mesterszakos diplomát is lehet szerezni *public history*ből.

⁵¹ Lásd a Memory Studies Association honlapján a Konferenciák menüpon-tot: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> (Letöltve: 2026. 01. 20.)

A *memory studies* hatása a magyar történetírára – kelet-közép-európai kitekintéssel. Jellegzetes témák és problémakörök

Az egykori szovjet blokk országai az 1990-es évek második felétől kezdve igen fogékonyan reagáltak az emlékezetkutatás új fejleményeire, sőt, idővel ebben a régióban kifejezetten erős hid-főállásai épültek ki a *memory studies*nak.

Ezen országok kutatói ugyanis nem egyszerűen a nyugati tudományosság legújabb divathullámára reagáltak lelkesen akkor, amikor csatlakoztak a *memory studies* művelőinek táborához, hanem ennél sokkal többről volt szó. Egy sajátos és megismételhetetlen történeti szituációban – a kommunista rendszerek összeomlását és a kétpólusú világ megszűnését követően – számos kelet- és kelet-közép-európai történésznek, társadalomtudósnak szolgált segítségére az emlékezetkutatás addigra kiformalódóban lévő fogalmi apparátusa és szemléletmódja. Akkor, amikor e régióban utcák ezrei kaptak új nevet, szobrok tucatjai tűntek el a közterekről akár csak egy-egy városban is, korábban szigorúan titkos archívumok nyíltak meg, azelőtt tiltott vagy betiltott művek, emlékiratok kerülhettek kiadásra, és tömegesen szólalhattak meg korábban hallgatásra ítélt szemtanúk, az emlékezés és emlékezet kérdései, konfliktusai a létező legkézzelfoghatóbb problémává váltak a volt keleti blokk közvéleménye számára. A posztszocialista országokban az 1990-es években friss és élő tapasztalat volt az, hogy hogyan íródik át a hivatalos emlékezet, illetve a társadalmi emlékezet, és mi történik a nyilvános térben egy rendszerváltás alkalmával.

A kelet-közép-európai régió e téren ráadásul bőséges történeti tapasztalatokkal rendelkezett, lévén hogy országai modern kori történelmük során számos forradalmat, ellenforradalmat, puccsot, megszállást, véres vagy vértelen hatalomátvételt voltak kénytelenek megtapasztalni. Ezért is volt nagy a fogékonyság 1990 után – mind a történészek, mind olvasóik részéről – a 20. századi impérium- és rendszerváltások hatásainak elemzése iránt. A múlt átértelmezésének korábbi mintázatait, a nyilvános terek átkódolásának korábbi kísérletei, az emlékezetpolitika egy-

egy korábbi történelmi fordulathoz kötődő, radikális átalakulásai óhatatlanul is párhuzamot mutattak az 1989–1990-es rendszerváltást kísérő – illetve követő – fejleményekkel.

Kelet-Közép-Európa történészeinek, szociológusainak, kultúratudósainak, kisebbségkutatóinak, etnológusainak, politológusainak, irodalmárainak és más humán-, illetve társadalomtudományos szakmák tagjainak tehát jó okuk volt arra, hogy befogadják a *memory studies* elméleti és módszertani újításait, sőt tovább is fejlesszék azokat, és új irányokba bővítsék az emlékezetkutatás tematikai tárházát.

A magyar tudományosság is hamar reagált, szinte azonnal megjelentetve (magyar fordításban) a később programadónak tekintett tanulmányokat és könyveket, vagy legalább azokból szemelvényeket. A *Replika* című folyóirat már 1999-ben tematikus blokkot szentelt az emlékezés politikájának, és ebben a blokkban látott napvilágot magyarul, az eredeti megjelenés után mindössze egy évvel, Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins korábban már említett, sokak által hivatkozási pontnak tekintett tanulmánya is *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig* címmel.⁵² Pierre Nora egyik, az emlékezhelyekről szóló kulcsszövegét szintén 1999-ben közölte először magyarul az *Aetas* című folyóirat K. Horváth Zsolt fordításában.⁵³

Az 1990-es évek végétől kezdtek el nagyobb számban megjeleníteni hazai szerzők tollából, illetve fordításban azok a módszertani, historiográfiai és elméleti írások, amelyek az emlékezet személyes forrásaival, azok kutatásával, a kollektív, illetve a társadalmi emlékezet kérdéseivel, az emlékezetpolitikával és a nyilvános térben megjelenő emlékezettel foglalkoztak. Ezekkel párhuzamosan pedig, mint azt az alább következő tematikus áttekintésből látni fogjuk, az ezredfordulótól kezdve egyre több olyan történeti munka látott napvilágot, melyek szerzői saját kutatási területükön a gyakorlatban alkalmazták a *memory*

⁵² Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig.* (Ford. KULCSÁR Dalma.) *Replika*, 1999/37. 19–43.

⁵³ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között.* I. m.

studies szemléletmódját, illetve ihlette meg témaválasztásukat és kérdésfeltevéseiket a *memory studies* új szakirodalma.

Az emlékezés terei. A nyilvános terek használata és szimbolikája

A nyugati világban Nora és Assmann műveinek megjelenése idején kezdett el érezhetően és nagymértékben nőni az emlékezés helyszíneivel és a nyilvános emlékezet különféle formáival foglalkozó művek száma, amelyeket minden bizonnyal inspirált az ez idő tájt kibontakozó térbeli fordulat hatása is.⁵⁴ Nem sokkal később Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is napvilágot láttak az első ilyen témájú művek. A térbeli fordulat teoretikusai szerint a tér, jelesül a városi tér egyes helyszíneinek az adja a jelentőségét, hogy az emberek valamilyen jelentést tulajdonítanak nekik; a tér fizikai sajátosságaihoz, melyeknek egyébként önmagukban is lehet valamilyen szándékolt szimbolikus, hatalmi, közösségi, szakrális vagy egyéb üzenete, hozzájárul az, hogy az adott tér milyen szerepet tölt be és milyen jelentőségre tesz szert az egyes egyének és közösségek életében. A fizikai elemek és a jelentésadás együttesen hozzák létre a teret; ilyen értelemben beszélt Lucien Febvre a tér „teremtéséről” vagy a tér „létrehozásáról” (*la production de l'espace*).⁵⁵

Az emlékezés és emlékezet iránti kutatói érdeklődés az 1980-as és 1990-es évek fordulójától kezdve ezért egyre erőteljesebben fordult a nyilvános tér és térhasználat – hétköznapi, szimbolikus, ünnepi, rituális stb. térhasználat –, illetve általában a tér és térbeliség mint probléma felé.⁵⁶

⁵⁴ A térbeli fordulatról és a legfontosabb reprezentánsairól lásd: Simon GUNN: The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place. In: Simon GUNN–Robert J. MORRIS (eds.): *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ashgate, Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney, 2001. 1–14.; GYÁNI Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, harmadik folyam, 2007/7. 4–14.

⁵⁵ Henri LEFEBVRE: *La production de l'espace*. [A tér képzése] Éditions Anthropos, Paris, 1974.

⁵⁶ Példáimat terjedelmi okokból az új- és jelenkorral foglalkozó hazai művek körére korlátozom. Az e tanulmányban a későbbiekben hivatkozott számos munkán kívül lásd GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999; GYÁNI Gábor:

A jellegzetes témák közé tartozott például annak tanulmányozása, hogy a történeti emlékezet hogyan manifesztálódik a városi térben vagy akár a földrajzi tájban szobrok, emlékművek, utcanevek és más közterület-, illetve közintézmény-elnevezések formájában. Erre a fajta kutatásra magyar történészek is szívesen vállalkoztak, különösen akkor, ha a kérdésfeltevések nem a mai társadalmak praxisára, hanem korábbi korok emlékműállítási aktusaira, az emlékműrombolások, szobordöntések és -cserék múltbeli példáira,⁵⁷ illetve az utcanévadás korábbi gyakorlatai-

„Térbeli fordulat” és a várostörténet. I. m. – Fontos továbbá megemlíteni a 2000-es évekből azokat a részben geográfus, részben történész szerzőket, akik a történelem- és földrajztudomány megközelítéseit, módszereit ötvözték várostörténeti, településhálózat-történeti, környezet-, illetve gazdaságtörténeti problémák kutatása kapcsán, és akiknél a térbeliség kiemelt szerepet játszik: a teljesség igénye nélkül lásd Beluszky Pál, Győri Róbert, Szilágyi Zsolt, Demeter Gábor és Bán Gergely Károly munkásságát.

⁵⁷ GERÓ András: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc*, 1987/2. 3–27; András GERÓ: *Heroes' Square Budapest: Hungary's History in Stone and Bronze*. Corvina Kiadó, Budapest, 1990; PÖTÖ János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003; PROHÁSZKA László: *Szoborhistoriák. Városháza, Budapest, 2004*; PAPP Gábor (szerk.): *Terekbe írt múlt. Nemzeti és történelmi emlékhelyek Magyarországon*. Nemzeti Örökség Intézete, Budapest, 2014; GYANI Gábor: A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle*, 2013. június 19. Forrás: <https://irodalmiszemle.sk/2013/06/gyani-gabor-a-varos-es-az-imaginarius-toertenelem/> (Letöltve: 2026. 02. 20.); VARGA Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017; FAZEKAS Zsuzsanna: A szocialista ünnepi tér kialakítása az 1950-es évekből Budapesten. *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv* 14. 2019. 171–186.

Az emlékművekről és azok szimbolikájáról, politikai jelentőségéről természetesen művészettörténészek is sokat írtak, gyakran történeti-történeti megközelítésben is. Lásd BOROS Géza: *Emlékművek '56-nak*. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, Budapest, 1997; BOROS Géza: *Emlék / Mű*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001; BOROS Géza: Budapesti emlékmű-metamorfózisok 1989–2000. *Budapesti Negyed*, 2001/2–3. 245–258; KOVALOVSKY Márta: „Bronzba öntött halhatatlan”: A historizmus emlékműszobrászata. In ZADOR Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. MTA, Budapest, 1993. 79–98.; SINKÓ Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1983/4. 185–201.; NÓRA VESZPRÉMI: *Persistent Illusions: Visual Culture and Historical Memory in Interwar Hungary*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2025. Különösen 69–101. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501782329>.

ra⁵⁸ vonatkoztak. E témák kutatása a történettudomány normái szempontjából is teljesen legitim feladatnak számított, ugyanakkor új kérdésfeltevéseket, témákat és megközelítéseket hozott be a történetírói gyakorlatba, és lehetővé tette a történetírók kapcsolódását az emlékezetkutatás nemzetközileg egyre jelentősebbé váló új irányzatához. Egyidejűleg szociológus szerzők is vállalkoztak az emlékműveknek a közelmúlt történelmi eseményeiben játszott szerepének elemzésére.⁵⁹

A térbeliség iránti, az 1990-es években egyre erőteljesebbé váló érdeklődés nem merült ki a szimbolikus tér statikus, maradandó elemeinek értelmezésében, illetve a szoborállítások, -döntések és közterület-elnevezések politikatörténeti háttérének felvázolásában. Hirtelen maguk a közterek is megelevenedtek: nemcsak a terek fizikai változásai és azok szimbolikus dimenziói, hanem az ott zajló események is a figyelem középpontjába kerültek, értve ezen nemcsak az állami reprezentációt, hanem a különféle társadalmi csoportok, politikai erők – gyakran a hatalom akarataival ellentétes – mozgalmait, demonstrációit is.⁶⁰

⁵⁸ Az utcanevekről, közterület-elnevezésekről és szimbolikus jelentőségükről magyar szerzőktől lásd: LÁSZLÓ Andor: A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között. *Múltunk*, 2025/2. 185–186. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.8>; GYÁNI Gábor: A város és az imaginárius történelem. I. m.; ÁGNES ERŐSS: Politics of street names and the reinvention of local heritage in the contested urban space of Oradea. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/4. 353–367. DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.4.6>; SZÍVÓS Erika: Utcanevek és utcanévváltozások. Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: PAPP Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség*. ELTE BTK, Budapest, 2021. 199–216.; LÁSZLÓ Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetiségek lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i2.81>; összehasonlításképp egy Nagyszeben utcaneveiről szóló, a dualizmus korát is érintő, hasonló tanulmány más nemzetiségű szerzőtől: Mihai Stelian Rusu: Sequencing Toponymic Change: A Quantitative Longitudinal Analysis of Street Renaming in Sibiu, Romania. *PLOS One*, 2021/5. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558>; Erika SZÍVÓS: Reinventing Budapest in a Post-Imperial Era: Symbolic Landscapes of the City between the Two World Wars. *Urban History Review/Revue d'histoire urbaine*, 2024/1. 145–175. DOI: <https://doi.org/10.3138/uhr-2023-0023>.

⁵⁹ KOVÁCS Éva: A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990): etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. *Regio*, 2001/1. 68–91.

⁶⁰ E megközelítés példáit lásd például: András GERŐ: *Heroes' Square Budapest*. I. m.; GERŐ András: *Tézerő. A Kossuth tér története*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005; számos közép-európai példát, esettanulmányt vonultat

A statikus tér a társadalomtudós és történész szerzők értelmezésében mozgalmas „küzdőtérre” változott, ahol hivatalos és nem hivatalos ágensek, valamint egymással is rivalizáló csoportok, közösségek szándékai, történelemértelmezései, emlékezeti hagyományai csaptak össze, és ahol folyamatos küzdelem folyt a tér birtoklásáért, valamint azért, hogy e térben ki-kik megjeleníthesse az általa egyedül helyesnek tartott vagy számára fontos emlékezeti hagyomány manifesztumait. Többek közt ezt fejezi ki angolul a *contested space* fogalma: a tér, amiért versengés folyik; a tér, melynek az egyik csoport, ágens stb. általi birtokbavételét más csoportok, ágensek nem fogadják el.⁶¹

A konkrét városi terekről szóló, ekkoriban megjelenő tanulmányok, monográfiák apropóját éppen az adta, hogy történetükön keresztül jól be lehetett mutatni azt, hogy milyen sokrétű egy tér szimbolikus jelentése, és hogy az ott lezajló események, illetve az ott alakot öltő, gyakran egymást kiszorítani igyekvő emlékezeti hagyományok mind újabb és újabb dimenziókat adnak hozzá a tér eredeti szimbolikájához.⁶² Az, hogy egy-egy városi tér sokszorosan szimbolikus jelentéssel telítődjön, és különösen

fel Rudolf JAWORSKI–Peter STACHEL (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Frank & Timme, Berlin, 2007.

⁶¹ A *contested space* sokféle példáját lásd például: Simon GUNN–Robert J. MORRIS (eds.): *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ashgate, Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney, 2001.

⁶² András GERÓ: *Heroes' Square Budapest*. I. m.; GERÓ András: *Tézerő. A Kossuth tér története*. I. m.; BARTHA Diána Gabriella: *Az ország főtere – A Kossuth Lajos tér mint a magyar társadalom kollektív emlékezetének szimbolikus helyszíne és annak változásai 1867-től 1918-ig*. In: Uő (szerk.): *A társadalom tükrében*. Eötvös Collegium Társadalomtudományi Műhelye, Budapest, 2018. 9–37.; FLEISZ János: *A Szent László tértől az Egyesülés teréig: Nagyvárad mai főtere mint a szimbólumok harcának fontos területe. Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* 14. 2019. 115–142. A fentiekkel párhuzamba állítható más, közép-európai munkák, melyek hasonló szemszögből hasonló jelentőségű terekre koncentrálnak: Zdeněk HOJDA: *Der Wenzelsplatz in Prag – Bühne moderner tschechischen Geschichte*. In: Rudolf JAWORSKI–Peter STACHEL (Hrsg.): I. m. 108–111.; Josip HRGOVIĆ: *Orte der Erinnerung und das Problem der Gegenerinnerung. Der Platz der Opfer des Faschismus in Zagreb*. In: Uo. 115–130; Elena MANNOVÁ: *Von Maria Theresia zum Schönen Náci: Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava*. In: Uo. 203–216.; Bernadette REINHOLD: „...der nach mir benannte Stalinplatz”. Zur politischen Repräsentation auf Wiener Plätzen. In: Uo. 77–100.

jelentőssé váljon, nemcsak az ott zajló megemlékezések céljának és üzeneteinek köszönhető, hanem a megelőző száz-százötven évben ott lezajlott korszakos politikai események, tömegmegmozdulások, tüntetések, gyászünnepek, kommemoratív aktusok *emlékezetének* is.⁶³ Ebből a szempontból különös jelentőséggel bírnak azok a nagyobb terek – például az imént hivatkozott tanulmányok témájául szolgáló budapesti Hősök tere és Kossuth tér, ahogyan a szomszédos országok ezekkel párhuzamba állítható terei, például a prágai Vencel tér vagy a bécsi Heldenplatz is –, ahol számos alkalommal került sor korszakfordító eseményekre és tömegtüntetésekre; de lokálisan ugyanekkor a jelentősége más, kisebb városok főtereinek is.

A múltbeli politikai kultuszok, nagygyűlések, ünnepek és rituálék, illetve más jellegű ünnepi alkalmak – például felvonulások, körmenetek, híres személyiségek temetései – térbeli megjelenése és térbeli aspektusai, például a díszletek, a városi terek tartós vagy átmeneti átalakítása ünnepi alkalmak céljára szintén kedvelt témává vált a történészek körében.⁶⁴ E munkák-

⁶³ Egyes terek halmozottan, sokszorosan szimbolikus jelentőségéről lásd (főként közép-európai példákra összpontosítva): Erika SZÍVÓS: *Orte der Erinnerung, Plätze des Protests: Gedächtnis und politische Aktionen im städtischen Raum Budapests in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: Máté TAMÁSKA-Barbara RIEF VERNAY (Hrsg.): *Wien-Budapest. Stadträume des 20. Jahrhunderts im Vergleich*. Praesens Verlag, Wien, 2020. 513–536.

⁶⁴ Az újkori Közép-Európa, közelebbről a Habsburg Monarchia nyilvános ünnepeiről és megemlékezéseiről lásd például: Nancy M. WINGFIELD: *Staging the Past: the Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2005.

Hazai példák a nyilvános ünnepek, emlékezeti kultuszok történészi feldolgozására, gyakran a térbeli dimenziók kidomborításával, időrendben, ismét csak a teljesség igénye nélkül: ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002; Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004; FAZEKAS Zsuzsanna: *Társadalmi kategorizáció és reprezentáció a Rákosi-korszak ünnepein*. *Zemléni Múzsza*, 2018/1. Forrás: <https://zemlenimuzsa.hu/latoter/fazekas-zsuzsanna-tarsadalmi-kategorizacio-es-reprezentacio-a-rakosi-korszak-unnepein/> (Letöltve: 2026. 03. 29.); LUKÁCS Anikó: A Szent István-ünnep idegenforgalmi kiaknázása a fővárosban a két világháború között. In: SZÍVÓS Erika-VERESS Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának kötete. Budapest, Hajnal István Kör

ban a kultuszoknak, ünnepeknek nagyon gyakran éppen az emlékezeti dimenzióira esik a hangsúly.

Az egyes országokban nemzeti ünnepé vált történelmi események körül kialakuló kultuszok, a kultuszok változó tartalma és hangsúlyai, vagy éppen ezen ünnepek megtartásának tilalma szintén számos tanulmányt ihlettek Magyarországon. Például 1848 megünneplésének, emlékeztének időben változó formáiról, az 1848-as forradalom szimbolikájáról, jelentéséről és mozgósító erejéről több tanulmány és kötet is jelent meg az ezredfordulón, szinte egy időben (nyilván nem függetlenül az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulójától).⁶⁵ A magyar nemzeti ünnepek változó politikai kontextusáról és szimbolikus jelentéseiről néhány éve egy összefoglaló monográfia is született, amely saját önmeghatározása szerint „útikalauz” a magyar nemzeti ünnepkör történetéhez.⁶⁶ A kelet-közép-európai országok egymással párhuzamba állítható történelmi kulcseseményeinek emlékezete, illetve a régió országainak közös emlékezhelyei is több munkát ihlettek.⁶⁷ Azt mondhatjuk tehát, hogy az emlékezés szó szerinti helyszínei mellett a norai értelemben vett emlékezhelyek is számtalanszor váltak történelmi tanulmányok, monográfiák tárgyává.

Társadalomtörténeti Egyesület, 2020. 95–104.; A szocialista korszakra: TURÓCZI Márk: Emlékművek emlékek nélkül. Kísérletek a „három tavasz” emlékezetpolitikai konstrukciójának formába öntésére In: Uo. 122–141.

⁶⁵ GERŐ András: *Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998; GYARMATI György: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Paginarum Kiadó, Budapest, 1998; FEISCHMIDT Margit–ROGERS BRUBAKER: Az emlékezés politikája. Az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika*, 1999/37. 67–88.; KOVÁCS Éva: A terek és a szobrok emlékezete. I. m.; később továbbá GERŐ András: A nemzet születésnapja, március 15-ike. In: Uo: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. PolgART Kiadó, Budapest, 2004. 163–180.

⁶⁶ GYARMATI György: *Az emlékezet metamorfózisa ünnepeken, hétköznapokon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023.

⁶⁷ Lásd MÉSZÁROS Andor: Az emlékezet terei (1956, 1968, 1981). In: MÉSZÁROS Andor–KISS Gy. Csaba (szerk.): *Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1981*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 2020. 77–88.; MÉSZÁROS Andor–KISS Gy. Csaba (szerk.): *Szent Adalberttől a Budapest–Varsó vasútig: Közös visegrádi emlékezhelyek*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 2023.

Kelet-Közép-Európa (többnemzetiségű) városainak történelme: emlékezet és emlékezés az identitásépítés szolgálatában

A városi terek birtoklásáért folyó versengés (*contested space*) koncepciója, valamint a kollektív emlékezet identitásképző erőként való értelmezése különösen jól alkalmazhatónak bizonyult akkor, amikor történészek a nemzetiségileg és felekezetiileg vegyes városok tereit és az ott élő közösségek nyilvános térhasználatát elemezték a múltban és a jelenben.⁶⁸ Mivel Kelet-Közép-Európában számtalan ilyen város található, 1945 előtt, illetve a korábbi évszázadokban pedig még jellemzőbb volt a vegyes jelleg, e régióban különösen sok olyan monográfia és tanulmány született, melyek egy-egy város kapcsán a versengő közösségek, emlékezeti hagyományok és identitások témáját helyezték a fókuszba – vagy érvényesítették ezt a szempontot akkor is, ha egyébként történetileg ugyanekkora figyelmet szenteltek a multietnikus és multikonfesszionális együttélés organikus jellegének, a kulturális kölcsönhatásoknak, a többes identitásoknak és a hibriditásnak.⁶⁹ Mindezek mögött Magyarországon ott

⁶⁸ Lásd például Aleksander LUPIENKO–Jaroslav IRA–Anna KOBYLŃSKA (eds.): *Urban Communities and Memories in East-Central Europe in the Modern Age*. Routledge, London, 2025. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781032703206>. A megközelítés komparatív példáit lásd: Simon GUNN–Robert MORRIS (szerk.): I. m. Tágabb megközelítésben hasznos elméleti és komparatív keretet kínál Stefan BERGER–Chris LORENZ: *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. New York, Palgrave Macmillan, 2008.

⁶⁹ Ez a szempont ma már úgyszólván kötelező elem minden olyan városmonográfiánál és várostörténeti munkánál, amely multietnikus (vagy korábbi története során multietnikus) településről szól. Lásd például: FRIED Ilona: *Emlékek városa, Fiume*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004; Markian PROKOPOVYCH: *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2009. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wq2kn>; Aleksander LUPIENKO: The City as a National Work of Art: Modernity and Nation Building in Fin-de-Siècle Lviv. *Urban History*, 2021/4. 663–683. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0963926820000589>; Gary B. COHEN: Cultural Crossings in Prague, 1900: Scenes from Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook 2014*. 1–30. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237813000593>; EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016; Ágnes ERŐSS–Péter TÁTRAI: Ethnic Features of Symbolic Appropriation of Public Space in Changing Geopolitical

munkált a kisebbségkutatás 1990 utáni fellendülése, az etnikai és más kisebbségek történeti, illetve társadalomtudományos kutatása iránti érdeklődés felerősödése is.

Mindez átvezet a *memory studies* egy következő, hangsúlyos kérdésköréhez: a problematikus emlékezet témájához.

A problematikus emlékezet

A problematikus emlékezet jelenséggöre nem korlátozódott kizárólag a volt keleti blokk országaira, és nem korlátozódott Európára sem. A versengő múltértelmezések problémája a *memory studies* körébe sorolható nyugat-európai és észak-amerikai munkákban is tematizálódott, az ottani közéletéről és nyilvánosságról nem is beszélve. A nyugati világ egykori gyarmattartó, illetve birodalomépítő országainak hagyományos emlékezeti kánonjait a posztkoloniális elmélet irányából érték nagy kihívások. A második 2000-es évtizedben jelentkező, Black Lives Matter nevű társadalmi mozgalom pedig a nyugati világ korábbi hőseinek, jeles történelmi személyiségeinek egész panteonját kérdőjelezte meg, és döntötte le ezeket a neves személyiségeket a piederstárlól – néha átvitt értelemben, néha viszont szó szerint is.⁷⁰ A posztkoloniális megközelítést Kelet-Közép-Európában is alkalmazták a történészek és társadalomtudósok, a nagyhatalmi függést és kiszolgáltatottságot, illetve egy-egy országnak, területnek egy nagyobb birodalmon belüli periférikus és egyenlőtlen helyzetét, gazdasági potenciáljának, természeti és humán erőforrásainak kizsákmányolását ragadva meg ezáltal.

Európában a problematikus emlékezet működésének paradigmatisztikus példájává a második világháború utáni Németország és az ottani nemzeti tudat, illetve múltértelmezés

Frames: The Case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2010/1. 51–68.; ERŐSS Ágnes: *Hatalomváltó terek – Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024; Catherine HOREL: *Multicultural Cities of the Habsburg Empire, 1880–1914*. CEU Press, Budapest–New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003720874>.

⁷⁰ Erről lásd: Christiana ABRAHAM: *Toppled Monuments and Black Lives Matter: Race, Gender, and Decolonization in the Public Space. An Interview with Charmaine A. Nelson*. *Atlantis*, 2021/1. DOI: <https://doi.org/10.7202/1082012ar>.

vált. Németországban 1945 után, különösen az 1960-as évekkel kezdődően minden más országnál központibb probléma volt a múlttal való szembenézés – konkrétan a náci múlttal és Németországnak a második világháborúban és a holokausztban játszott szerepével való szembenézés – motívuma. Ennek történeti ívét jól ragadta meg a brit történész, Mary Fulbrook, aki több munkájában elemezte az 1945 és az 1990-es évek közötti reakciókat, a német történészvitákat, a széles közvélemény bevonódását a múltértelmezés körüli összecsapásokba, valamint azt, hogy az NDK-ban, az NSZK-ban, majd 1990 után az újraegyesült Németországban milyen módon hatott a nemzeti identitásra a történelmi felelősséggel való szembenézés.⁷¹ Aleida Assmann a specifikusan német lelkiismereti problémákat tágabb, európai kontextusba helyezve írt a műtfeldolgozás feladatáról és dilemmáiról.⁷²

A problematikus emlékezet, a műtfeldolgozás konfliktusos folyamata jellemző volt továbbá minden olyan országra a 20. század utolsó évtizedeiben – s jellemző maradt az ezredforduló után is –, amely a második világháború után német megszállás alá került, vagy amelyet a náci Németország annektált, Norvégiától Franciaországon és a Benelux Államokon át Ausztriáig. Ezen országokban természetesen nem ez a történeti szituáció volt az egyetlen, amely felvetette a múlttal való szembenézés dilemmáit, de ez volt az, amely a leghevesebb vitákat generálta a történészszakmában és a közvéleményben, hiszen szinte minden esetben felvetődtek a kollaboráció, a megszállókkal való egykori lakossági és hatósági együttműködés vagy az elmaradt ellenállás problémái. A kiújuló vitákban gyakran megkérdőjeleződtek az 1945 után kialakított, az áldozatiságra és a bátor ellenállásra koncentrááló korábbi történelemértelmezések, melyek évtizedeken át a hi-

⁷¹ Mary FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001; BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995; a kérdéskörrel a *memory studies* egyik alapítójának tolálából lásd továbbá: Jeffrey K. OLICK: *The Sins of the Fathers: Germany, Memory, Method*. Chicago University Press, Chicago, 2016. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226386522.001.0001>.

⁷² Aleida ASSMANN: *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Erinnerungspolitik*. C. H. Beck, München, 2006.

vatalos narratíva szerepét töltötték be ezekben az országokban. Más országokban – például Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban – az egykori hazai diktatúrák, autoriter rendszerek korszakai vetettek fel hasonló problémákat, ahogy az azokat megelőző polgárháborúk (például az 1936–1939-es spanyol és az 1946–1949-es görög polgárháború) emlékezetének utólagos feldolgozása is súlyos konfliktusokkal volt terhes.

A rossz emlékü történeti korszakok emlékezetének egyik legzetes dilemmája az utókor számára, hogy mi történjék azzal az épített örökséggel, illetve azokkal a helyszínekkel, melyek például egy diktatúra kultuszaihoz, kegyetlen hatalomgyakorlási módszereihez, bűneihez kötődnek. Sharon MacDonald használta ezzel kapcsolatban a nehéz örökség (*difficult heritage*) kifejezést,⁷³ mely mára ebben a formában intézményesült az örökségtanulmányok területén.⁷⁴ A muzeológiában is lényeges kérdés, hogy a nehezen feldolgozható eseményeket és sötét korszakokat hogyan kell és lehet bemutatni a múzeumlátogatóknak.⁷⁵

A kettő kombinációját jelentheti a látogató- és oktatási központokként is működő emlékhelyek rendszere, amelyeknek Németországban például komoly, jól kiépített hálózata van (*Mahnmaier und Lernorte*). Ennek persze előfeltétele, hogy a szövetségi állam és az egyes tartományok is támogassák a múlttal való szembenézést és jelentős összegeket fordítsanak a lakosság, különösen a fiatal generációk tájékoztatására, a náci múlt megismertetésére.⁷⁶

A problematikus emlékezet jelensége Kelet-Közép-Európában – e régió turbulens modern kori történelme miatt – még inkább jellemző volt. Ez összefüggött azzal, hogy a régió országai gyak-

⁷³ Sharon MACDONALD: *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge, London, 2008.

⁷⁴ Lásd például Agiatis BENARDOU–Anna Maria DROUMPOUKI (eds.): *Difficult Heritage and Immersive Experiences*. Routledge, London, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003200659>.

⁷⁵ Lásd például Maria M. DELGADO–Michal KOBIALKA–Bryce LEASE: *Staging Difficult Pasts. Transnational Memory, Theatres, and Museums*. Routledge, London, 2024. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003315827>.

⁷⁶ Lásd: <https://www.orte-der-erinnerung.de/en/> (Letöltve: 2026. 04. 29.)

ran váltak nagyhatalmi ambíciók áldozatává, szolgáltak ki nagyhatalmi törekvéseket, vagy dédelgettek maguk is birodalmi ambíciókat; ebből következően e területek gyakran cseréltek gazdát és az államalakulatok gyakrabban változtak, mint Nyugat-Európában, s a politikai rendszerek diszkontinuitása is jóval nagyobb mértékű volt. A változó, időről időre radikálisan átalakuló állami keretekhez való alkalmazkodás, az egyes társadalmak és egyének változó uralmi konstellációkban tanúsított magatartása a történelmi emlékezet szempontjából éppolyan problematikusnak bizonyulhatott utólag, mint a régió egyes országainak egymás rovására történő területszerző törekvései és az impériumváltást vagy katonai megszállást kísérő jogfosztás, üldöz(tet)és és fizikai agresszió.

Az ilyen jellegű történelmi sérelmek gyakran mérgezték meg a szomszédos országok viszonyát Közép- és Kelet-Európában, az pedig, hogy a sérelmek és traumák kibeszélése, tematizálása és kutatása a szocializmusban, a „baráti országok” egymással fenntartandó jó kapcsolatai érdekében és az internacionalizmus ideológiájának jegyében tiltott volt, hosszú időre ellehetetlenítette a műtfeldolgozást. Amikor pedig a történelmi tabuk 1990 után újra tematizálódhattak, a kölcsönös megbékélés helyett gyakran a régi sérelmek lángoltak fel, és a feldolgozatlan konfliktusok az újnacionalista mozgalmaknak, pártoknak és populista politikusaiknak szolgáltattak muníciót.

Az államszocialista korszakban az elhallgatás és tabusítás nemcsak az ellentmondásos történelmi időszakok árnyaltabb megértését tette lehetetlenné és az adott ország vagy annak jelentős csoportjai által elszenvedett kollektív traumák kibeszélését nehezítette meg vagy lehetetlenítette el,⁷⁷ hanem a hatalom önlegitimációjával ellentétes történeti eseményekre való méltó megemlékezést is. Ennek pregnáns példája Magyarország esetében az 1956-os forradalom eseményeit övező hallgatás, illetve az eseményeket és okaikat súlyosan eltorzító narratívák az 1956

⁷⁷ Egy, e problémáknak szentelt teljes kötet: BÖGRE Zsuzsanna–KESZEI András–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

utáni hivatalos emlékezetpolitikában. Az a kérdés, hogy ez a politika „kollektív amnéziát” idézett-e elő a társadalomban, vagy pedig az egyéni, családi és közösségi emlékezetben – már csak a forradalom leverésének sokakat érintő, súlyos következményei miatt is – éles emlékei maradtak meg a forradalomnak, szögesen eltérő interpretációkat eredményezett.⁷⁸ A rendszerváltás utáni évtizedekben pedig immáron történészi kutatási problémaként fogalmazódott meg az is, hogy hogyan értékelődött át 1956 emlékezete 1989-ben, illetve azután.⁷⁹

Egyes szerzők azonban Magyarországon már a 2000-es évek elején figyelmeztettek a trauma szó reflektálatlan használatának veszélyeire⁸⁰ és arra, hogy a trauma mint értelmezési keret egyre inkább eluralkodik nemcsak a történetírásban és a társadalomtudományokban, hanem a közgondolkodásban is. Kovács Éva

⁷⁸ GYÖRGY Péter: *A néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956–1989-ben. (A régmúlttól az örökségig.)* Magvető Kiadó, Budapest, 2000; vele szemben GYÁNI Gábor: '56 ellentmondásos emlékezete. In: BARTHA Elek–KEMÉNYFI Róbert–MARINKA Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban.* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2009. 78–85.; átdolgozva, újraközölve: In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű(mű).* I. m. 230–242. Lásd továbbá GYÁNI Gábor: Emlékezeti kánonok, emlékező közösségek. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 195–200.; KÖRÖSI Zsuzsa–MOLNÁR Adrienn: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

⁷⁹ SZEKÉR Nóra: Ellenforradalom, népfelkelés, nemzeti megbékélés: Az MSZMP és az 1956-os események újraértékelése a rendszerváltozás során. *Századvég*, 2021/4. 47–61. Az emlékezetpolitikai fordulat(ok) korai történészi krónikáját lásd: ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon, Budapest, 2003. Elméletileg igényes, új kutatási eredményekre is építő elemzés 1956 emlékezetének időben változó kereteiről és formáiról, az 1968-as prágai tavasz emlékezetével való összehasonlításban Yushi FENG: *Repressed, Remembered, Recycled: Socialist Memory and the Making of National Identities in Hungary and Czechoslovakia, 1956–1968–1989.* Master's thesis. ELTE BTK, 2026.

⁸⁰ Ellenpélda, a trauma fogalmának és a traumatikus emlékezet problémájának elméleti igényességű, a lélektani és társadalomtudományos megközelítéseket egyaránt megjelenítő feldolgozása: KESZAI András: Jelentés, törés, identitás. In: BÖGRE Zsuzsanna–KESZAI András–Ö. KOVÁCS József (szerk.): I. m. 11–35. Hasonlóan fontos, a kulturálistrauma-elméletekre reflektáló írás: GYÁNI Gábor: Kulturális trauma: adott vagy teremtet? In: DÁNÉL Mónika–FODOR Péter–L. VARGA Péter (szerk.): *Esemény, trauma, nyilvánosság.* Ráció Kiadó, Budapest, 2012. 38–57.

2015-ben úgy látta, hogy míg az 1990-es évek történelem- és társadalomszemléletében az identitás fogalma játszott kulcsszerepet, a 2000-es években a trauma fogalma lépett ennek helyébe.⁸¹ Kovács Trianon példáján mutatta be, hogy mit jelent az, amikor egy korszakos jelentőségű történelmi esemény a nemzet kollektív traumájaként tematizálódik a politikai közbeszédben, a közgondolkodásban, sőt, a történeti diskurzusban is. Ez az emlékezeti paradigma azt feltételezi, hogy az adott történelmi esemény és utóhatásai nemcsak azok számára jelentettek traumát, akik annak idején kortársként átélték, hanem a leszármazottak generációinak számára is. A trauma, illetve annak öröksége eszerint közösséget összetartó erővé, generációkkal később is élő sérelemmé és alapvető vonatkoztatási ponttá válik. Kovács és más elemzők figyelmeztetnek azonban arra, hogy egy történelmi esemény ilyen szerepbe emelése gyakran felülről (is) gerjesztett folyamat; azaz egy államilag meghirdetett történelempolitika internalizálódik s válik egyéneket, lokális vagy annál nagyobb közösségek emlékezeti kultúrájának részévé.⁸² Ez azonban természetesen csak akkor lehetséges, ha a sérelem- vagy traumanarratíva iránt van valódi társadalmi fogékonyság;⁸³ például azért, mert a korábbi rendszer nem tette lehetővé a veszteség érzetének tematizálását, sőt, az 1990 utáni kormányok sem, holott ennek megélésére és nyilvános kifejezésére élt az igény a társadalomban. A Trianon-kultuszt elemezve egy másik elemző, Feischmidt Margit arra a következtetésre jutott, hogy a meglévő társadalmi igényt a 2000-es években eleinte jellemzően ellenzékben lévő jobboldali politikai mozgalmak, társadalmi szervezetek katalizálták és csatornázták be, sikeresen teremtve meg a megemlékező rítusokat, s ápolva a nemzeti trauma, veszteség, áldozatiság kultuszát, míg végül a 2010-ben kormányra kerülő politikai erők – részben meggyőződésből, részben azért, hogy a radikális jobboldalai ellenzék vi-

⁸¹ KOVÁCS Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/59. 84.

⁸² GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 22.

⁸³ Erről lásd például FEISCHMIDT Margit: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: Uó (szerk.): *Nemzet a mindennapokban*. L'Harmattan Kiadó–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 51–81.

torlájából kifogják a szelet – magukévá tették ezt a programot és hivatalos emlékezetpolitika rangjára emelték.⁸⁴ Hasonló mintázatok, más történelmi eseményekkel a fókuszban, más kelet-közép-európai országokban is megfigyelhetők.

Az (újra és újra) átértékelt múlt

A múlt átértékelésének igénye a korábbi tiltások, tabuk, torzítások és elfojtások miatt Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is elemi erővel jelentkezett az 1989–1990-es rendszerváltás során, sőt, ezek az igények maguk is a rendszerváltás katalizátoraiként működtek. A múlt átértékelésének szándéka azonban nem korlátozódott a rendszerváltás körüli egy-két átmeneti évre, hanem hosszabb folyamatnak bizonyult, melyet a mindenkori politikai igények és szándékok is alakítottak. Kiváltképpen jellemzőek voltak a korábbi tabukra adott ellenreakciók: például új hősök, új emlékművek, új emlénapok beiktatása, korábban elítélt történelmi személyiségek és csoportok rehabilitálása.

Az állami ünneppé vagy nemzeti emléknappá nyilvánítás mindig emlékezetpolitikai fordulatot kodifikál. Ebben a szellemben mondta ki törvény Magyarországon 1990-ben azt, hogy október 23-át, az 1956. októberi forradalom és szabadságharc kitörésének évfordulóját nemzeti ünnepnappá teszi; 2010-ben pedig azt, hogy „az Országgyűlés június 4-ét, az 1920. évi trianoni békediktátum napját a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánítja”.⁸⁵ Más esetekben a parlamenti döntés arra utal, hogy az adott állam immáron nem pusztán egy kisebbség vagy társadalmi csoport tragédiájának tekinti azt a tragédiát, ami azzal a csoporttal történt, hanem a nemzeti történelem részévé és az egész nemzet közös ügyévé avatja azt, amire emlékezni a nemzet minden tagja számára kötelesség. Ilyen szándékkal nyilvánította Magyarországon az Országgyűlés a kommunizmus áldozatainak emléknapjává február 26-át (2000-ben), a holokausztt magyaror-

⁸⁴ Uo. 67–75.

⁸⁵ A törvény szövegét idézi, valamint megszületésének politikai és egyéb kontextusát alaposan elemzi FEISCHMIDT Margit: I. m. 59–61.

szági áldozatainak emléknapijává április 16-át (szintén 2000-ben; az első emléknapot 2001-ben tartották), és a németek kitelepítésének emléknapijává január 19-ét (2012-ben; az első emléknapijára 2013-ban került sor).⁸⁶ A nemzetközi emléknapiok dátumától való tudatos eltérés többféle üzenetet is hordoz: egyrészt az adott eseménysor hazai specifikumait domborítja ki; másrészt a saját történelem részeként tematizálja az eseménysort; harmadrészt azt érzékelteti ezzel, hogy az adott emléknapi nem egy internacionális, a saját országra kívülről rákényszerített emlékezeti gesztus, hanem egy olyan mementó, ami a hazai lakosságot kell hogy emlékeztetse, a múlttal való szembenézésre készítse.

Ugyanakkor a múlttal való viszonyt tekintve sem Magyarországon, sem másutt Kelet-Közép-Európában nem alakult ki konszenzus 1990 után. Az egymással rivalizáló politikai mozgalmak, pártok történelemértelmezései éppúgy radikálisan eltérhettek egymástól, mint az egymást követő kormányzati ciklusokban vallott hivatalos értékek és az egymást váltó kormányok által érvényesíteni kívánt „történelempolitika”. (Ez utóbbi kifejezés, amint arra Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet, eleve baljós kicsengésű, hiszen nyíltan kifejezi azt, hogy a mindenkor-i politika igényt tart a történelem kisajátítására, és bele kíván szólni a történelemről szóló diskurzusok alakításába).⁸⁷ A történészszakma tagjai mellett a tágabb közvélemény számos képviselője is vehemensen vetette bele magát a nemzeti történelem problematikus fejezetei körül zajló vitákba, amire a digitális nyilvánosság fórumainak sokasodása a 2000-es években amúgy is egyre több lehetőséget kínált. Mindezek miatt Európa keletebbi régióiban – vagy e régiók kapcsán – gyakran használták és használják ma is az emlékezháborúk (*memory wars*) kifejezést.⁸⁸ Az

⁸⁶ Lásd erről a *Múltunk* e lapszámában: MÁRKUS Beáta: Egy „magyar tragédia” genezise – „Gulág”, Gupvi, „malenkij robot”. *Múltunk*, 2026/1. 167–197. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.5>.

⁸⁷ Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 21.

⁸⁸ Lásd Andriy PORTNOV: Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010). In: Uilleam BLACKER–Alexander ETKIND–Julie FEDOR (eds.): *Memory and Theory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, New York, 2013. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137322067_12; Nikolay KOPOSOV: *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. *New Studies in European*

e rész elején említett új hősök, új emléknapok, új emlékművek és a kánonba újonnan beemelt, 1989-ig tiltólistán szereplő személyiségek, szerzők, politikusok korántsem élveztek teljes konszenzust, és gyakran előfordult, hogy az egyik mozgalom, párt, pártszövetség és támogatói által kialakítani kívánt új emlékezeti kánon más pártok, mozgalmak és a társadalom más csoportjai részéről heves ellenállást váltott ki. Magyarországon ilyen jellegű vitákat váltottak ki például a több városban megjelenő Horthy Miklós-emlékművek, Budapest XII. kerületében a Turul-emlékmű, a Sorsok Háza-projekt, vagy Wass Albert beemelése a magyar irodalom tantárgy középiskolai tantervébe.

A múlt átértékelése mint történelmi probléma: emlékezeti rezsimváltások a 19. és 20. századi Magyarországon, és kutatásuk

Sajátosan történelmi feladat annak feltárása, hogy egy-egy imperium- vagy rendszerváltás nyomán hogy alakul át a megelőző korszakok, illetve korszakos történelmi események emlékezete a későbbi periódus(ok)ban. A közterek, emlékezhelyek, ünnepek és megemlékezések kapcsán érintőlegesen már volt ugyan szó a problémáról, de érdemes részletesebben utalni annak a hazai irodalomnak néhány reprezentánsára is, amely kifejezetten erre fókuszál.

A megközelítések sokfélék. A történész vagy arra kíváncsi, hogy egy általa vizsgált rendszer legitimációját hogyan szolgálja az emlékezet(politika): egy későbbi korszak domináns diskurzusa – illetve valamely diskurzusa – hogyan bélyegez meg egy korábbi eseménysort, rendszert saját ellentétéként, vagy épp ellenkezőleg: hogyan idealizál egy korábbi rendszert saját előzményeként és hatalmi törekvései, ideológiája alátámasztásaként. A magyar Tanácsköztársaság későbbi emlékezete mindkettőre

History. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108304047>. Koposov könyvében kitér Kelet-Európára, míg egyéb fejezetei azt is egyértelművé teszik, hogy az „emlékezháborúk” hevesége nem csak Közép- és Kelet-Európa sajátja, és az emlékezet hivatalos normáit mindenütt törvények szabják meg. Lásd a *Memory Laws in Western Europe* és a *Memory Laws in Eastern Europe* című fejezeteket: 60–125. és 126–176.

jó példa lehet.⁸⁹ A Tanácsköztársaság saját emlékezetpolitikája, azaz a kommün százharminchárom napos fennállása alatt felépített emlékezeti rezsím is ugyanígy sajátította ki a magyar (és egyetemes) történelem azon jeles személyiségeit, akiket a kommün saját ideológiája szempontjából fontosnak ítelt.⁹⁰

Egy másik fajta megközelítésmód arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy korábbi eseménysor vagy korszak hogyan jelenik meg a későbbi személyes (de adott esetben kiadásra szánt) forrásokban, például az emlékirat-irodalomban. A gazdag emlékirat-irodalom elemzése az Osztrák–Magyar Monarchia emlékezetének és felbomlásának megértése szempontjából kulcsfontosságú,⁹¹ de a Tanácsköztársaság emlékezetének is van ilyen dimenziója. Nagyszámú visszaemlékezés egyidejű elemzése nagy valószínűséggel képes kirajzolni egyfajta generációs emlékezeti kultúrát.

Ha egy kötet vagy különszám fókuszában az első vagy a második világháború emlékezete áll, akkor a cél éppen a nézőpontok és kérdések sokféleségének megjelenítése.⁹²

A példák sorát természetesen hosszan lehetne folytatni, számos magyar történeti munkát hivatkozva, hiszen ilyen értelem-

⁸⁹ CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019; CSUNDERLIK Péter: *A „vörös tatárjárás”. A Magyarországi Tanácsköztársaság Horthy-kori emlékezete (1919–1944).* Napvilág Kiadó, Budapest, 2025; APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.

⁹⁰ VÖRÖS Boldizsár: I. m.

⁹¹ ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.

⁹² Lásd a *Múltunk* egy különszámát: *Memory and Memorialization of World War I in Eastern and South-Eastern Europe.* Ed. Gábor EGRY. *Múltunk*, 2016. Special Issue; Gábor EGRY–Róbert TAKÁCS: *Pieces from the puzzle of the memory of WWI in Central and Eastern Europe.* In: Uo. 154–168.; a különszámban magyar történelemtől lásd: András JOÓ: *The Origins and Legacy of World War I. An Austro-Hungarian Perspective.* Uo. 33–57. Lásd továbbá GYÁNI Gábor: *Az I. világháború emlékezete.* In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű(mű)* I. m. 152–185. Tamás BEZSENYI–András LÉNÁRT: *The Legacy of World War II and Belated Justice in the Hungarian Films of the Kádár Era.* *Hungarian Historical Review*, 2017/2. 300–327. (Thematic Issue: *Historical Traumas in Post-War Hungary: Legacies and Representations of Genocide and Dictatorship*).

ben mindennek lehet emlékezete egy későbbi korban vagy az aktuális jelenben: nemcsak a fent említett eseményeknek, hanem az 1848–1949-es forradalomnak és szabadságharcnak, az 1918. évi őszirozsás forradalomnak, a holokausztnak, a Don-kanyarban elszenvedett vereségnek, Budapest második világháborús ostromának, az 1945 utáni kitelepítéseknek, az államosításoknak, a tétesítésnek, a kivándorlásnak, 1956-nak – de ezeknél kevésbé drámai, hosszabb időtartamú átalakulásoknak is. E rövid rész célja legfőképpen az volt, hogy jelezze: a magyar történetírásban nemcsak a magyar történelem eseményeinek és folyamatainak története, hanem azok utóélete, *emlékezettörténete* is a fontos és feltárandó kérdések közé tartozik.

A holokauszt emlékezete

A fentebb említett elemek – problematikus, illetve konfliktusos emlékezet, tabuk, elhallgatás és azok oldódása, történelmi traumák és traumanarratívák, a múlt újraértékelése és az emlékezetháborúk – kivétel nélkül részei a holokauszt emlékezettörténetének Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is. Ebben a régióban az európai emlékezeti rezsimek átalakulásával időben egybeesett az a folyamat, melynek során a korábbi tudomány- és emlékezetpolitikai korlátok fokozatos megszűnésével megkezdődött a holokauszt szisztematikus kutatása. E folyamat valójában már az 1980-as években, a kommunista rendszerek összeomlása előtt megindult, akkor, amikor a zsidósággal kapcsolatos identitáskérdések újra nagyobb nyilvánosságot kaphattak, és egyre több olyan könyv, tanulmánykötet jelenhetett meg, mely a zsidóság történetét tárgyalta. Addig kiadatlan naplók, visszaemlékezések megjelentetése is hozzájárult e történelem megértéséhez. A kilencvenes években azután még inkább elhárultak az akadályok mind a feltáró munka, mind pedig a holokauszt tragédiájának a nagy nyilvánossággal való megismertetése előtt.

Az elmúlt harmincöt évben a kelet-közép-európai holokauszt-emlékezet kutatása egy korábban marginális témából központi, hangsúlyos területté vált. A jellemző kérdésfelvetések közé tarto-

zik, hogy az államszocialista korszakban mennyire hanyagolták el vagy marginalizálták a holokaust emlékezetét;⁹³ fontos téma továbbá a pártállami korszak antifasiszta narratíváiból – melyek általánosságban „a fasizmus áldozatairól” szóltak, többnyire homályba borítva ezzel a holokaust zsidó elszenvedőinek saját sorsélményét – az 1990 utáni nacionalista emlékezetpolitikába való átmenet elemzése, és annak feltárása, hogy ez a folyamat hogyan befolyásolta a holokauszthoz való viszonyt; azaz például milyen mértékben azonosul ma a holokausztra való emlékezés kötelességével egy ország társadalma.⁹⁴ Központi kutatási probléma a helyi lakosság és a helyi hatóságok szerepe a holokausztnak a bűnrészesség kérdése, illetve azoknak a magatartásformáknak a megjelenítése, amelyek spektruma a megszálló hatalommal való kollaborációtól a közömbösségen át az üldözötteknek nyújtott segítségig terjedt), továbbá az a kérdés, hogy ezzel a közvélemény, valamint az 1990-es és 2000-es évek hivatalos emlékezetpolitikája mennyire képes szembenézni.⁹⁵

A holokaust történetileg változó emlékezetét tárgyaló munkák további fontos témája volt az elmúlt két évtizedben az emlékezet „európaiasítása”, azaz a régióbeli országok igazodása az

⁹³ Klas-Göran KARLSSON: Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe. *Holocaust and Genocide Studies*, 2023/2. 344–345. DOI: <https://doi.org/10.1093/hgs/dcad029>.

⁹⁴ Joanna Beata MICHLIC: The Path of Bringing the Dark to Light: Memory of the Holocaust in Postcommunist Europe. In: Małgorzata PAKIER–Joanna WAWRZYNIAK (eds.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. Berghahn Books, New York, 2018.

⁹⁵ A problémák valójában már a rendszerváltás idején tematizálódtak. Lásd Antony POLONSKY (ed.): *My Brother's Keeper: Recent Polish Debates on the Holocaust*. Routledge–Institute for Polish-Jewish Studies, London–Oxford, 1990. Későbbi, nagy vihart kavarázó művek példái továbbá: Jan T. GROSS: *Neighbors: Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, Princeton, 2001. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843251>; Jan GRABOWSKI–Barbara ENGELKING (eds.): *Night without End: The Fate of Jews in German-Occupied Poland*. Indiana University Press, Bloomington, 2022. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2s0jdz3>. Lásd erről: Paweł MACHCEWICZ: Neighbors, the Jedwabne Massacre of Jews and the Controversy that Changed Poland. *Contemporary European History*, 2024/4. 1517–1524. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777323000504>.

európai emlékezetpolitika domináns irányához 2000 után.⁹⁶ Azonban ez utóbbi folyamat is ellentmondásos; Jelena Subotić szerint például a posztkommunista államok gyakran átveszik ugyan az „európai” emlékezetszabványokat, de ezzel egyidejűleg a holokausz emléket használják a helyi bűnrészesség leplezésére, vagy párhuzamba állítják a holokausz alatt elkövetett bűnököt a kommunista korszakban elkövetett bűnökkel, s ezzel rivális áldozatnarratívákat teremtenek.⁹⁷ Mások az általános európai emlékezeti normák látszólagos átvétele és a kortárs kelet-közép-európai társadalmakban tovább élő antiszemita tendenciák közti ellentmondásra mutatnak rá.⁹⁸ Végül pedig a holokausz emlékezetének kutatásában is hangsúlyos az emlékművek és terek problémája, már csak azért is, mert a holokausz emlékhelyei és emlékművei is gyakran válnak viták forrásává.⁹⁹

Magyarországon a rendszerváltással kezdődő másfél évtizedben (1990–2005) a holokausz emlékezete a tabuk oldódásával, a

⁹⁶ Marek KUCIA: The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 2016/1. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325415599195>. Ebben a kontextusban Kucia az emlékhelyek sajátosságairól is ír.

⁹⁷ Jelena SUBOTIĆ: *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y., 2019. DOI: <https://doi.org/10.7591/9781501742415>; Jelena SUBOTIĆ: History, Memory, and Politics in Post-Communist Eastern Europe. *Centre for International Policy Studies*, September 19, 2019. Forrás: <https://www.cips-cepi.ca/2019/09/19/history-memory-and-politics-in-post-communist-eastern-europe/> (Letöltve: 2026. 04. 20.).

⁹⁸ Lásd: Raul CĂRSTOCEA: Between Europeanisation and Local Legacies: Holocaust Memory and Contemporary Anti-Semitism in Romania. *East European Politics and Societies*, 2021/2. 313–335. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420906201>. A posztkommunista országokról lásd még: Emily-Rose BAKER–Isabel SAWKINS: Introduction to the Issue: Coloniality and Holocaust Memory in Central and Eastern Europe. *Holocaust Studies*, 2023/4. 489–501. DOI: <https://doi.org/10.1080/17504902.2022.2116538>; Selma LEYDESDORFF: Changing Memories of the Shoah in Post-Communist Countries: New Memories and Conflict. In: Thomas DEGLOMA–Janet JACOBS (eds.): *Interpreting Contentious Memory: Countermemories and Social Conflicts over the Past*. Bristol University Press, Bristol, 2023. 217–235. DOI: <https://doi.org/10.51952/9781529218695.ch011>.

⁹⁹ E problémakörrel lásd például KUNT Gergely: A Soá-emlékezetpolitika tárgyasulásai emlékműveken Berlinben és Budapesten. *Szellem és Tudomány*, 2021/2. 120–145.

tényfeltáró történetírással és a társadalmi trauma feldolgozásával került a közérdeklődés középpontjába. Az itt következő rövid problémakatalógusnak nyilván nem lehet célja az, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás utáni magyarországi holokauszt kutatás korszakait, témáit és eredményeit akár csak nagy vonalakban is áttekintse. Ezt más, sokkal avatottabb szerzők elvégezték már.¹⁰⁰ E rövid áttekintés kizárólag azokra a kutatásokra fókuszál – s teszi ezt a teljesség igénye nélkül –, amelyek a magyar holokauszt 1945 utáni hazai *emlékezetével*, a holokauszttal kapcsolatos *emlékezetpolitikával* foglalkoztak az elmúlt évtizedekben, hivatkozva néhány, e kutatásokból született, jellemző munkára. Jelzi egyben azt is, hogy a holokauszt emlékezete az egyik olyan rendkívül érzékeny terület, ahol a felelősség kérdése máig nem jutott nyugvópontra.

Magyarországon a rendszerváltástól kezdődően jelentek meg az első nagy, átfogó szintézisek és fontos forráskiadványok.¹⁰¹ A holokauszt történetével kapcsolatos empirikus kutatásokkal és forrásfeltárással párhuzamosan kimondottan a holokauszt emlékezete iránt is felerősödött a kutatók figyelve.¹⁰² A szociológiai és pszichológiai megközelítések támaszkodhattak azokra az emlékezet-, identitás- és transzgenerációs traumakutatásokra, amelyek már az 1980-as években megindultak.¹⁰³ Az egyik

¹⁰⁰ A holokauszt magyarországi történetírásának alapos áttekintését adja például László Csősz–Ádám GELLÉRT: Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154. DOI: <https://doi.org/10.1080/23256249.2017.1346750>.

¹⁰¹ Ezek áttekintését, például Randolph L. Braham, Karsai László, Szita Szabolcs, Haraszi György munkásságát és magyarországi hatását, valamint az őket követő holokausztkutató nemzedékek munkáit lásd: László Csősz–Ádám GELLÉRT: I. m. A pontosság kedvéért: Randolph L. Braham *A Holokauszt Magyarországon I–II.* című művének első kiadása magyar fordításban 1988-ban jelent meg először.

¹⁰² Ennek jeleként 2005-ben jelent meg Kovács Mónika szerkesztésében a *Holokauszt: történelem és emlékezet* kötet (Jaffa Kiadó, Budapest, 2005). Külföldi kutatók is érdeklődtek ez idő tájt a magyarországi holokausztemlékezetről: lásd például Regina FRITZ: Changing Memories. Holocaust Memory in Hungary since 1945. *Zeitgeschichte*, 2006/6. 303–317.

¹⁰³ E kutatásokat, jelesül például Erős Ferenc és Kovács András, valamint Cserne István, Pető Katalin, Szilágyi Júlia és Szőke György kutatásait tekintette át LENÁRT András: Zsidó identitáskutatások a holokauszt után született generá-

meghatározó kérdés az volt, hogy hogyan él tovább a trauma a túlélőkben és leszármazottaikban, és hogy kapcsolódik össze mindez a zsidó identitással.¹⁰⁴ E kérdésekkel, valamint az emlékezés és elhallgatás lélektanával, különösen az 1945 és 1990 közötti korszakra vonatkozóan, a történeszeknek is foglalkozniuk kellett. Az ezredfordulón az emlékezet kérdése más összefüggésben is szóba került, például a Holokaust Emlékközpont készülő koncepciója kapcsán.¹⁰⁵

Az elmúlt huszonöt évben Magyarországon a vészkorszak emlékezetét számos történész, szociológus és kultúrakutató vizsgálta, különös tekintettel a magyar holokaust 70. és 80. évfordulóihoz (2014, 2024) kapcsolódó reflexiókra. A 2014-ben megjelent egyik reprezentatív tanulmánykötetben több tanulmány kimondottan a holokaust magyar, illetve nemzetközi emlékezéssel foglalkozott.¹⁰⁶ A téma kutatása ebben az időben kiterjedt egyebek között az emlékezés kultúrájára, a reprezentációkra, a

ció körében. *Socio.hu*, 2016/3. 149–161. Míg a Lénárt tanulmányában szereplő előbbi két kutató a zsidó identitást és az ahhoz való visszatalálást állította a középpontba, az utóbbi négy a holokaust-túlélők gyermekei, azaz a második generáció pszichés tulajdonságaira koncentrált, és a feldolgozatlan traumák, a meg nem élt gyász transzgenerációs hatását mutatta ki. Megfigyeléseiket *Az elmaradt gyász* című cikkükben összegezték 1989-ben (*Múlt és Jövő*, 1989/1. 31–32.).

¹⁰⁴ A transzgenerációs holokausttrauma-kutatás hazai úttörőjétől lásd: VIRÁG Teréz: *Mély kútba tekinték. Válogatott tanulmányok*. Animula Kft., Budapest, 2006; az örökség, öröklődő trauma és identitás összefüggései megjelentek KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek* című könyvében is (*Múlt és Jövő*, Budapest, 2002); valamint egy újabb, további fontos kötet e tárgyban: BÁRDOS Katalin–HELLER Mária–VÖRÖS Kata (szerk.): *A holokaust nemzedékei: Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben*. Animula Kiadó, Budapest, 2024. Benne lásd például: VAJDA Júlia: Hetediziglen. 33–44.

¹⁰⁵ Nem véletlen, hogy a fentebb hivatkozott *Holokaust: történelem és emlékezet* című 2005-ös kötetben az akkor külföldön is relatíve új jelenségnek számító, a megelőző tíz-tizenöt évben megnyílt holokaustmúzeumokkal és a szintén új holokaust-emlékművekkel foglalkozó tanulmányok is jelentek meg magyar fordításban.

¹⁰⁶ GYÁNI Gábor. A holokaust magyar emlékezete; KOVÁCS Mónika: Globális és lokális holokaustemlékezetek; PETŐ Andrea: A holokaust digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében; valamint RANDOLPH L. BRAHAM: Magyarország: hadjárat a holokaust történelmi emlékezete ellen. Mindegyik in: RANDOLPH L. BRAHAM–KOVÁCS András (szerk.): *A Holokaust Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015.

muzealizációra, a vészkorszak politikai instrumentalizálódására, a traumák feldolgozására, a helyi emlékezetpolitikákra és a szemtanúk visszaemlékezéseinek szerepére is.¹⁰⁷

A 2010-es években hangsúlyos témává vált a Trianon-emlékezet és a holokausztemlékezet egymáshoz való viszonya, illetve konfliktusa.¹⁰⁸ A budapesti, Páva utcai Holokauszt Emlékközpont és a Terror Háza Múzeum eltérő kiállítási koncepciói és az általuk megjelenített eltérő emlékezetpolitikai fel fogások is több tanulmányt ihlettek,¹⁰⁹ különösen az utóbbi, a Terror Háza kiállítási koncepciója váltott ki vehemens vitákat. 2010 után a nemcsak a magyarországi kutatók, hanem számos külföldi is figyelemmel kísérte és aggasztónak tartotta az ellentmondásos emlékművekben manifesztálódó állami emlékezetpolitikát, jelesül *A német megszállás áldozatainak emlékművét*, melyet 2014-ben avattak fel a Szabadság téren, s mely erőteljes tiltakozást generált a magyar közvélemény jelentős részében.¹¹⁰

Nem kizárólag politikai és morális, hanem szakmai, módszertani kérdésként is felmerülhetett a múzeumok és közgyűjtemények szerepe az emlékezet megőrzésében, s ennek részeként a

187–197., 198–209.; 220–229. és 229–277. A kötet 2016-ban angolul is megjelent.

¹⁰⁷ A teljesség igénye nélkül lásd GERÓ András: Magyar holokausztrepresztációk című tanulmányát, mely az Auschwitzban megrendezett magyar kiállításokat (1965, 2004) tárgyalja. GERÓ András (1952–2023) honlapja. <https://www.geroandras.hu/hu/magyar-holokauszt-reprezentaciok/> (Letöltve: 2026. 04. 29.). Ugyanerről művészettörténész-szemmel: TURAI Hedvig: Művészet és történelem az archívumban. Megrendelt emlékezet: magyar kiállítások Auschwitzban, 1960/1965. *Balkon*, 2024/2. 4–10.

¹⁰⁸ Erről, és arról, hogy a Trianon-emlékezet és a holokausztemlékezet hogyan tematizálódott a hazai történészdiskurzusokban, lásd KOVÁCS Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. I. m.

¹⁰⁹ ANNA MANCHIN: Staging Traumatic Memory: Competing Narratives of State Violence in Post-Communist Hungarian Museums. *East European Jewish Affairs*, 2015/2–3. 236–251. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058682>.

¹¹⁰ Lásd: Sara-Jane VIGNEAULT: The Memory Discourse of the Holocaust in Hungary: Distortion of Memory. *Cahiers d’histoire*, 2022/2. 100–124. DOI: <https://doi.org/10.7202/1099406ar>; Henriett KOVÁCS–Ursula K. MINDLER-STEINER: Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europe*, 2015/2. 49–72. DOI:10.1515/pce-2015-0010.

források gyűjtése, a gyűjtés intézményrendszere és a személyes források, például naplók és visszaemlékezések kiadása mint közgyűjteményi feladat. Ezzel a kérdéskörnek is voltak történeti dimenziói: például a holokauszt tárgyi örökségének muzealizációja és a folyamat kezdetei a szocializmusban.¹¹¹

A művészet- és kultúratudományokban sokféleképpen tematizálódott a holokauszt emlékezete: több írás lényegében történeti szempontból közelítette meg azt a kérdést, arra kérdezve rá, hogy hogyan alakult Magyarországon a vészkorszak reprezentációja a művészetekben és a médiában 1945-től a 2000-es évekig.¹¹²

A 2010-es és 2020-as években a fiatalabb kutatói generációk részéről megjelent egyfajta kritikai igény is a Rákosi- és Kádár-korszakban elnyomott holokauszt emlékezettel kapcsolatos korábbi közvélekedés megcáfolására. E korábban domináns nézetek szerint 1945 után, a háborút követő néhány évet leszámítva, a holokausztot alapvetően elhallgatták, illetve tabusították a politikai közbeszédben és az érintett családokban egyaránt, s ennek voltak mind politikai, mind pedig privát, lélektani okai. Az újabb megközelítések szerint viszont nem lehetett teljes sem a tagadás, sem a „kollektív amnézia”.¹¹³ Bár a szocialista korszak

¹¹¹ Lásd HUHÁK Heléna–SZÉCSÉNYI András: *Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust Frameworks, Practices and Institutionalisation. A Historical Overview. S. I. M. O. N. (SHOAH: INTERVENTION. METHODS. DOCUMENTATION.)*, 2023/2. Special Issue. Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien. A gyűjtemények kérdését szintén érinti László Csósz–Ádám GELLÉRT: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. I. m.*

¹¹² Lásd: TURAI Hedvig: *Holokauszt emlékezet a globalizáció korában. Ars Hungarica*, 2017/4. 423–436.; KÉKESI Zoltán: *Haladék. Holokauszt-emlékezet a kortárs művészetben*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2011; TURAI Hedvig: *A jelentés terei. Kortárs művészeti reflexiók a holokausztra*. L'Harmattan Kiadó–ELTE HTK, Budapest, 2026; BÁRSONY István: *A holokauszt emlékezet reprezentációja a Magyar Nemzeti Galériában (1957–2024)*. *Szombat Online*, 2026. április 30. (Letöltve: 2026. 05. 01.); a következő kötet tanulmányai: FARKAS Zsófia (szerk.): *Így történt. A holokauszt korai emlékezete szemtanú művészek alkotása-in*. Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2024; valamint lásd még a további lábjegyzetekben hivatkozott írásokat.

¹¹³ SZÉCSÉNYI András: *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei*. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2017. 291–329.; SCHEIBNER Tamás–ZOMBORY Máté: *Holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években*. *Múltunk*, 2019/2. 4–13.;

hivatalos diskurzusában háttérbe szorult a holokausz emlékezete, és számos érv szól amellett, hogy az áldozatokra való emlékezésre csakis a szűkebb, jellemzően felekezeti nyilvánosságban vagy a családon belül volt lehetőség,¹¹⁴ a különféle művészeti ágak, így a film, a szépirodalom és a képzőművészetek mégis tematizálhatták a holokausz tapasztalatát, illetve emlékezetét, így az nagyobb közönséghez is eljuthatott.¹¹⁵ Egy-egy történeti kiállításnak is lehetett ilyen hatása. Az uralkodó antifasiszta diskurzus ellenére, mely a „fasizmus bűneinek” transzparensével eltakarta a második világháború idején politikai okokból üldözöttek, a civil áldozatok és a származásuk miatt elpusztított zsidó áldozatok közötti különbségeket, olykor mégis létrejöhetnek a holokauszt bemutató kiállítások.¹¹⁶ Az Eichmann-per magyar-

KISANTAL Tamás: *Az emlékezés és felejtés helyei. A vészorkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020; VÖRÖS Kata: Könyv és kritika – A soá emlékezetének tárgyasulása 1945 és 1948 között. *Targum*, 2022/2. 245–251.

¹¹⁴ Ezt tematizálja nemrég megjelent munkájában BOHUS Kata: Korai gyász: A vészorkorszakra való emlékezés formái és funkciói a magyar zsidó közösségekben a háború után. In: BÁNYAI Viktória–Csósz László (szerk.): *Az emlékezés rétegei. A magyarországi holokauszról nyolcvan év után. Kutatások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2025. 204–247.; vagy Kata BOHUS: Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism. In: Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH (eds.): *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 2022. 87–108. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-008>.

¹¹⁵ GYÁNI Gábor: A holokausz magyar emlékezete. In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 194–195.; Dániel VERI: Commissioned Memory: Official Representations of the Holocaust in Hungarian Art (1955–1965). In: Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH (eds.): I. m. 175–206. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-012>; Richard S. ESBENSHADE: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In: Uo. 207–228. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-013>; Máté ZOMBORY: Moral Universalism in the East: Anti-Fascist Humanism and the Memory of the Holocaust in Zoltán Fábri's Film Late Season (1967). In: Anna KOCH–Stephan STACH (eds.): *Holocaust Memory and the Cold War: Remembering across the Iron Curtain*. De Gruyter, Oldenburg, 2024. 201–222. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110672657-009>.

¹¹⁶ KÉKESI Zoltán–ZOMBORY Máté: Antifascist Memory Revisited: Hungarian Historical Exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980211066582>

országi recepciójának története is arra világít rá, hogy a téma megjelenhetett a tágabb magyar nyilvánosságban,¹¹⁷ és más, az egykori elkövetők elleni, 1960-as évekbeli hazai perek is figyelmet keltettek itthon.¹¹⁸

A magyarországi holokauszt 80. évfordulója alkalmából 2024-ben és 2025-ben újabb hiánypótló kötetek jelentek meg,¹¹⁹ a szakterület fiatalabb és középgenerációs kutatóit reprezentálva. Egyikük, *Az emlékezés rétegei. A magyarországi holokausztról nyolcvan év után* című kötet címében is jelezte, hogy koncepciója az emlékezés és emlékezet problematikájára épül.

A *memory studies* nemzetközi intézményesülése az elmúlt két évtizedben. Kelet-közép-európai regionális sajátosságok

A 2000-es évek első évtizedére az emlékezés és emlékezet kérdéskörével foglalkozó, heterogén kutatások, melyek, mint látuk, sokféle szakterület felől közelítettek e problémákhoz, egyre inkább egymás felé orientálódtak.

Mint arról már esett szó, az angolszász tudományosságban egyes programadó tanulmányok tulajdonképpen már az 1990-es évek végén jelezték, hogy új szakterület van születőben, és ezzel maguk is elősegítették az új diszciplína önmeghatározását. A formálódó szakterületi identitást erősítették azok a tematikus

¹¹⁷ Lásd a *Múltunk* folyóirat *Az Eichmann-per és a holokauszt emlékezete* című tematikus számának tanulmányait. *Múltunk*, 2022/1. Forrás: <https://www.multunk.hu/2022-1-szam/> (Letöltve: 2026. 04. 30.); SCHEIBNER Tamás–ZOMBORY Máté: Holokauszt és államszocializmus. I. m.

¹¹⁸ Lásd LENÁRT András: „Perek”. A holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában. In: BÓNUS Tibor–LŐRINCZ Csongor–SZIRÁK Péter (szerk.): *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események keresztveződései*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 511–537.; KATA BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; SZÉCSÉNYI András: I. m.

¹¹⁹ BÁNYAI Viktória–CSÓSZ László (szerk.): I. m.; KLACSMANN Borbála–PATARICZA Dóra–BUCHMÜLLER Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán: Új kutatási irányok*. Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, Budapest, 2024. DOI: <https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024>.

szöveggyűjtemények, kézikönyvek is, amelyek címükben hordozták az elnevezést, s magukban foglalták az előfutárként tisztelt, illetve kortárs klasszikusokat éppúgy, mint az 1990-es és kora 2000-es években született fontosabb szövegeket és azok szerzőit.¹²⁰

A *memory studies* intézményesülése azután az ezredforduló után vett nagyobb lendületet. Az intézményesülés egyik beszédes jele volt a *Memory Studies* című nemzetközi folyóirat megalapítása 2008-ban,¹²¹ amit a Palgrave Macmillan kiadó ugyanilyen című könyvsorozatának megindítása követett.¹²²

Az irányzottá szerveződés folyamatát mindig jól jelzik a tematikus konferenciák, de még inkább a nemzetközi egyesületek megalapítása. A tematikus konferenciák egyikén alakult meg 2016-ban a Memory Studies Association nevű nemzetközi szervezet,¹²³ melynek az azóta évente megrendezett szimpóziумai az emlékezetkutatással és -megőrzéssel foglalkozó szakmák fontos seregszemléi.¹²⁴

Valamivel később a Memory Studies Association kebelén belül jött létre a Post-Socialist and Comparative Memory Studies nevű munkacsoport (PoSoCoMeS Working Group), jelezve, hogy külön igény van az egykori keleti blokkbeli országok sajátos emlékezetpolitikai problémáinak közös feldolgozására, megvitatására.¹²⁵ A PoSoCoMeS 2018 óta szintén rendszeresen rendez konferenciákat (2026-ban például Örményország fővárosában, Jerevánban került erre sor), vagy önállóan, vagy a Memory Studies Association éves konferenciáinak előkonferenciái for-

¹²⁰ A szöveggyűjtemények fontos szerepét hangsúlyozza az irányzottá, illetve szakterületté szerveződésben: Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in Eastern Europe*. I. m. 258.

¹²¹ Lásd: <https://journals.sagepub.com/home/mss>. (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²² Palgrave Macmillan Memory Studies. Forrás: <https://link.springer.com/series/14682> (Letöltve: 2026. 02. 19.)

¹²³ Forrás: <https://www.memorystudiesassociation.org/>. (Letöltve: 2026. 02. 14.) A szervezetet a következő évben, 2017-ben vették nyilvántartásba.

¹²⁴ Lásd: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²⁵ Lásd a PoSoCoMeS Working Group küldetésnyilatkozatát: <https://groups.memorystudiesassociation.org/posocomes/about/> (Letöltve: 2026. 02. 14.)

májában; valamint szervez az előbbin belül saját szekciókat, és rendezi meg saját workshopjait, online konferenciáit.

Szintén fontos mérföldkőnek számított az emlékezetkutatással foglalkozó kutatóközpontok megalakulása. A kutatóközpontokat, melyek szervezetileg vagy önállóan, vagy gyakran egy-egy egyetemen belül működnek, államok vagy tartományok tartják fenn. Ilyen kutatóközpont a barcelonai EUROM (European Observatory of Memories),¹²⁶ mely saját folyóiratot is ad ki. Az EUROM a Barcelonai Egyetem kebelében működik önálló intézetként, szervezeti egységként.

Nemzetközileg szintén jelentős kutatóközpont Varsóban, a Varsói Egyetemhez kötődően a Center for Research on Social Memory. Jelenlegi igazgatója, a szociológus Joanna Wawrzyniak kulcsszerepet játszott a *memory studies* nemzetközi fórumainak és hálózatainak megszervezésében, és – mint arról a következő részben részletesebben is lesz szó – nem mellesleg a kelet-európai emlékezetkutatás önálló problémáinak tudatosításában, a regionális sajátosságok elismertetésében. Nem kis részben neki volt köszönhető, hogy a *memory studies* művelői mára egy policentrikus, hálózatszerű, helyi regionális központok kapcsolatrendszerén alapuló működési modellt tettek a magukévá.

A további jelentősebb kutatóközpontokat ma már nehéz röviden áttekinteni, számuk ugyanis robbanásszerűen nőtt az elmúlt évtizedben. A Memory Studies Association ma (2026-ban) már több mint száz, az emlékezet kutatásával foglalkozó központot és projektet tart számon honlapján,¹²⁷ melyek a világ különféle országaiban működnek.

Több más hálózat szerveződött és sokféle projekt, illetve oktatási csereprogram is alakult a szakterülethez kötődően a 2010-es évek közepére.¹²⁸

¹²⁶ Lásd: <https://europeanmemories.net/>. (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²⁷ A Memory Studies Association honlapja. Resources – Centers and Projects menüpont: <https://www.memorystudiesassociation.org/centers-and-projects/> (Letöltve: 2026. 04. 30.)

¹²⁸ Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: Memory Studies in Eastern Europe. I. m. 258–259. Ezek felsorolását, a honlapok linkjeit lásd cikkük irodalomjegyzékében. Ma a Memory Studies Association maga is működtet és alakít új regionális munkacsoportokat (<https://groups.memorystudiesassociation>).

A nemzeti történelmen túl: transznacionális emlékezet és regionális sajátosságok

A *memory studies* legutóbbi tíz évében bekövetkezett változások kapcsán még két fontos fejleményről érdemes szót ejteni. E változások egyike, hogy elmozdulás figyelhető meg a (kizárólag) nemzeti keretek felől a transznacionális emlékezet felé. E folyamat kezdeteit már előrevetítette Aleida Assmann fentebb hivatkozott könyve, *A múlt hosszú árnyéka: emlékezetkultúra és történelempolitika* is, melyben a könyv szerzője egy közös európai emlékezeti kultúra és annak közös morális értékei mellett tört lándzsát; de még inkább fémjelezte egy, Chiara de Cesari és Ann Rigney által szerkesztett, 2014-ben megjelent tanulmánygyűjtemény.¹²⁹

Egy még újabb, 2022-ben megjelent, *Regions of Memory: Transnational Formations* címet viselő kötet olyan esettanulmányokat és problémákat vonultat fel, amelyek kutatásában az országhatárokon átívelő megközelítés szükséges és elengedhetetlen.¹³⁰

Az utóbbi bő évtized másik fontos változása, ami a magyar kutatások szempontjából talán még relevánsabb, a markáns regionális különbségek manifesztálódása az emlékezetkutatás területén. Az imént hivatkozott, *Regions of Memory* című könyv második fontos hozadéka éppen az emlékezeti régiók (*regions of memory*) fogalmának bevezetése. Különösen kiemelendő a kötet két lengyel közreműködője, Joanna Wawrzyniak és Małgorzata Pakier szerepe annak tudatosításában, hogy az emlékezés, emlékezet és emlékezetpolitika problémái régióként erősen eltérhetnek, s nem kis részben nekik köszönhető, hogy ez a felismerés

org/), valamint országonkénti hálózatokat, ezzel is segítve a kapcsolatrendszerek tovább épülését: <https://www.memorystudiesassociation.org/national-networks-non-members-menu/>.

¹²⁹ Chiara de CESARI–Ann RIGNEY (eds.): *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*. (Media and Cultural Memory 19.) De Gruyter, Berlin, 2014. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110359107>.

¹³⁰ Jeffrey OLICK–Małgorzata PAKIER–Joanna WAWRZYNIAK–Simon LEWIS: *Regions of Memory: Transnational Formations*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022.

a 2020-as évekre a *memory studies* nemzetközi diskurzusába is utat talált.¹³¹

Wawrzyniak és Pakier a *memory studies* kelet-közép-európai képviselőjeként már korábban is fogalmaztak meg ilyen szempontokat. A globális tudományos életen belüli aszimmetrikus viszonyokra reflektálva 2014-es tanulmányukban azt állapították meg, hogy a *memory studies* mint tudományágat még mindig a nyugati, azaz alapvetően az észak-amerikai és nyugat-európai paradigmák uralják (beleértve ebbe a németeket is), holott az európai kontinens keleti felének mások a problémái, s ezért a nyugati paradigmák, koncepciók itt gyakran nem alkalmazhatók. Joanna Wawrzyniak és Małgorzata Pakier e tanulmányukban egyenesen „imperialistának” nevezték a nyugati tudományosság Kelet-Európával szembeni attitűdjét, és sürgették az utóbbi emancipációját, illetve erőteljesebb térnyerését a *memory studies* szakterületén belül. Arra mutattak rá, hogy a volt keleti blokk országainak immáron ideje volna kialakítaniuk saját elméleteiket és értelmezési kereteiket.¹³²

Ők és mások is hangsúlyozták, hogy a régió országainak a nácizmussal és kommunizmussal kapcsolatos tapasztalatai, több megszálló hatalomnak való alávetettsége nem illeszkednek az áldozat kontra elkövető vagy trauma kontra megbékélés egyszerű dichotómiájába. A társadalmi emlékezet átalakulása Kelet-Európában nem követte azt a morális fejlődési ívet (a hallgatástól a számvetésen át a morális konszenzusig és a nemzetek feletti emlékezetkultúráig), amelyet a nyugati narratívák feltételeznek.¹³³ Ez az állítás Magyarországra nézve is megállja a helyét.

¹³¹ Lásd különösen a könyv következő fejezeteit: Introduction: Regions of Memory in Theory. In: Uo. (1–16.); Afterword: the Discourse of regions. In: Uo. 235–239. Kelet-Európa vonatkozásában: Dirk A. MOSES–Jeffrey OLICK–Małgorzata PAKIER–Simon LEWIS–Joanna WAWRZYNIAK: Partisan History and the East European Region of Memory. In: Uo. 101–138.

¹³² Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: Memory Studies in Eastern Europe. I. m.

¹³³ A transznacionális, nemzetek feletti emlékezeti kultúra számos kulcsszövegét lásd magyar fordításban: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezzettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014.

Mindezek eredményeképpen Wawrzyniak és Pakier – más tudósokkal, így Michael Bernharddal és Jan Kubikkal együtt – arra hívták fel a figyelmet, hogy a rendszerváltás utáni, poszt-kommunista emlékezeti rezsimek nem a Nyugat késleltetett változataiként, hanem attól eltérő, sajátos konfigurációkként alakultak ki, amelyek egyaránt rendelkezhetnek nacionalista, antikommunista és posztkoloniális vonásokkal. A régiót emellett nagy fokú pluralitás (azaz az emlékezeti rezsimek országonkénti sokfélesége) jellemezte s jellemzi mind a mai napig.¹³⁴ Ezért a *memory studies*nek is egy sajátos fajta problémaérzékenysége, vonulata és egy, a nyugati (angolszász, francia és német) mintáktól különböző „problémakatalógusa” alakult ki.

Az e tanulmányban felvonultatott példák és problémák, melyek a magyar emlékezetkutatás, elsősorban a történeti emlékezetkutatás elmúlt húsz-harminc évét fémjelzik, úgy vélem, igazolják e gondolatokat. Miközben a *memory studies* nemzetközi fősodra kétségtelenül erős hatást gyakorolt a hazai történetírásra, illetve a társtudományokra, a sajátos helyi vonások és a régió-, illetve országspecifikus kérdésfeltevések és dilemmák is legalább ennyire jellemzőek maradtak. Akár a *memory studies* nemzetközi fórumaihoz kapcsolódva, akár azoktól függetlenül, de az új tudományos elméletekből ösztönzést merítve sokan folytattak, illetve folytatnak ma is Magyarországon olyan kutatásokat, amelyek a *memory studies* területéhez kötődnek, illetve oda sorolhatók. Ugyanakkor a hazai emlékezettörténeti kutatások mind fókuszukat, mind problémaválasztásaikat tekintve sajátos, komplex és a helyi történelmi örökségből fakadó kérdésekre keresik a választ.

¹³⁴ Az egymással párhuzamosan létező, különféle emlékezeti rezsimekről lásd: Michael BERNHARD–Jan KUBIK (eds.): *Twenty Years After Communism*. Oxford University Press, Oxford, 2014. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199375134.001.0001>.

Összegzés

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy átfogó képet adjak a *memory studies*, vagyis az emlékezetkutatás kialakulásáról, fejlődéséről és magyar történetírásra gyakorolt hatásáról. Arra kívántam rámutatni, hogy az emlékezés és emlékezet vizsgálata miként vált a 20. század végére önálló, inter-, illetve multidiszciplináris tudományterületté, amely nem elsősorban a múlt eseményeit kutatja, hanem azt, hogy a mindenkori társadalmak hogyan értelmezik és használják fel a múltat identitásuk alakításában. Bemutattam az emlékezetkutatás legfontosabb elméleti kiindulópontjait Maurice Halbwachs, Jan Assmann, Pierre Nora és más teoretikusok munkásságán keresztül, majd arra fókuszáltam, hogy ezek a megközelítések miért bizonyultak különösen termékenynek Kelet-Közép-Európában, és miért lehetnek inspirálóak a magyar történettudomány számára is. Álláspontom szerint a rendszerváltás utáni társadalmi és politikai átalakulások – a múlt újraértelmezése, a korábban elhallgatott traumák felszínre kerülése, valamint az emlékezetpolitikai konfliktusok kiéleződése – olyan történeti helyzetet teremtettek, amelyben az emlékezés és emlékezet kérdésköre a közélet és a humán, illetve társadalomtudományok egyik központi problémájává vált. Egyben számos hivatkozott példán keresztül azt is igyekeztem demonstrálni, hogy a *memory studies* fogalmi apparátusa és szemlélete múltbeli jelenségek, problémák és emlékezeti gyakorlatok sorát is segíthet értelmezni, s ennyiben a történész számára is rendkívül hasznos eszköztárat jelent.

Következtetésem szerint a *memory studies* mára megkerülhetetlen szemléleti és módszertani keretté vált a történettudomány számára, különösen Kelet-Közép-Európában – s ezen belül Magyarországon is –, ahol a 20. század traumatikus történelmi tapasztalatai és a gyakori politikai rendszerváltások sajátos emlékezeti dilemmák elé állítják az egyéneket, társadalmakat és politikai eliteket. A szakterület több képviselőjével egyetértve úgy vélem, hogy e régió emlékezeti folyamatai több szempontból eltérnek a nyugat-európai mintáktól: itt a műltfeldolgozás gyakran egymással versengő nemzeti narratívák, traumaértelmezé-

sek és emlékezetpolitikai törekvések formájában jelenik meg. Tanulmányomban amellet érveltem, hogy a *memory studies* fogalmi és módszertani eszköztára különösen alkalmas e konfliktusok és társadalmi folyamatok értelmezésére, miközben a történetírást is érzékenyebbé teszi az identitás, a traumák, a társadalmi emlékezet és az emlékezetpolitika megértése iránt. Végő soron azt mondhatjuk, hogy az emlékezetkutatás nem csupán egy viszonylag új irányzat, hanem olyan nemzetközi és interdiszciplináris tudományos mező is egyben, amelynek gazdagodásához a történészek is produktív módon tudnak hozzájárulni saját kutatásaik eredményeivel.

Abstracts

ANDOR LÁSZLÓ:

The Symbolic Role of Hungarian Street Names in the Transition Years after World War II

This study examines the impact of the political events on Hungarian street names from the country's "liberation" to the communist takeover. The regime change of 1945 brought about significant changes in street nomenclature; at the same time, however, the widespread patterns of the previous century were reproduced. Notably, the new holders of power also sought to "erase" a past deemed unacceptable, while simultaneously attempting to encode their own role models and values into urban spaces. The transitional character of the era is clearly demonstrated by the fact that by 1948 numerous street names still reflected earlier historical periods, while the names of communist ideologues or Soviet politicians and military officers appeared only rarely. In Budapest, owing to the professional commitment of the Municipal Council of Public Works, the important principle of stability of street names could be upheld to a certain extent, and the communists' drive for renaming was moderated. Consequently, the street name structure of the capital—particularly the proportion of non-motivated names—did not change significantly. In the countryside, by contrast, political expectations frequently overrode all other considerations. Functionality gradually lost its importance, the connection between streets and their namesakes disappeared

in an increasing number of cases, and the proportion of street names derived from personal names continued to rise.

Keywords: symbolic politics, commemorative street names, regime change, coalition period, Municipal Council of Public Works

MAGDOLNA GUCSA:

The Rise of the Far Right in Interwar Visual Arts as Reflected in Post-World War II Political Justice Documents

The end of the Second World War marked a profound rupture in Hungarian political and cultural life. As in all states within the Soviet occupation zone, large-scale screening and “purification” campaigns were launched across public administration, economic life, and cultural institutions, radically destabilizing pre-existing professional and social hierarchies.

This study examines the political justice practices that reshaped the Hungarian art world. Screening committees, professional associations, and the People’s Tribunal were mobilized to exclude artists with alleged ties to National Socialism and the far right. Drawing on archival, press, museal, police, and judicial sources—specifically, the records of the professional union and the Hungarian Academy of Fine Arts screening committees—I identify the key conflicts and organizational memberships of visual art professionals that contemporaries interpreted as collaboration with the far right. Where possible, I reconstruct the tensions between individual memories of political justice and the professional, collective image that has formed around it. Thus, the study presents the political process of institutional takeovers from 1938 to 1944 from the perspectives of justice and restitution, while also addressing the art-sociological and institutional-political backgrounds of the art professionals involved and the opportunities for post-1945 emigration and reintegration available to them.

Keywords: transitional justice, denazification, people’s tribunal, art history, cultural policy

GABRIELLA EŐRY:

Refugee Experiences and Personal Narratives: Hungarian Refugees in England in 1956

This study examines aspects of the experiences of Hungarian refugees who arrived in England in the aftermath of the 1956 Revolution that have not yet been addressed in the existing scholarly literature. Drawing on eighteen oral history interviews from the archives of the Imperial War Museum in London and the 1956 Institute in Budapest, the analysis identifies five principal thematic domains emerging from narratives generated through the recollection of past experiences. These encompass the considerations that shaped one's choice of destination country, initial impressions of the host society, as well as experiences related to job-seeking and integration, and, more broadly, the experience of otherness. Based on a secondary analysis of oral history interviews that do not explicitly centre the memory of flight, the findings suggest that England was typically not a consciously selected destination for settlement. Rather, it represented either the earliest available opportunity encountered in Austria or was perceived as attractive due to its safe geographical distance from the Soviet Union. In the unfamiliar environment, the refugees were received by individuals described as friendly and supportive. Their integration was facilitated by a combination of chance, perseverance, external assistance, and personal connections. According to their recollections, this process was impeded only to a limited, understandable, or forgivable extent by negative discrimination.

Keywords: 1956, refugees, personal memories, England, reception

GYÖNGYI FARKAS:

Zimmer frei: Memories of Room Rentals at Lake Balaton during the Kádár Era

From the 1960s until the regime change, renting out rooms (*Zimmer frei*) during the summer was one of the most common income-supplementing activities among residents of Lake Balaton's mass-tourism settlements. Given the low-income characteristic of the Kádár era, many people accepted the inconvenience of sharing their living space—whether a family home, holiday cottage, or apartment—and the additional labour of hosting guests in hope of improving their livelihoods. Due to shortages of hotel capacity, the sustained demand for private room rentals enabled individuals to participate in the informal “second economy” outside the state sector with little financial investment or professional expertise. Room rentals often complemented other private activities, such as small-scale farming, holiday home cleaning, gardening, or small-scale craft services. The study is based on interviews conducted with former room rental hosts in Balatonfüred and Tihany. Their personal recollections of the years spent working in the hospitality sector reveal their motivations, strategies for securing guests, hospitality practices, patterns of income and expenditure, as well as relationships with guests, reflecting not only individual life stories but also the collective experiences of a broader social group.

Keywords: tourism, Lake Balaton, room rental, second economy, Esat German tourists

BEÁTA MÁRKUS:

The Genesis of a “Hungarian Tragedy”: Gulag, Gupvi, and Malenki Robot

This study explores the memory politics of Soviet deportations and forced labour (“Gulag,” “Gupvi,” “malenki robot”) following the Soviet occupation of Hungary in 1945, tracing developments

from the state-socialist era to the present. The author examines how the captivity of hundreds of thousands became a taboo social trauma during the post-war decades, discussable only at local levels or on the fringes of literature until the 1990 regime change. The research focuses on the period between 1998 and 2018, highlighting the memory policy shift under the first Orbán government, the opening of the House of Terror Museum, and the establishment of the Memorial Day for the Victims of Communist Dictatorships. The study also addresses processes after 2010, when the issue received official national memorial days and a memorial year and scientific research findings became prominently featured in political discourse. Furthermore, the author points out European mnemonic rifts, where the tension between Western Holocaust-centred narratives and the East Central European experiences of Soviet occupation shapes attempts at interpreting the past.

Keywords: memory politics, memory culture, malenki robot, Gulag, Soviet occupation

ERIKA SZÍVÓS:

Memory Studies and Hungarian Historiography: A Brief History of a Fruitful Relationship

This study examines the relationship between memory studies and Hungarian historiography over the past three decades. On the one hand, it aims to provide a brief, comprehensive, and articulate overview of memory studies—an interdisciplinary and multidisciplinary field that has emerged as a distinct discipline within the humanities and social sciences since the late 1990s—as part of a thematic journal issue; to refer to the antecedents, classics, institutionalization, and current international status of the discipline; as well as to provide an overview of the reception and specific characteristics of memory studies in Central and Eastern Europe, and, within that, in Hungary. On the other hand, by presenting a series of representative examples, this study aims to demonstrate how Hungarian historians have

contributed to the development of this new trend through their research on major themes and historical problems, to what extent they were inspired by these questions, concepts, methods, and conceptual innovations, and how they have approached the issues of remembrance and memory over the past decades.

Keywords: memory studies, remembrance, contemporary Hungarian research, Central and Eastern Europe, historiography

PÁL PRITZ:

In Memory of Tibor Hajdu

The historiographical place of Tibor Hajdu's oeuvre, rich in numerous lasting works, is already clearly visible today. Although he wrote with a stricter standard than the dictatorship of the proletariat, he still treated the bourgeois democratic revolution with more understanding than was customary at the time of its publication (1968). The author presents in detail Hajdu's changing relationship to different Marxisms, and within this framework he also analyses the development of the historian's relationship to the left in a nuanced way, which he preserved throughout his life. The author considers the most valuable element of Hajdu's work his consistent defence of Mihály Károlyi's authentic historical portrait.

Keywords: bourgeois democratic revolution, proletarian dictatorship, politics of history, Marxisms, Mihály Károlyi

Contents

Memory Studies and Politics of Memory

<i>Andor László</i> : The Symbolic Role of Hungarian Street Names in the Years of Transition after World War II	4
<i>Magdolna Gucsa</i> : The Rise of the Far Right in Interwar Visual Arts as Reflected in Post-World War II Political Justice Documents	59
<i>Gabriella Eőry</i> : Refugee Experiences and Personal Narratives. Hungarian Refugees in England in 1956	104
<i>Gyöngyi Farkas</i> : Memories of Room Rentals at Lake Balaton During the Kádár Era	127
<i>Beáta Márkus</i> : The Genesis of a „Hungarian Tragedy” – Gulag, Gupvi, and “Malenki Robot”	167
<i>Erika Szívós</i> : Memory Studies and Hungarian Historiography: A Brief History of a Fruitful Relationship – ONLINE SUPPLEMENT	

Studies

<i>Pál Pritz</i> : The Memory of Tibor Hajdu	200
--	-----

Reviews

<i>Béla Tomka: Institutions and Fallibilities: The First Comprehensive History of Social History Writing in Hungary</i>	222
<i>Lóránt Bódi: Everyday Life in a Camp: An Experiential History of Bergen-Belsen</i>	236
<i>Ákos Tömő: A Journey Through the Draft Plans for Lake Balaton</i>	244

Tartalomjegyzék

Emlékezet

<i>László Andor</i> : A magyar utcanevek szimbolikus szerepe a második világháború utáni években ...	4
<i>Gucsa Magdolna</i> : A szélsőjobbboldali térfoglalás a képzőművészeti mezőben a második világháborút követő politikai igazságszolgáltatás tükrében	59
<i>Eőry Gabriella</i> : 1956-os menekültek Angliában. Személyes történetek	104
<i>Farkas Gyöngyi</i> : „Zimmer frei”. A Kádár-kori balatoni szobakiadások emlékezete	127
<i>Márkus Beáta</i> : Egy „magyar tragédia” genezise – „Gulág”, Gupvi, „malenkij robot”	167
Szívós Erika: A memory studies és a hazai történetírás – egy termékeny kapcsolat rövid története – ONLINE MELLÉKLET	

Tanulmányok

<i>Pritz Pál</i> : Hajdu Tibor emlékezete	200
---	-----

Szemle

<i>Tomka Béla: Intézmények és esendőségek: a magyar társadalomtörténet-írás első átfogó története</i>	222
<i>Bódi Lóránt: Egy tábor mindennapjai: Bergen-Belsen tapasztalattörténete</i>	236
<i>Tömő Ákos: Utazás a balatoni tervvázlatok körül</i>	244

Társadalomtörténet: múlt – jelen – jövő

Szabari Vera

A magyarországi társadalomtörténet-írás tudományszociológiai elemzése.
Intézményesülés és narratívák (1996–2025)

Kövér György

Társadalomtörténet „korallósodás” előtt

Mravik Patrik – Papp Viktor

Korallósodás 2.0. A társadalomtörténész szakma a fiatal kutatók szemével

Gyáni Gábor

Magyar társadalomtörténet-írás 2010–2025

Szilágyi Márton

A társadalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja

Sipos András

A levéltár rendje és a társadalom szövevénye

Törő László Dávid

Egész emberek. Professzionalizáció és férfiaságethosz az osztrák és magyar történetírásokban

Továbbá Dobszay Tamás és Vonyó József írásai a Források és olvasatok rovatban, illetve recenziók és ismertetések Robert Darnton és Kovács I. Gábor könyveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org és korallfolyoirat.hu

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 7000, egy szám ára 1850 Ft. Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 4000, a „támogatói E-előfizetés” ára 7000 Ft.

Csunderlik Péter olvasmányos, de igen informatív esszék sorozatában mutatja be az USA 20. századi történetét attól kezdve, hogy az 1898-as, Kubáért és a spanyol gyarmatbirodalom maradékáért vívott „felszabadító” háborúval a világ színpadára lépett nagyhatalomként.

Az izgalmas kötetből nemcsak arra kapunk választ, hogy ki a legalulértékeltőbb republikánus és a legkevésbé megbecsült demokrata elnök, hanem arra is, hogy miképp emelkednek fel és hanyatlanak le a nagyhatalmak – a szerző pedig hitet tesz amellett, hogy az Egyesült Államokat nem kell újra naggyá tenni, mert még mindig az.

www.napvilagkiado.eu

**Napvilág
Kiadó**

ACSÁDY JUDIT
CZINGEL SZILVIA
DEÁKY ZITA
DUPCSIK CSABA
EGYED EMESE
FRAUHAMMER KRISZTINA
KÉRI KATALIN
KLACSMANN BORBÁLA
KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA
LENGYEL NÓRA
PETŐ ANDREA
SIPOS BALÁZS
SVÉGEL FANNI
SZABÓ ALEXANDRA
VARGA ZSUZSANNA
VÁNYI ÉVA
VÁRNAGY RÉKA

A témák egy része klasszikusnak tekinthető: ilyen a család, a házasság, a gyermekszülés és gyermeknevelés kérdése, a munkavégzés és a továbbtanulás, a vallásosság-spiritualitás, a szociális gondoskodás, a nőszervezetek és nőmozgalmak története. Az újabb kutatási irányokhoz kapcsolható viszont a világháborús nemi erőszak kérdése, az abortusz története, az ünnepek témája, a népi társadalmi élet története és a szépségápolás, amelyek legitim tudományos témává válása bizonyos akadályok legyőzését igényelte.

www.napvilagkiado.eu

**Napvilág
Kiadó**

SZERZŐINK

BÓDI LÓRÁNT

PhD, Fondation pour la Mémoire de la Shoah posztdoktori ösztöndíjasa;
az Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem kutatója

EÖRY GABRIELLA

PhD, történész, független kutató

FARKAS GYÖNGYI

PhD, történész

GUCSA MAGDOLNA

PhD, művészettörténész, Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet

LÁSZLÓ ANDOR

Phd hallgató, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomörténeti Tanszék

MÁRKUS BEÁTA

PhD, tudományos munkatárs, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Dunai Sváb
Történeti és Honismereti Intézet), Tübingen

PRITZ PÁL

DSc, történész, Laureatus Academiae (az Eötvös József-koszorú kitüntetéttje, 2023),
az ELTE magántanára

SZÍVÓS ERIKA

PhD, történész, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

TOMKA BÉLA

DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék

TÖMŐ ÁKOS

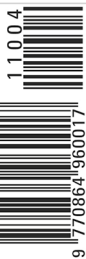
ELTE BTK TDI Kelet-, Közép-Európa és Ruszisztika Doktori Program

A radikális jobboldali kötődésekkel rendelkező művészek vagy a társadalmi és szakmai reintegráció, praktikusán tehát a szocialista realizmus szellemében való alkotás, vagy az ellenállás útját választhatták. Az [igazolóbizottságok] által vizsgált művészek közül a TESZ-hez köthető, a Horthy Miklós Nemzeti Sportcsarnok kiscsarnoka homlokzati frizének meghívásos pályázaton elnyert reprezentatív megbízását 1942-ben teljesítő Kocsis András 1945. május 1-jére elkészítette a három első szovjet emlékmű egyikét – a szovjet repülősöknek címzettet – a Vigadó térre. Andrassy Kurta János 1945 májusában a nagybajomi szovjet emlékművet mintázta. Bory Jenő 1945 telén Székesfehérváron fogadta az oroszokat, júniusban pedig már „örömmel és szeretettel” Sztálin-szobrot készített, „mert nagyon érdeklik ezek a szovjet és bolsevista témák”.

(Gucsza Magdolna: A szélsőjobboldali térfoglalás a képzőművészeti mezőben a második világháborút követő politikai igazságszolgáltatás tükrében)

Az áldozati narratívák az utókor számára vonzó pozíciót jelentenek, mivel nem társul velük a szembenézés, az esetleges saját felelősség beismerésének követelménye – noha a második világháború és következményeinek vizsgálatakor a magyar társadalomnak ezzel kapcsolatban nyilvánvalóan komoly elmaradása van. Erre a nehézségre kínál megoldást a Szovjetunióba hurcolások történetének előtérbe állítása, mivel az egyes áldozati csoportok kapcsán morálisan elítélhető az egyéni felelősség kérdésének felvetése, így például az a kényelmetlen kérdés, hogy a szovjet hadifogságba került, ott kényszermunkára igénybe vett, és a körülményeket megszenvedő, esetleg életüket vesztő magyar állampolgárok milyen tevékenységet fejtettek ki korábban, például a keleti fronton. A fogság általi áldozattá válás gyakorlatilag kiiktatja az esetleges tettesnarratívákat, és morálisan a „rossz oldalra” sodorja azt, aki egyáltalán felveti egy ilyen vizsgálat szükségességét és ezáltal mintegy relativizálja az áldozatok szenvedését.

(Márkus Beáta: Egy „magyar tragédia” genezise – „Gulág”, Gupvi, „malenkij robot”)

Bolti ára: 1600 Ft
Előfizetőknek: 1200 Ft